

Eesti Kirjandusmuuseum
Folkloristika osakond
Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus

Reetor 4

Koestler, Raskin,
Attardo ja teised:
Lingvistiliste
huumoriteooriate
uuemaist arenguist

Arvo Krikmann

Tartu
2004

Sisukord

Toimetaja
Arvo Krikmann

Keeletoimetaja
Luule Krikmann

Kujundus
Alo Paistik

Küljendus
Maris Kuperjanov

Töö valmimist on toetanud Sihtasutus Eesti Teadusfond

Kontakt:
Arvo Krikmann
Eesti Kirjandusmuuseum
Vanemuise 42
Tartu 51003 Eesti
Telefon: (372) 7 377 744
Meil: kriku@folklore.ee

© Eesti Kirjandusmuuseum, 2004

ISSN 1736-1303
ISBN 9949-418-14-3

Saateks: Paar sõna sellest raamatust ja huumoriteooriatest	5
1. ARTHUR KOESTLER	9
1.1. Huumori bisotsiatsiooniteooria	9
1.2. Koestleri teooria retseptioonist	12
2. VICTOR RASKINI SKRIPTIPÕHINE NALJATEOORIA	22
2.1. Üldist huumorist ja selle uurimisest	22
2.2. Keeleteoreetiline taust	30
2.3. Skriptipõhine naljateooria (SSTH)	35
2.4. Seksuaalhumor	42
2.5. Etniline humor	45
2.6. Poliitiline humor	49
3. RASKIN, ATTARDO, RUCH JA GTVH	53
3.1. Raskin ja Attardo: verbaalse huumori üldteooria (GTVH)	53
3.2. Willibald Ruchi kontrollkatse	63
4. SALVATORE ATTARDO (JA TEISED)	68
4.1. Lineaarne huumoriteooria (IDM)	68
4.2. Kalambuuride analüüs	76
4.3. Huumor ja pragmaatilised maksimiid	88
4.4. Püstitus–inkongruents–lahendus -mudel (SIR)	95
4.5. Loogiliste mehhanismide liigitus; hulga- ja graafiteooria rakenduskatse	107

5. PIDULIK FINAAL: “ANTI-FESTSCHRIFT” RASKINILE	116
5.1. Christie Davies	117
5.2. Katrina Triezenberg	118
5.3. John Morreall	119
5.4. Christian F. Hempelmann	121
5.5. Alexander Brock	123
5.6. Neal Norrick	125
5.7. Tony Veale	126
5.8. Kurt Feyaerts ja Geert Brône	129
Pisut pessimistlik epiloog	135
Märkused	140
Kirjandus	171

Saateks: Paar sõna sellest raamatust ja huumoriteooriatest

See suuresti referatiivse iseloomuga töö püüab tutvustada eesti lugejale huumoriteooriate ühe põhiliigi, nn inkongruentsiteooriate ja neist võrsunud lingvistiliste teooriate arengutrende viimase umbes 40 aasta jooksul nende teoriasuundade kolme prominentseima esindaja – Arthur Koestleri ning Victor Raskini ja Salvatore Attardo tööde kaudu. Ülevaade on keskendatud valdavalt lühihumori, st naljade (ingl *jokes*) ja kalambuuride (ingl *puns*) käsitlustele, sellest on teadlikult välja jäetud Attardo jt katsed ekstrapoleerida lühinaljade põhjal väljatöötatud teooriaid pikemate humoristlike tekstide uurimisele (nt Attardo 1998; 2001), samuti Raskini, Attardo jt osavõtul tehtud katsed huumori genereerimis- ja mõistmisprotsesside automaatseks modelleerimiseks arvutil, rääkimata juba Koestleri muudest filosoofia-, esteetika- ja sotsioloogia-alastest töödest, Raskini töödest üldise semantika alal, Attardo töödest pragmaatika üldprobleemide alal jms. Ka on teadlikult loobutud kommenteerimast intensiivseid diskussioone ironia ümber (sh Attardo osalust neis arutlustes). Kuna Koestler on Suurest Kolmikust varaseim ning “paradigmaväline” ja õpilasteta üksiklane, siis on veidi detailsemalt vaadeldud ka tema teooria retseptiooni. Siinsest pisut lühem ülevaade Koestlerist ja ta huumoriteooriast on ilmunud varem “Keeles ja Kirjanduses” (Krikmann 2003b).

Mul on heameel tänada Jüri Allikut, Haldur Õimu, Mati Ereli, Ilona Tragelit, Peeter Toropit, Richard Villemsit, Alexander Hardingit ja Kristin Kuutmat, kes on mind selle töö kirjutamise käigus abistanud mitmete terminoloogia-alaste või sisuliste konsultatsioonidega, ning Salvatore Attardot ja kirjastust Walter de Gruyter, kes lubasid lahkesti tsiteerida töös Attardo jt 2002: 35 leiduvat joonist 16.

*

Enamik huumori-, koomika- või naljateooriateks nimetatavaid vaatekohti pole tegelikult mitte ulatuslikud spetsiaalsed teooriaarendused, vaid mitmesuguste filosoofia, esteetika, psühholoogia, lingvistika, antropoloogia, folkloristika, semiootika vm probleemide käsitlemise käigus väljaõeldud üldistava taotlusega mõtteavaldused või põgusalt skitseeritud analüüsimallid, mis kannavad jõulisi piiranguid silmaspeetud empiirilise aine, teoriasse haaratud vaatluspektide vm mõttes. Teisalt on nad enamasti ka “segateooriad”, mis puudutavad ühtaegu huumori mitut aspekti, nt humoristlike tekstide või piltide endi sisu ja struktuuri, naljajuttude rääkimise vahetat situatiivset või üldisemat sotsiaalset ja kultuurikonteksti, huumori tajumise (üsna harva ka loomise) psühholoogiat. Huumoriteoreetilised diskussioonid on pahatihti hääbunud üksteisest möödärääkimiseks, osalt ka lopsakalt vohava terminisegaduse tõttu.

Arusaadavalt on siis problemaatiline olnud ka seniste huumoriteooriate, -mudelite ja -kontseptsioonide liigitamine, kuna paljud neist sobiksid kuuluma ühtaegu mitmesse suunda või rühma. Ma ei tea, kellelt ja kust lähtub tava jagada huumoriteooriad (otse või mitmesugustesse muudesse lõigetesse peidetult) kolme rühma, mis siis esindavad kolme põhispekti huumorile lähenemisel – vt nt Keith-Spiegel 1972; Dziemidok 1974: 7–50; Raskin 1985: 30–41; Morreall 1987; Knuuttila 1992: 86–124; Attardo 1994: 46–59; linnulennuline lühireferaat neist suundadest leidub ka minu kirjutises Krikmann 2002: 843–847.

1. Inkongruentsi- e kokkusobimatus- e vasturääkivus- e bisotsiatiivsed e kognitiivsed teooriad, mis lähtuvad naerdava objekti enda sisulistest omadustest, konkreetsemalt sellest, et naljas eksisteerib põhimõtteliselt kaks eraldi sisulist või kognitiivset plaani (referentsifreimi, skeemi, skripti, isotoopiat jne); need on järsult ja dissoneruvalt erinevad, kuid neil on ka sisuline ühisosa. Nali algab ühe skeemi rüpes ja lõpeb teise skeemi rüpes; nalja lõpul on nn puant – “nõrk lüli”, mis selle skeemivahetuse reedab ning vallandab kuulajas etteprogrammeeritud järsu taipamisplahvatuse ja kutsub esile naerureaktsiooni.

2. Üleoleku- e halvustamis- e kriitikateooriad, mis lähtuvad sellest, et nali on reeglina räigem või leebem, avalikum või varjatam agressioo-

niakt, ta on enamasti sihitud kellegi pihta, toimub kellegi arvel. Nalja objektid kalduvad üldistuma sotsiaalsete, etniliste, sooliste vm tunnuste järgi.

3. Psühhoanalüütilised leevendus- e lõõgastus- e kergendusteooriad, mis lähtuvad suuresti Sigmund Freudi psühhoanalüütilisest õpetusest: nali on üks psühholoogilisi nn substitutsioonimehhanisme, mille abil inimene modifitseerib oma sotsiaalselt tabueeritud agressiivsed impulsid vastuvõetavaiks ning saab need välja elada; see võimaldab säästa närvienergiat, mis muidu oleks kulunud nende impulsside mahasurumiseks. Tabud, millest möödahiilimist nali võimaldab, on põhiliselt kaht liiki – poliitilised ja sündsustabud.

On esitatud ka mitmesuguseid muid liigitusi, mis selle klassikalise kolmikuga osalt kattuvad, osalt sellest põikuvad.¹

Liisi Laineste (2003) oma ülevaates huumoriuuringute kaasaegsete suundade kohta nimetab neid kõiki, kuid loeb teooria alale kuuluvaiks põhiliselt inkongruentsiteooriate praegusi esindajaid, eelkõige Salvatore Attardo isikus (teine suund, mille Laineste teooriate alla liigitab, on J. E. Caroni jt evolutsioonilised lähenemised). Ka mina tunnen huumori inkongruentsiliste vaatlusviiside vastu loomusunnilist sümpaatiat. Naljadel on palju ühist mitmete muude objektidega, mille juures samuti nähtub mingi mõisteline kaheplaanelisus ja need plaanid on ühest küljest ühitamatud, teisalt ilmutavad mingit semantilist ühisosa – eelkõige metafooridega, mudelite jt metakeelsete representatsioonidega. Inkongruents on suguluses muude aspektidega ka huumori enda struktuuris, nagu Keith-Spiegeli (1972: 9–12) üllatus, ambivalents, konfiguratsioon või Dziemidoki (1974: 19–38) kontrast ja vasturääkivus. Seetõttu on inkongruentsi-idee huumoriuuringuisse sügenemise aega ja kohta raske määratleda. Salvatore Attardo (1997: 396) tsiteerib näiteks üllatavalt moodsat määratlust James Beattie tööst “Essay on laughter and ludicrous composition” (1776).² Ometi on ilmne, et inkongruentsiteooriate kaasaegsed variandid põlvnevad nii või teisiti Arthur Koestlerist.

1. ARTHUR KOESTLER

1.1. Huumori bisotsiatsiooniteooria

Arthur Koestler, 1905. aastal Ungaris sündinud juut, sionist, antinatsist, kommunist ja aastast 1937 antikommunist, laialt elu näinud kirju saatuse ja originaalse mõttelaadiga inimene, on tuntud eelkõige kirjaniku ja publitsistina. Ta kuulsaim (ja seni vist ainus eesti keelde tõlgitud) romaan on “Darkness at Noon” (eesti keeles “Keskpäevapimedus”, 1995, tlk Katrin Kiik), lisaks on ta avaldanud veel romaanid “The Gladiators” (1939), “The Yogi and the Commissar” (1945), “Thieves in the Night” (1946), “The Age of Longing” (1951), “The Call Girls” (1973) jt, 3-köitelise autobiograafia “Arrow in the Blue” (1952) ning kirjutanud mitmed filosoofilised ja teaduslik-publitsistlikud tööd: “The Lotus And The Robot” (1960), “The Ghost in the Machine” (1967), “Roots of Coincidence” (1972), “The Challenge of Change” (1973) jt. Elu lõpupoolel huvitus Koestler mitmesugustest esoteerilistest teemadest – telepaatiast, sensitiivsusest, müstitsismist, eutanaasiast, ning põdedes Parkinsoni tõbe ja leukeemiat, sooritas 1983. aastal suitsiidi koos oma kolmanda naise Cynthiaga.

Üks Arthur Koestleri mitteilukirjanduslikke raamatuid on loovusele (*creativity*) pühendatud 751-leheküljeline traktaat “The Act of Creation” (1964). Raamatu tüvimõisteks on bisotsiatsioon (bisotsiatiivsus). Kreaatiivsus haarab kolm suurt ala, mis moodustavad omalaadse triptühhoni – need on huumor, avastus ja kunst. Kõigil neil on kreaatiivsuse aluseks bisotsiatsioon – huumori juures koomiline kaheplaanelisus, teaduslik-avastuslikus loomes objektiivne analoogia, kunstis kujund. Igas triptühhoni osas kaasneb bisotsiatiivsusega ka spetsiifiline emotiivne põhitoon: koomika puhul on see agressiivne, avastuse korral neutraalne, kunstis sümpateetiline, vaimustunud, traagiline. Üleminekud triptühhoni osade vahel on sujuvad.

Huumoriga seonduv suur paradoks on Koestleri arvates see, et erinevalt teistest komplekssetest intellektuaalsetest ja emotsionaalsetest stiimulitest on tema poolt esilekutsutav füsioloogiline vastus selgelt määratud ja ühtne – st naer on reaktsioon väga erinevaile stiimulitele. Koestler (1964: 32) tsiteerib prantsuse psühholoogi Theodule Armand Ribot' 1896. aastast pärit mõtteavaldust, mida ka mitmed hilisemad uurijad on korranud: naer manifesteerib end nii mitmekesistes ja heterogeenses tingimustes, et kõigi nende põhjuste taandamine millelegi ühele on problemaatiline ettevõte.

Koestler, nagu ka Greimas umbes samal ajal ning Suls, Raskin, Attardo jt hiljem, räägib kahest tähendusplaani, mis koomilise akti on kätkevad. Greimas (ja tema eeskujul ka Attardo) on nimetanud neid isotoopiateks, Raskin skriptideks, Koestler ise mitmete eri sünonüümidega – referentsifreimideks, diskursusmaailmadeks, assotsiatiivseteks kontekstideks jm. Koomilise akti aluseks on idee või situatsiooni kujutlemine kahes seemiselt kooskõlalises (*self-consistent*), kuid tavapärasel viisil kokkusobimatus referentsifreimis. Koomiline akt on seega bisotsiatiivne, seotud ühtaegu nende mõlemaga, kahe omavahel sobimatu koodi või assotsiatiivse konteksti ühekordne kokkupõrge (nt puänteeritud nalja korral) või pidevam ostsilleeriv liikumine nende kahe assotsiatiivse plaani vahel (nt pikemate humoristlike tekstide või sündmuste puhul).

Mõtlemises või käitumises osalevad kaht liiki kontrollimehhanismid: 1) jäigalt fikseeritud koodireeglid, mis esindavad oskuse või tava konstantset aspekti, ja 2) paindlik strateegia ehk variaablite võimaluste maatriks. Võib seega öelda, et koomilises aktis toimub kahe omavahel kokkusobimatu maatriksi äkiline kokkupõrge. Koestler kritiseerib müksamisi ka tollases psühholoogias valitsenud biheiviorismi, mis käitumise elastsusfaktori täielikult elimineerib, kujutades inimest omamoodi reflektorise automaadina, ning peatub seejärel pikemalt Henri Bergsoni huumoriteooria juures, mis taandabki teatavasti huumori kõik ilmingud inimese ja masina vahelkordadele, subtiilse meele ja inertse aine dualismile.

Koestleri teooria ei piirdu tegelikult bisotsiatiivsuse printsiibi postuleerimisega, vaid käsitleb ka huumori aksioloogilisi ja emotiivseid külgi, mis on pigem üleoleku- ja degradatsiooniteooriate pärismaa. Koestler räägib, et huumoris osaleb paratamatult agressiooni või kartlikku ootust

(*apprehension*) kätkev impulss, ründav-kaitsev või enese maksmapaneku tendents – metslastel ja lastel (nt nn praktilistes naljades) üpris avalik, rafineeritumais huumorivormides vualeeritud ja vahel raskesti ülesleitav. Naer on selle agressiivse või hirmuimpulsi mahalaadimisakt. Koomikast, avastusest ja kunstist koosnevat triptühhoni katab emotsionaalne gradient, mille ühes, koomikapoolses otsas domineerib Ise, Mina, Ego kui endassesulgunud (*self-contained*) tervik ja ülilm väärtus, teises otsas aga ennastületav (*self-transcending*) meelestatus, kus tajutakse end osana millestki suuremast – Loodusest, Jumalast, Inimkonnast, Maailmavaimust.

Agressiiv-defensiivsete emotsioonide rühmal on suurem inerts, püsivus, “massimoment” kui mõistusel. Need emotsioonid ja neid saatvad füsioloogilised reaktsioonid pärinevad meie neurobioloogilistest süva-kihtidest, mis ei suuda meie mõistusega sammu pidada (Koestler leiab, et meie bioloogiline evolutsioon on meie mentaalsest evolutsioonist otse ohtlikult maha jäänud). Mentaalse sündmuse äkiline bisotsiatsioon kahe habituaalselt kokkusobimatu maatriksiga (assotsiatiivse kontekstiga, referentsifreimiga) põhjustab mõttekäigu siirde ühelt kontekstilt teisele; meie emotsioonid ei suuda oma suurema inertsuse tõttu selle mõistuse ümberlülitusega kaasas käia ja tekkinud psüühiline pingeline või laeng leiab väljapääsu naerus. Et reaktsiooniks on just naer, aga mitte miski muu, tuleneb sellest, et naer on selleks sobivaim, evolutsiooniliselt sissetöötatud “vähimvastupanu kanal”.³

Bisotsiatiivsed maatriksid nähtuvad paljudel eri tasanditel, näiteks kalambuurides, kus üks ja sama foneetiline vorm ja selle kaks eri tähendust on kokku seotud ühte akustilisse sõlme, või paradoksidest ja vaimukustest, kus nali ulatub loogilise vasturääkivuse kaudu kokkupuutesse triptühhoni avastusliku keskosaga. Koomiline (nagu ka metafoorne) lõikumine võidakse tekitada inimese ja looma vahel, nagu see juhtub süstemaatiliselt Walt Disney jt loodud multikates, või siis nn kehastumise (*impersonation*) aktides, mis hübridiseerivad kaks erinevat inimkuju: naisosi mängivad mehed, täiskasvanutena rõivastatud või käituvad lapsed, samuti kutsikad, kes on ühest küljest liigutavalt rumalad, disproportsionaalsed ja kohmakad “nemad ise”, teisalt täiskasvanud koerte urisevad karikatuurid. Karikatuur ongi Koestleri järgi üks spetsiifiline eriliik kehas-

tavat (*impersonative*) kahetisust prototüübi ja tema disproportsioneeritud ning lihtsustatud kujutise vahel, mis prototüüpi ründab. Verbaalse karikatuurina võib mõista ka isikukohast või sotsiaalset satiiri, mis kasutab tihti allegoorilist bisotsiatsiooni inimese ja looma vahel, samuti irooniat. Paroodia põrmustab illusioone, näidates üleva ja eksalteeritu tagant tühist ja triviaalset. Põhimõtteliselt võib kõik, mis põikub tavalisest, harjumus- või normipärasest, olla naeru päästikuks, nõnda ka oma funktsionaalsest tervikkontekstist väljarebitud osad, kahe kausaalse ahela juhulikud löikumised, mõttetused, mis näivad väliselt mõttekaina jm.

Koestler rõhutab siin ja edaspidi, et bisotsiatiivsete seoste toimeala on huumorist ja naerust laiem ning see, kas bisotsiatsiooniläbine tulem realiseerub naljana, loogilis-mõistusliku probleemi ja avastusena, keelelise või kunstilise metafoorina, üleva või traagilise elamusena vm moel, sõltub situatsiooni sisulisest loomusest, kogeja mälupagasist, aksioloogilisest ja emotiivsest dispositsioonist jt kirevalt mitmekesistest seikadest.

1.2. Koestleri teooria retseptioonist

Arthur Koestleri kontseptsioon on huumori kaasaegsete inkongruentsiteoreetiliste arenduste hulgas mitte ainult varaseim, süstemaatiline ja hästi seotud huumori psühholoogiliste aspektidega, vaid silmapaistev ka mõtte ilu ja haarde poolest, kuna bisotsiatiivsust esitatakse kui kreaatiivsuse aluseks olevat universaalset printsiipi huumorist märksa laiemas taustsüsteemis.

Arutluses Bergsoni teooria ümber toob Koestler (lk 48) juhtumisi näiteid ka nn keelestunud või etümoloogilistest metafooridest (nagu *muscle tone* või *good tempered*).⁴ Sügavat loomupärast seost koomilise ja metafoorse akti vahel pole ka omal jõul raske märgata kellelgi, kes vaevub nende asjade üle lähemalt mõtisklema, ja kaasaegses lakofiaanlikust juurest võrsunud kognitiivistlikus teoorias kõneldakse metafoorist tõepoolest kui kaht mõiste- või kogemusdomeeni või skeemi või mentaalset ruumi siduvast, üht teisele projitseerivast operatsioonist. Mingil viisil on kahest metafooris osalevast tähendusplaani kõneldud ju ka igasuguses varasemas metafoorteoorias: need on plaanid, mis Max Blackil (1962: 25–

47; 1979: 19–43) teineteisest läbi kumavad, või esindavad Ivor Richardsil (1936: 96 j) *tenor*- ja *vehicle*-komponente või inimelu ja ööpäeva freime juba Aristotelese “Poeetikas”.⁵ Seetõttu pole üllatav, et Koestler on jätnud sügavaid muljeid metafoorteoreetilise põhjaga kognitiivistidele, eriti Gilles Fauconnier’le ja Mark Turnerile nende kontseptuaalsete blendide ja nn kahehaardeste võrgustike (*double-scope networks*) järjest avarduvail jahimaadel. Fauconnier ja Turner (2002: 37) kurdavad, et kogu kirjanduse ja retoorika ajaloo vältel on toodud küll alatasa näiteid kontseptuaalsete segude (blendide) kohta, kuid pole nähtud nende kõikjalolevat ja süstemaatilist loomust, ning jätkavad: “One writer who did succeed in going beyond the particular and local features of individual examples of striking creativity in the sciences and the arts is Arthur Koestler, in *The Act of Creation* (1964). Seeing a symptom shared by all these examples of remarkable creative invention, he gave it the name “bisociation of matrices”. In doing so, he showed what the scientific challenge was – namely, to explain a notion that he left vague but which includes the idea that creativity involves bringing together elements from different domains.” Kahjuks, möönavad nad, ei laiendanud Koestler bisotsiatsiooni toimeala igapäevasele keelele ja mõtlemisele. Koestleri raamatust, küll mitte huumori, vaid teaduslik-heuristilise kreaatiivsuse osast (lk 183–184) on pärit ka nn Buddha munga paradoks, mis figureerib blendi valvenäitena pea-aegu kõigis Fauconnier’ ja Turneri koos kirjutatud töödes alates 1994. aastast (Fauconnier ja Turner 1994).

Ka Belgia kognitiivlingvistid Kurt Feyaerts ja Geert Brône (vt neist ja nende vaadetest lähemalt ka järgnevas, ptk 5.8) meenutavad Koestlerit lühidalt, kuid suure respektiga. Nende pikem ühisartikkel (Brône ja Feyaerts 2003) algab ja lõpeb Koestleri (1964: 32) tsitaadiga, kus on juttu naerubatsilli tõrjumatusest. Kirjutise sissejuhatuses (lk 1) öeldakse, et Koestleri raamat on “early cognitive scientific approach to humor”, samuti loetakse eriti tähtsaks ta integratiivset lähenemist erinevatele inimloomevormidele: “he inquires into the common cognitive grounds of highly disparate phenomena like humor, artistic creativity and scientific discovery”; edaspidi (lk 15) sõandatakse pidada Koestlerit koguni huumoris ilmnevate sulandumisnähtude “eelteoreetiliseks” esmaavastajaks.

Juba palju varem on Koestleri teooria integreerivat rolli esile tõstnud ka G. B. Milner, eelkõige samoa jt eksootiliste keelte uurijana tuntud mees, oma ainsas huumoriteoreetilises kirjutises “Homo Ridens”: “he has evidently read widely in the fields of neurology, psychoanalysis and allied subjects, and has also seen the importance of the connection between laughter, aesthetic experience, and scientific discovery” (1972: 11).

Inglise sotsiaalantropoloog Ragnar Johnson (1976) peab huumori bisotsiatsiooniteooriate esindajaiks Henri Bergsoni, Sigmund Freudi, Arthur Koestleri, Gregory Batesoni “paradoksi-teoreetikute” koolkonda, G. B. Milnerit ja Mary Douglasi. Ka Johnson (lk 203) toonitab, et Koestleri raamat on tegelikult käsitus kreatiivsusest ja huumorit vaadeldakse siin kreatiivsuse ühe alljuhuna, ning lisab omalt poolt mõtte, mis on üllatavalt sarnane Juri Lotmani (1964: 174) seletusega nn samasuse esteetika (*эстетика тождества*) teovõime kohta: kreatiivsus on n-ö paindlikkus etteantud reeglite piires (lk 204). Johnson tutvustab samuti mitmete tsitaatide kaudu Koestleri teooria põhipostulaate ja -mõisteid ning leiab, et bisotsiatsioon eeldab ka ühiste “referentsifreimide” (*frames of reference*) olemasolu rääkija ja kuulajate vahel, mis tähendab ilmselt piisavat ühisosa nii teadmistes ja kogemustes kui ka suhtumuslikus häälestuses (*ibidem*). Johnson (lk 205–206) peab tähtsaks Koestleri (1964: 96) vaadet, et seni suhestamata kogemusmõtmete seostamine aitab inimesel tõusta mentaalse evolutsiooni kõrgemale tasandile, kuid möönab, et Koestler oma markantses antibiheiviorismis ülehindab kreatiivsuse, iga üksiku nalja unikaalsuse määra, kuna algse bisotsiatsiooni spontaansus ei kesta igavesti, vaid see kas unustatakse või rutiniseeritakse ja kollektiviseeritakse kordamiste kaudu, ning üldse kitsendavad sotsiaalsed piirangud ja reeglid indiviidi tõeliselt kreatiivset mõtetegevust ja rõhutavad selle asemel mõttemallide stereotüüpseid, sotsiaalselt jagatud külgi.

Huumoriteoreetikunagi näib Koestler olevat leidnud suuremat tähelepanu pigem autsaideritelt kui kutselistelt huumoriuurijatelt. Üks selliseid autsaidereid on maailmakuulus karismaatiline entsüklopedist Steven Pinker, kes avaldab järjest paksemaid bestsellereid keele, meele, aju, evolutsiooni, ühiskonna, kunsti jpm üldhuvitavatel teemadel. Pinkeri raamatus “How the Mind Works” (1999 [1997]: 545–551) leidub lüheldane mõtisklus ka huumori ja naeru kohta, kus tsiteeritakse Koestlerilt kaht

vist üldse kõige pilkupüüdnumat lõiku nn naeru paradoksi kohta (lk 545),⁶ märgitakse, et Koestler oli oma bisotsiatsiooniteooriaga varane kognitivist ajal, mil biheiviorism psühholoogias domineeris (lk 549), selgitatakse bisotsiatsiooni ideed kolme omapoolse näitega (lk 550), kuid mööndakse, et Koestleri teooria toetub kahele praeguseks iganenud ideele: 1) kasutab meele “hüdraulilist mudelit”, st psüühilise surve ja kaitseventiili (*safety valve*) metafoore; 2) eeldab agressioonitungi, mis seda survet ajendab (lk 551).⁷

Teine autsaider J. M. Dienhart oma artiklis “A linguistic look at riddles” (1998: 103–104)⁸ kirjeldab lühidalt Koestleri bisotsiatsiooni-ideed, rõhutab, et see on tänapäevaste “lõikuvate plaanide teooriate” esivanem ja eeskuju, sh Neal Norrickile, kes räägib “skeemikonfliktist” (*schema conflict*), ja Victor Raskinile, kelle “semantiliste skriptide” mõiste on sellega samuti kongeniaalne. Dienhart (nagu ka nende ridade autor siin alamal) paneb tähele, et Raskin oma raamatus (1985) ei maini Koestlerit kordagi, ja märgib, et “The Act of Creation” on üldse jäänud mitmeis teadlasringkondades ebapopulaarseks. Dienhart viitab siin ka teisele mõistatusteuurijale, I. Hamnettile, kes on pidanud mõistatamissituatsioonide analüüsil oluliseks Koestleri märkust, et nalja retsipient saab nalja nautida vaid siis, kui ta kordab mõistuslikult nalja “valmistamisprotsessi”, mitte aga jäädes pelgalt passiivseks kuulajaks (Hamnett 1967: 384–385). Samas, lk 390 joonealuses ütleb ka Hamnett, et Koestleri raamatu vastuvõtt akadeemilistes sfäärides pole olnud kuigi sõbralik, et osa talle adresseeritud kriitikast on olnud õigustatud, kuid “žurnalisti ja pseudoteaduse õnnetu kombinatsioon” [!? – A. K.] on võõrandanud lugejad nägemast seal peituvaid väärtuslikke ja huvipakkuvaid elemente.

Huumoriteoreetikute endi töödest, mida ma tean, on Michael Mulkay raamat (1988) üks väheseid, mis vaatleb Koestleri nalja- ja naeruteooriat suure põhjalikkusega. Bisotsiatsiooni või inkongruentsi idee kui sellise vastu pole Mulkayl midagi, ta seletab ise üle selle kognitiivse tuuma, analüüsides Koestlerilt (lk 36) pärinevat näidet, kus kurtisaan ütleb talle külgelöövale vaesele ohvitserile, et ta süda pole kahjuks vaba, ja ohvitser vastab sõjaväelise otsekohesusega, et ta pole iial nii kõrgele sihtinudki. Mulkay (lk 28) nõustub ehk liigagi meelsasti Koestleri väitega, et ohvitseri repliik, st “2. freim” asendab kõneaine metafoorse mõtestuse füüsilise,

topograafilisega – see on tõesti nii, kuid kõne metafoorsus ei näi seeläbi kaduvat, vaid emotsionaalse seotuse ~ sotsiaalse leppe metafoor asendatakse teise, militaarse rünnaku metafooriga (jutt kõrgemale või madalamale sihtimisest). Ainus, mida Mulkay (lk 39) Koestlerile siin ette heidab, on kontseptuaalne lõtvus või mitmesus, st sünonüümide paljus, millega too oma bisotsiaatiivses vahekorras olevaid mõtestusmalle nimetab: kord *frames of reference*, kord *associative contexts*, kord *types of logic*, kord *codes of behaviour*, kord *matrices of thought*, kord *universes of discourse*. Mulkay leiab, et see jätab lahtiseks, kas kirjeldatakse psüühilisi protsesse, sotsiaalset teotsemist, kultuurisüsteeme, käitumuslikke vastuseid või tekstide endi omadusi. Victor Raskin, kes oma raamatus (1985) keskendub konkreetsetele verbaalsele huumorile ja tekstide keeleliste omadustele, on Mulkay meelest mõisteliselt märksa selgem.

Kuid Mulkay (lk 93–114) on veendunud selles, et Koestleri kontseptsioon on ebapädev täitma üldise naeruteooria rolli, liiati olema naeru sotsiaalsete aspektide seletuseks. Mulkay peab siin kõigepealt silmas sedasama juba mainitud “naeru paradoksi”, st Koestleri käsitust, et naer on üsna uniformne, reflektorne, automaatne vastus teatavaile välisstimulitele, huumori mõõtmiseks sobiv “Geigeri loendur”. Tegelikult, ütleb Mulkay, on naer palju mitmekesisem fenomen, varieerudes nii oma intensiivsuse, aluseks oleva mentaalse seisundi laadi (huumorielamuse kõrval ka nt kimbatuse, heameel vm), spontaansuse / intentsionaalsuse (siiruse / reguleerituse, teeselduse) jpm lõikes. Mulkay vaidleb vastu ka Koestleri väitele, et huumorielamuses osalevad kohustuslikult agressiooni / kartliku ootuse (*apprehension*) elemendid, muistse olemusvõitluse reliktid koos vastavate füsioloogiliste korrelaatidega (adrenaliini ja suhkru kasv veres, pulsi ja hingamise kiirenemine, lihaspinge jne). Mulkay möönab, et kui mõnedes huumoriliikides (nt etnilises huumoris) agressiivne või enesekaitse moment osaleb tõesti päris selgesti, siis teisalt leidub rohkesti sisult agressioonituud nalju (nagu elevandi ja külmkapi vm absurdinaljad). Taoliste korral peab (kui peab) agressiooni või kaitse motivaatorit otsitama väljastpoolt jutu narratiivset sisu, teksti esitaja ja retsiipiendi vahelistest kommunikatiivsetest suhetest – nt mõistatamislaadne suhtlustüüp eeldab, et retsiipient peaks lahenduse ära arvama, kuid keerdküsimus on põhimõtteliselt konstrueeritud nõnda, et tal pole selleks mingeid

šansse, ja seega situatsioon meenutab “praktilise nalja” tegemist. Koestleri teooria puuduseks Mulkay (nagu mäletatavasti ka Pinkeri) meelest on see, et ta ei erista tõsist agressiooni huumorikast, mänglevast, teeseldud ründest, tegelikul naljatamisel aga signaale sellise mängulises võtmes toimimise kohta antakse ning retsiipient tajub ja mõistab neid signaale. Seega pole usutav, et huumori vastuvõtul toimub sekretsiooniline jmt füsioloogiline mobilisatsioon või üldse tekib vajadus psüühilise pingemaandamiseks. Samuti on naer tegelikkuses palju enam sotsiaalselt reguleeritud, palju vähem automaatne kui Koestleri teoorias oletatakse. Primaatide uuringud lasevad arvata, et inimese naeru ja naeratuse “eellas-tekst” on pigem sõbralikkust ja kontakti kui agressiivsust väljendavad grimassid ja hääliksused; juba primaadid oskavad eristada ka tõsiselt agressiivset käitumist mängulisest. Tähendab, naeru sotsiaalsed ja interaktsioonilised aspektid ei kuulu hilisesse “tsiviliseeritud” arengukihti, nagu arvab Koestler, vaid väärivad tõsist tähelepanu.

Mulkay kriitikaga Koestleri agressiivsus- ja spontaansuspostulaatide aadressil ühineb ka vene sotsioloog Anatoli Dmitrijev (1998: 278–280), kes küll samuti möönab, et eriti poliitilises huumoris agressiivsuse element kaheldamatult osaleb, kuna see iseloomustab tunnuslikult ka poliitilist tegevust ennast, ning juhib omalt poolt tähelepanu naeru tsensuurilise “reguleerimise” katsetele.

Filosoof Robert L. Latta Bukkyô ülikoolist Kyotos on teine autor, kes maldab Koestlerile pühendada 6 lehekülge oma huumorimonograafiast (1999: 225–230). Latta näib olevat huumoriteoorias kummaline ja vastuoluline üksiklane: peale kõnealuse monograafia on ta avaldanud vähe töid väljaspool Jaapanit ja talle viidatakse huumoriteoreetilises kirjanduses väga harva. Latta esitleb end inkongruentsiteooriate raevuka vastase ja kriitikuna, kuid tööd, mida kritiseerides ta inkongruentsi kui terminit ja teooriatala põrmustada taotleb, pärinevad valdavalt 1970ndaist aastaist või 1980ndate algupoolt, Paul McGhee, John Allen Paulose, Thomas R. Shultzi, John Morrealli, Jerry M. Sulsi jt sulest. Victor Raskini ja Salvatore Attardot kui autoreid Latta jaoks ei eksisteeri, nende vaateid ei kritiseerita, nende töid ei viidata, nende nimesid ei nimetata Latta raamatus ainsatki korda (või täpsemalt: Raskini nime nimetatakse korraks tänuavalduste leheküljel). Ta enda poolt arendatav kontseptsioon kannab

tiitlit “Theory L”.⁹ Latta teooria näib seega ühe lõõgastusteooria varian-dina, ja ta raamatus leidub ptk 5, mille eesmärgiks on pareerida lõõgas-tusteooriatele osaks saanud “standardne kriitika”. See dispositsioon mää-rab üldjoontes ka Latta suhtumise Koestlerisse. Oma raamatu eessõna 1. lõigus iseloomustab ta oma teooriat niiviisi: “It is quite distinct from any theory proposed previously, though it might be said that it has its origins in Arthur Koestler’s theory of humor” (Latta 1999: vii). Koestleri kontseptsioonis on selgesti näha nii inkongruentsi- kui ka lõõgastusteo-riate elemente ja Latta Koestleri-käsitluse taotluseks ongi näidata, et “Koestler’s basic account is not in any sense a form of incongruity theory, though it is a form of cognitive-shift theory” (lk 226). Lattale ei meeldi, et Koestler tarvitab oma nalja-analüüsid kahest bisotsiatiivsest tähendusplaanist või referentsifreimist kõneldes väljendeid “self-consistent”, “clash” ja “mutually incompatible” (kuigi Latta pole kindel, kas kokku-sobimatus on üks inkongruentsi liikidest), ka ei meeldi talle Koestleri (1964: 35) väide, et need kaks tähendusplaani vibreerivad vastuvõtja tead-vuses samaaegselt – ta eelistab arvata, et asjaomaste tähendusplaanide vahel on lihtsalt erinevus, mitte inkongruents, ja nad ei vibreeri vastuvõtja teadvuses samaaegselt, vaid järgnevad kiiresti teineteisele, olles eral-datud “kognitiivse nihkega”. Latta ei jaga ka Koestleri arvamust, et pingeseisund, milles huumori vastuvõtja viibib enne freimivahetust ~ kognitiivset nihet, peaks kvalifitseeruma nimelt vaenu või hirmuna.

Sotsioloog ja religiooniuurija Peter L. Berger (1997: 61–61) mõnab samuti tunnustavalt, et huvitavaim panus huumori kognitiivsesse psüh-holoogiasse (*cognitive psychology of humor*) pole tehtud mitte professio-naalse psühholoogi, vaid eelkõige kirjanikuna tuntud Arthur Koestleri poolt. Berger kulutab Koestleri vaadete tutvustamiseks pea terve lehe-külje ja on üks väheseid, kes märkab ja peab tähtsaks bisotsiatiivsus-e kui kreaatiivsusilmingu universaalset rolli mitte üksi huumoris, vaid ka intellektuaalses heuristikas ja kunstilises innovatsioonis, sh mainitavat analoogiat nalja puändi äratabamise ja teadusliku probleemi lahendamise aktide vahel. Ta näeb bisotsiatiivsus-e idees sugulust hiljem Thomas Kuhni poolt formuleeritud paradigmvahetuse (*paradigm shift*) aktiga, mis leiab aset teaduslike revolutsioonide korral.

Teine vähestest kohtadest, kus nähakse huumorit fundamentaalseil kognitiivseil üldtaustadel, on Roy E. Russell'i artikkel (2000) humoristlike sündmuste “lähisugulaste” kohta. Üks neid lähisugulasi on nn “heure-ka”-sündmus. Russell (lk 230) nimetab samuti Koestleri bisotsiatiivsus-t kui üldideed ja -printsipi. Kirjutis on eriti erandlik aga selle poolest, et huumoriuurija jõuab siin Koestleri raamatu II osa juurde, kus räägitakse kreaatiivsus-e ja tõe vahekordadest, avastuse ja huumori analoogiatest ning kus (lk 105–108) leidub eraldi alapeatükk “Archimedes”.

Patricia Keith-Spiegel oma “varaste huumorikontseptsioonide” liigi-tuskatses (1972) meenutab neutraalsel refereerival viisil paljusid elemente Koestleri teooriast: taas sedasama kurikuulsat “naeru paradoksi” (lk 17), kõdinaeruga seotud probleeme (lk 18), Koestleri märkust “adrenaliini-tilgast” kui naeru füsioloogilisest põhjusest (lk 19), arutlust kaasasündi-nud ja õpitud elementide osalusest naerus (lk 23), huumorist kui krea-tiivsus-e ilmingust (lk 29), emotsionaalsete ja intellektuaalsete elementide kombineeritusest naeruaktis (lk 32) jm.

Üldiselt aga pole bisotsiatiivsus-e idee kui selline huumoriteoreetikute poolt suurt tähelepanu pälvinud. Charles R. Gruner (2000 [1997]: 14, 151, 155) näiteks ütleb, et ta peab Koestlerit intellektuaalseks hiiglaseks, kuid nimetab ta teooriast ainult rõhuasetust huumori agressiivsus-ele, meie referaadis mainimata jäetud kõdinaeru-paradoksi ning imperso-natsiooniefekti kui mimikrinähtust – st bisotsiatsiooni-idee seisukohalt marginaalseid aspekte. Elliott Oring (1992: 145, 151) mainib Koestlerit vaid kui üht inkongruentsiteooria reformijat ja tema terminit *bisociation*. Ka Mark C. Weeks (2002: 390) märgib Koestlerit lihtsalt inkongruentsi-teooria esindajana, kõrvutades Koestleri terminit *matrix* Raskini teminiga *script*. William F. Fry (2002: 321) juhib tähelepanu Koestleri bisotsiatiiv-sus-idee sugulusele omaenda nn eksplitsiitse ja implitsiitse sisu distinkt-siooniga, mis avaldatud Koestleri omast aasta võrra varem ilmunud raamatus (1968 [1963]: eriti 152 jj). Alison Raju (1991: 75–76) seletab samuti lühidalt bisotsiatsiooniprintsipi olemust ja ütleb, et seda annab rakendada ka praktiliste naljade analüüsil. Graeme Ritchie (2001: 122) seob Koestleri bisotsiatsiooni-idee Freudi huumoriteooriaga. Veel mitmes muuski töös nimetatakse Koestlerit möödaminnes kui bisotsiatsiooni mõiste leiutajat, kognitiivistlike huumoriteooriate või inkongruentsiteoo-

riate üht varasemat esindajat vms.¹⁰ Paul E. McGhee oma huumori ontoloogia fülogeneesi käsitlevas monograafias (1979: 12) pühendab Koestlerile 17 rida, Seppo Knuutila oma rahvahuumori-raamatus (1992: 119–120) u 10 rida, Neal R. Norrick oma igapäevahuumori-raamatus (1993: 8–9) u 5 rida. Robert R. Provine (2000: 17) tsiteerib Koestlerilt (1964: 47) ainult Bergsoni teooria üle ironiseerivat vaimukust: “If ‘we laugh each time a person gives us the impression of being a thing’ there would be nothing more funny than a corpse.” Mahadev Aptel (1985: 239, 274) läheb Koestlerit vaja vaid viitamaks möödaminnes naeru ja huumori vahekordadele. John Morrealli toimetatud teooria-ajaloo lugemikus (1987) ei nimetata Koestlerit vist kordagi, Christie Davies oma etniliste naljade uurimustes (1990; 1998; 2002)¹¹ samuti mitte.

Koestleri kaasaegsed teoreetilised järglased on Victor Raskin ja Salvatore Attardo. Raskini tähtsaima oopuse (1985) bibliograafias, nagu juba öeldud, ei figureeri Koestleri nime – kogemata või meelega – üleüldse. Attardo annab ühes oma varasemaist töödest (1988) ülevaate huumoriuurimise trendidest Euroopas. Selle artikli rubriigis “Bisotsiatsiooniteooriad” on Koestlerile pühendatud üherealine lause: “Bisociation theories spring from Koestler’s book (1964) about creativity” (lk 352) ja toodud 5-realine tsitaat – bisotsiatiivsuse määratlus Koestleril. Artikli arutlevas lõpuosas koondatakse seni detailsemalt liigendatud suundumused kaheks põhiliiniks – “kognitiivseks” ja “lingvistiliseks” või “semiootiliseks”: siin (lk 358) viiakse Koestleri ja Greimase teooriad õigustatult kognitiivse põhiliini alla kokku ning mainitakse nende kõrval esmakordselt ka Raskini skriptiteooriat. Attardo nimetab Koestleri bisotsiatsiooni veel korraks üle öla “teiste inkongruentsipõhiste teooriate” hulgas oma 1997. a töös “The semantic foundations of cognitive theories of humor” (1997: 397).

Selle lühiülevaate võiks resümeerida umbes niimoodi.

Arthur Koestler on jäänud hilisemate huumoriteoreetikute jaoks enamasti väarikaks võõramaalaseks, keda küll viisakalt tervitatakse, kuid kellele harva soojalt naeratatakse, kellega ei hoolita tülli minna, kuid ei laskuta ka vestlusse, kelle koju ei astuta sisse ja keda ei kutsuta ka enda poole külla. Eriti üllatav (kuigi psühholoogiliselt ka mõistetav) on see, et keegi inkongruentsiteoreetikute praegustest järglastest endist ei vaevu

Koestleri pioneerirolli rõhutama, ka mitte seda eitama ega Koestleri teooriat lähemalt analüüsima ega kritiseerima. See tundub ülekohtusena, liiati seetõttu, et nagu ka Liisi Laineste oma kirjutises (2003) möönab, ollakse pidevalt hädas huumoriteooriaile laiemate taustsüsteemide leidmisega, ja Koestleri idee “bisotsiatiivsus kui kreatiivsuse printsip või tööriist” võiks ehk sobida sellise taustsüsteemi ühe tugitelje rolli. Bisotsiatiivsus on lähisugulane analoogiaga, mis on jätkuvalt kuum ja keskne mõiste kognitiivse lingvistika ja psühholoogia raames arendatavas kujundkõneteorias, eriti nt Dedre Gentneri ja ta kaastööliste poolt tehtud uuringutes.¹² Kui aegunud Koestleri vaated praeguseks ka ei võiks olla, eriti kaasaegse psühholoogia ja neuroteaduse taustal, jätab Koestleri raamat tervikuna aegumatult sügava mulje oma üldistusjõu, süsteemitunde ja sügavale pürgiva mõtte ilu poolest. Huumoriteooria haarab õieti ainult umbes seitsmendiku Koestleri raamatu kogumahust, teadus- ja kunstiloomele pühendatud peatükid on sellest märksa pikemad, raamatu ulatuslikem lõpuosa aga arutab harjumuse ja originaalsuse probleeme puhtpsühholoogilisel tasandil. Kõigest äsjaöeldust hoolimata näib huumoriteooria olevat õieti ainus ala, kus Koestlerit siiski klassikuks peetakse. Kirjandusteooria jaoks pole Koestler vist kunagi keegi olnud. Samasugune nõutult äramärkiv ja ruttu eemalerühkiv suhe Koestlerisse näib domineerivat ka kreatiivsusest kirjutavail autoritel – teda teretatatakse, kuid temaga ei jääda juttu puhuma. “The Act of Creation” on humanitaarteaduste ilmas seesama, kes oli Koestler ise ta biograafi David Cesarini määratlust mööda oma laiemas eluilmas – kodutu meel, “the homeless mind”.

2. VICTOR RASKINI SKRIPTIPÕHINE NALJATEORIA

2.1. Üldist huumorist ja selle uurimisest

Victor Raskini raamat “Semantic Mechanisms of Humor” (1985) on võib-olla kaalukaim panus huumori inkongruentsiteooriasse mitte ainult 20. sajandi lõpukümnenditel, vaid läbi kõigi aegade üldse.

Nagu iga korralik monograafia, algab ka Raskini raamat huumoriteooria põhimõistete tutvustusega ja ulatusliku ülevaatega senisest huumoriuurimisest. See sissevaade omakorda algab küsimusest, mis on huumor: huumor on universaalne inimjoon, ta on osa inimekäitumisest, -võimetest ja -kompetentsist, nagu seda on ka keel, moraal, loogika, usk jne. Asju, mille üle inimesed naeravad, on lõputu valik: absurdus, näotus, meile harjumatud, liiga moodsad või moest väljas riided, füüsilised eripärad ja puuded, ebaõnn, koerustükid, absurdsed väited ja mõttekäigud, lihtsameelsus, kohmakus, silmakirjalikkus, sotsiaalsed kõrgkihid jne jne (lk 2–3).

Raskin visandab huumoriakti (*humor act*) põhikomponendid ja -faktorid: inimosalised, mingi välismaailmast lähtuv stiimul, osalejate eelnev elukogemus ja psühhotüüp, situatsiooniline kontekst, üldisem sotsiaalne ja kultuuriline taust (lk 3–6), mainib mitmete uurijate katseid anda huumori lühidat ülddefinitsiooni, aga ka resigneerunud mõtteavaldusi taolise definitsiooni võimatuse kohta, ning kurdab huumoriteoorias valitseva terminikaose üle – *humor, laughter, the comic, the ludicrous, the funny, joke, wit* jne, mille sisu ja vahekorrad on eri autorite jaoks väga erinevad (lk 6–8). Teoreetikud on olnud diametraalselt eri meelt ka selles, kas huumor kui selline on hea või halb: psühhoanalüütikud näiteks (Sigmund Freud, Martin Grotjahn, Albert Rapp) rõhutavad naeru lõõgastavat funktsiooni; huumori kirglikem vihkaja on Raskini arvates konservatiivsete

vaadetega inglise filosoof ja kriitik Anthony M. Ludovici (1882–1971), religiooset ja kiriklikku sfääri esindavad autorid üldse suhtuvad naeru ja huumorisse reeglina vaenulikult (sedasama on täheldanud ka nt Vladimir Propp 1976: 21–22). Kuid ka need, kes huumorisse üldiselt hästi suhtuvad (Nikolai Tšernõševski, Albert Rapp, Juri Borev jt), märgivad tihti peale naerus sisalduvat õelust, üleolekutunnet, agressiivsust, vaenulikust (lk 9–11).

Raskin refereerib Freudi jt teoretikute (H. Bergson, W. Fry, J. Hui-zinga) seisukohti huumori eeltingimuste kohta: huumori teket ja nautimist soodustavad elurõõmus meelelaad ja ootus, häälestatus huumorile; koomilist elamust pärsib vaimne hõivatus muude mõtlemisainetega (sh teoreetilised mõtisklused huumori enda üle), samuti võimaliku negatiivse kaasafekti teke ja/või emotsionaalne seotus nalja objektiga (lk 11–14). Raskin jätkab huumori tingimuste loendit oma “huumoriaktide skeemist” lähtuvalt. Seoses huumoriakti osalistega tõuseb küsimus: kas need peavad olema tingimata inimesed? Raskin arvab, et peavad, kuigi ka primaatidel on kindlasti naeruvõime ning loomadel on üldse täheldatud käitumisvorme, mis on inimeste naljategemisega nii sarnased, et on teoreetikuid segadusse ajanud. Stiimuli kohta on juba antiigist peale korratud, et huumoriakti peab olema kätketud mingi nurjumine, või üldisemalt: kokkusobimatus, inkongruents, mille konkreetsemate ilmingute loetelu on kõikekokku väga pikk. Kogemus tähendab Raskini meelest eelkõige huumoriaktis osalejate eelnevaid kokkupuuteid huumori kui spetsiifilise kommunikatsioonitüübiga. Psühhotüüp, inimese individuaalne soodumus huumorile on samuti oluline, kuid üldise huumoriteooria ülesehitamisel pole võimalik arvestada iga konkreetse indiviidi huumorialast “idioleti”, vaid tuleb paratamatult rääkida idealiseeritud kommuniteedist, idealiseeritud rääkijast ja kuulajast jne. Situatsioon võib puhuti kokku langeda huumori stiimuliga või olla sellest erinev – sõltuvalt ka sellest, kas on nt tegu improvisatoorse või nn konserveeritud (*canned*, st folkloorse, traditsioonilise, “fikseeritud”) naljaga. Sotsioloogilise komponendi asjus on käsitlejad üsna üksmeelsed selles, et huumoril on eeldusi õnnestuda vaid siis, kui asjaosaliste sotsiaalne taust on piisavalt sarnane; H. Bergson toonitab tähtsa sotsioloogilise aspektina seda, et naer on korrektiiv, ta on häbistav ja valuline sellele, kelle vastu ta on

sihitud; sootsium määrab naeru konkreetset tingimused (selleks lubatud ja keelatud situatsioonid, kestuse, intensiivsuse), teisalt distantseerib end naerust, et omistada sellele teatud tähendust (D. Viktoroff); ühest küljest inimesed tavatsevad naerda koos, teisalt naer on ikka sihitud kellegi vastu – seega osalevad huumoris nii vastastikuse kiindumuse kui ka üleoleku ja lüüasaamise elemendid (W. Fry); huumor on ka sobiv tööriist positiivse kontakti loomiseks enne tõsisemate teemade juurde asumist (H. Mindess); naljaga peab kaasnema implitsiitne signaal “see on nali”, muidu võib olla reageeringuks soovimatu emotsioon – viha, hirm või kurbus (W. Fry) jne (lk 14–18).

Raskin (lk 19–24) teeb põgusa sissevaate ka huumori füsioloogilistesse, psühholoogilistesse ja evolutsioonilistesse aspektidesse. On väidetud, et naer vabastab mentaalse või närvienergia ülejäägi, mis on akumuleerunud kehasse mõne eelmise tegevuse tulemusel, et naer on nauding, et naerul on märgatav sarnasus seksi ja orgasmiga jne. Psühholoogiliselt on naer mitmekesine funktsioon, ta võib kaasneda huumoriga, kuid on huumorist laiem – võib saata iga meeldivat elamust, ajenduda mängust või teesklustest, olla vahend viha, häbi vm emotsiooni maskeerimiseks, lõõgastusreaktsiooniks ekstreemse pingeseisundi järel. Naerul võib olla puhtfüsioloogilisi või keemilisi põhjusi (kõditamine, naerugaas), mil pole mingit tegemist huumoriga. Koomilisega seotud naer ja rõõmunaer näivad olevat üldse kaks suuresti erinevat naeruliiki. Elementaarsed naeratus- ja naerureaktsioonid lastel on üsna varajased, huumori kui sellise mõistmine areneb välja tunduvalt hiljem, verbaalse huumori mõistmine eeldab keelelise polüseemia ja tähenduste mitmeplaanisuse mõistmist, mis tekib umbes kuue aasta vanuses. Ka huumoriteoorias on püütud otsida analoogiaid ontogeneetiliste ja fülogeneetiliste seikade vahel: Albert Rapp näiteks on näinud inimhuumori peamist ajaloolist arengutrendi liikumises primitiivsemate ja tooremate vormide juurest komplitseeritumate ja leebemate poole. Rapp jt psühhoanalüütikud on käsitanud huumorit kui teatavat võitlust, mis on arenenud füüsilistelt vormidelt mentaalsetele (pilge, teravmeelsus, nn allasurutusnaer (*suppression laughter*), südamlilik naer, naer iseenda üle); vastavalt on ka naeru ajendid ja objektid nihkunud füüsilisest vaimsesse regiooni, kuid primitiivsete stiimulitega naer on visalt säilinud tänapäevanigi (Rappi vaadete kohta vt

lisa ka selle töö märkustes 3 ja 53 alamal). Raskin toonitab omaltki poolt nn allasurutusnaeru funktsiooni, mis reguleerib indiviidi ja ühiskonna vahekordi: ühiskond surub oma kultuurilised, eetilised ja käitumisnormid indiviidile peale ja huumor on indiviidile teraapiavahend, mis annab võimaluse end süsteemist “välja saada”.

Edasi (lk 24–30) mainib Raskin mõningaid seni tehtud katseid huumorit liigitada. Ta peab oluliseks distinktsiooni spontaanse ja kavatsusliku huumori vahel ja räägib huumoriliigist *ridicule* (= naeruvääristus, pilge), mis on põhimõtteliselt mitteverbaalne ja mille spontaansete vormide prototüüpseiks esindajaiks on äpardused: komistamised ja kukkumised, sh vettekukkumised, ehmumised, juhtumid, kus keegi põletab kuuma lusikaga suud või on end mustaks määrnud vmt, samuti ka näpistamised ja löömised – taolised naljaained on tänini laste seas soositud. Kavatsuslik naeruvääristamine on tüüpiliselt verbaalne ja Raskin (lk 25–26) toob tekstinäiteid aristokraate, poliitikuid, klerikaale naeruvääristavaist naljadest, naljadest rääkija enda kulul, ennasthalvustavast juudihuumorist, eri tekstivormideks vermitud naljadest (mõistatused, keerdküsimused, kalambuudid) jne. Järgnevalt tuuakse mitmesuguseid teoreetilises plaanis tehtud dihhotoomiaid, mis demonstreerivad ühtlasi neis huumoriliigitustes nähtuvat hirmsat terminoloogilist segadust. D. Viktoroff eristab näiteks mõisteid *le risible artificiel* ja *le risible naturel*, st siis äsja kõne all olnud kavatsuslikku ja spontaanset “naerdavat”. Henri Bergsonil on umbes sama suhte väljendamiseks terminipaar *spirituel* (kui öeldu paneb meid naerma kellegi kolmanda või me enda üle) ja *comique* (kui öeldu paneb naerma ütleja enda üle), ligikaudu sedasama peab silmas ka Sigmund Freudi aforism “Nali tehakse, koomiline leitakse”. Elie Aubouin eristab koomilist, mis jätab intellektuaalse mulje, ja naeruväärset (Raskinil: *ridiculous*), mis loob afektiivse mulje. William Fry distinktsioon on *canned jokes* / *situation jokes* (st “konserveeritud” / situatsioonilised naljad): see näib eristavat ühelt poolt spontaanset / tahtlikku, teisalt aga ka verbaalset / mitteverbaalset nalja (vrd ka märkus 37 järgnevas). Albert Rappil on opositsiooni pandud *humor* ja *wit*: esimeses domineerib südamlikkus või armastus ja enamasti on selge, kelle üle naerdakse; teine on intellektuaalne, kunstlik ja kavatsuslik, naeru objekt võib ka puududa. (Siin on ilmselt pealestikku mitu erinevat vastandust:

kavatsuslik vs spontaanne, subjekt vs objekt, intellektuaalne vs emotsionaalne.) Freud vastandab *Witz*-žanri nn süütuile naljadele: süütu nali on sihitud iseendale, iseenda eesmärk; vastasel korral saab nali olla ainult kas vaenulik (ründav, satiiriline, enesekaitseline) või obstsöönne. *Huumor* erineb Freudil neist mõlemast – see on pigem naturaalne kui “kunstlik”, see, mida kasutatakse “vihastamise asemel”, indiviidi n-ö siseseisund. Stephen Leacockil on *wit* tervenisti huumori alaliik, kus toimub ootamatu sõnademäng.¹³ Raskin märgib, et tema jaoks on *humor* lai üldtermin, mille ligikaudsed sünonüümid on *the funny*, *the ludicrous*, *the comic*, *laughable*; *joke* tähistab tal humoristlikku üksikteksti.

Terminisegadus pole huumoriteoorias valitseva segaduse ainus vorm. Seni pakutud huumoriliigitustes puudub ühtne taksonoomiline printsiip, siin on läbisegi temaatika, taotlused, huumori tehnilised aspektid. Raskin (lk 29–30) demonstreerib seda printsiibitust Evan Esari jaotuse (*wisecracks*, *epigrams*, *riddles*, *conundrums*, *gags*, *jokes*, *anecdotes*), D. H. Monro sisujärgse 10-klassilise liigituse ja Elie Aubouini 7-klassilise jaotuse põhjal (sõnakoomika; ideede koomika; arutlemise või mõtlemise koomika; situatsioonikoomika; visuaalne ja kuuldeline koomika; žestide koomika; paberikorv, kuhu kuulub kõik ülejäänud).

Huumoriteooriate liigitamisel (lk 30–41) kasutab Raskin klassikaliseks saanud kolmikjaotust:

1) kognitiiv-tajumuslikud (*cognitive-perceptual*): see rühm on seotud tavaliselt inkongruentsi e kokkusobimatuse ideega;

2) sotsiaal-käitumuslikud, mis on seotud halvaksapanu või kriitika ideega;

3) psühhoanalüütilised, mis on seotud allasurutuse, tõrjutuse ideega.

Raskin iseloomustab igat teoorialiiki ka lähemalt.

Inkongruentsiteooriate elemente leitakse juba nt Kantil (naer on reaktsioon sellele, kui pingeline ootus äkki muutub mittemillekski) ja Schopenhaueril (naeru põhjuseks on äkiline kokkusobimatustaju mingi mõiste ja nende reaalse objektide vahel, mida selle mõistega mingis suhtes silmas peetakse).

Siin (lk 32) toob Raskin esmakordselt naljanäite “bronhiaalsest patsiendist”, mida raamatus ka edaspidi korduvalt tsiteeritakse, analüüsitakse ja mainitakse, samuti rohkelt teiste autorite hilisemais töödes:

“Is the doctor at home?” the patient asked in his bronchial whisper. “No,” the doctor’s young and pretty wife whispered in reply. “Come right in.”

Raskin kommenteerib teksti umbes järgmiselt. Patsient ilmselt soovib kohtuda arstiga. Sissekutsumine eeldusel, et arsti pole kodus, on sellega kokkusobimatu. Kuid sissekutsumine on kokkusobiv teise skeemiga – abielurikkumise skeemiga. Need skeemid ühitatakse sosistamise ühisosa kaudu, kuigi patsient sosistab haiguse tõttu, naine aga selge-see-mille tõttu. Sissekutsumise fakt sunnib otsima ühitamatusprobleemile lahendust ja lülitab asjad hetkega ümber teisele skeemile, mis annabki lahenduse.

Raskin toob viiteid inkongruentsi tunnuslikule sisaldumisele huumoris veel mitmelt autorilt (Sigmund Freud, William Hazlitt, John Locke, D. H. Monro, J. Sully jt), kes on korduvalt väljendanud ka mõtet, et inkongruentsete elementide vahel peab olema mõisteline sild, semantiline ühisosa. Tänapäeval, leiab Raskin, on inkongruentsiteooriad valdavad just psühholoogilise suunitlusega uurimustes. Mary K. Rothbart ja Diana Pien on vaadelnud lähemalt suhteid inkongruentsi tajumise (võimatu / võimalik) ja lahenduse (täielik / osaline) variantide vahel.

Inkongruentsiteooria pooldajad on tihti rõhutanud ka üllatusmomenti tähtsust naljas ning elementi, mis selle üllatusefekti vallandab ja mida kutsutakse puändiks (ingl *punch line*). William Fry on arvanud, et just puant ongi see faktor, mis nalja mittenaljust eristab. John Allen Paulos on võrrelnud huumorisse kätketud inkongruentsi aksiomaatilise süsteemiga, mis võimaldab kaht erinevat interpretatsiooni. Et nalja mõista, tuleb tõusta metatasandile, kust mõlemad tõlgendused (st kokkusobimatud skeemid ja nende ühisosa) on näha.

Inkongruentsi üheks piirjuhiks on absurd, mis samuti on teoreetikute tähelepanu köitnud. D. H. Monro räägib nt kolmest absurditüübist (fantastiline lahkumine võimaliku juurest; absurdi tekitamine liialdamise vm retooriliste vahendite kaudu; paroodia või satiir, mis laseb elulist lähtematerjali ennast näida absurdsena). Huumoril on seega ka loovuse, nn võimalike maailmade idee arendamise võime: ta lõhub mõttestampe ja laseb näha asju värskete nurkade alt. (Et kalambuuride, oksüümoronide, absurdi üks funktsioone on kombata ja avardada tunnetuse piire, seda

on paröömiliste ja fraseoloogiliste ainete põhjal väitnud ka vene matemaatik ja metafooriteoreetik Juri Levin (1982).

Henri Bergsoni naljateooria on inkongruentsiteooriate hulgas erandlik selle poolest, et ta taandab kogu inkongruentsi üheleainsale vastuolule – elava ja masinlik-mehaanilis-automaatse vastuolule. (Võib-olla oli Bergsoni huumorikäsituse üheks taustfaktoriks see, et 19.–20. sajandi vahetus oli masinate ja tehnika (sh autode, elektrifikatsiooni jmt) tormilise arengu aeg, kus masinate teema oli aktuaalne ja suhtumine neisse kaksipidine.)

Põhiliselt inkongruentsiteooriate alale jäävad ka need, mis käsitavad huumorit mänguna. W. Fry eristab mängu kolme tasandit: 1) baaskäitumist, st seda, mida mängitakse; 2) mängu ennast kui metafoorset käitumistasandit; 3) metakommunikatiivset tasandit. Huumoriakti osalised teadvustavad, et hoobid, mis nad üksteisele jagavad, ei ole “päriselt”. Fry möönab küll, et huumori ja mängu vahel on siiski radikaalseid erinevusi: mäng rajaneb tüüpiliselt korduvusel ja kordamisel, huumor aga kaotab kordamisega suure osa oma mõjujõust.

Raskin (lk 36–40) mainib ka üleoleku- e halvaksapanu- e kriitikateooriate ning psühhoanalüütiliste leevendus- e lõõgastusteooriate esindajaid ja põhiseisukohti. Kuna siinse töö saatesõnas on neid teoriasuundi juba põhijoontes iseloomustatud, siis ma loobun siin Raskini raamatus leiduva ülevaate kordamisest, osutades vaid paarile psühholoogia rüpest võrsunud erarendusele. Raskin liigitab halvaksapanuteooriate alla Dolf Zillmanni ja Joanne R. Cantori poolt arendatud nn dispositsiooniteooria, mille järgi on huumorile antav hinnang pöördvõrdeline hoiakuga naeru objekti, st halvaksapanu objekti suhtes (mida vihatavam objekt, seda hinnatavam huumor, ja vastupidi) ning võrdeline hoiakuga huumorit tekitava agendi suhtes. Leevendusteooriate võrseks peab Raskin ka Mary Rothbarti jt arendatud naeru nn ärritus-ohutusteooriat (*arousal-safety theory*), mille järgi naer tekib siis, kui inimene on kogunud kõrgendatud ärritust ja samal ajal loeb ärritusstiimulit ohutuks või tähtsusetuks; kui ärritus on väga tugev või stiimulit hinnatakse ohtlikuks, siis on emotsionaalsed vastused sellele muusugused.

Raskin (lk 40) möönab, et huumoriteooria eri suundade vahel on aegade jooksul peetud palju iseendast tarbetuid dispuute, mis tihti on johtunud pigem partneri eesmärkide, lähtekohtade ja terminite mittemõistmisest või valesõistmisest kui sisulistest vastuoludest kontseptsioonide endi vahel. Ta leiab, et kolm peamist teooriarühma või -suunda pole sugugi omavahel välistuvad või vasturääkivad, vaid esindavad lihtsalt ühe ja sama asja eri aspekte, mis kõik mahuvad kenasti tema enda poolt pakutud huumoriakti-skeemi raamidesse: inkongruentsiteooriad peavad silmas huumori stiimulit; üleoleku-halvaksapanu teooriad vaatlevad suhteid ja suhtumusi rääkija ja kuulaja vahel; leevendusteooriad kommenteerivad huumori toimet kuulaja psüühikale, sh emotsioonidele.

1. peatüki lõpus üritab Raskin formuleerida aspekti, mida võiks nimetada huumori kontseptuaalseks või loogiliseks struktuuriks. S. Leacock on arvanud näiteks, et naljatekstil on eeldus-järeldusstruktuur, mille järelduspooleks on absurd. E. Aubouin on püüdnud teha nimistut inkongruentsete mõistete paaridest naljades ja eristanud nt selliseid opositsioonipaare: konkreetne / abstraktne; bukvaalne / figuratiivne; üllas / triviaalne; sünnis / ebasünnis; tuntud / tundmatu; sarnane / erinev; suhteline / absoluutne; hämar / selge, piiritlemata vihje, rõhutatud vahelejätt; tõendi paljastamine või silmanähtavalt absurdne mõte; absurdne / loogiline; eesmärk / vahend(id); kavatsused / nende realiseerimine; kergus / raskus või võimatu toimumine; agressiivsus / heasoovlikkus või toimingu kahjutus. Mõned uurijad on püüdnud struktuuriliselt määratleda üllatust ja puanti. H. Bergson on rõhutanud automaatset kordamist, mis sarnastab inimest masinaga. E. Esar taotleb inventariseerida ameerika naljades kasutatavaid keelelisi vahendeid. Raskin ise peab kõige tuumakamaks huumori verbaalsete vahendite liigitust, mille on pakunud S. Freud: I. Kondensatsioon: a) liitsõna moodustamisega; b) modifikatsiooniga. II. Sama materjali korduv kasutamine: c) tervikuna ja osadena; d) erinevas järjestuses; e) kerge modifikatsiooniga; f) sõnade kaudu, mis on kord “täis”, kord “tühjad”. III. Topelttäendus: g) tähendus kui nimi ja kui asi; h) metafoorne ja otsene tähendus; i) topelttäendus kitsamas mõttes (sõnamäng); j) *double entendre*; k) topelttäendus vihjega.

2.2. Keeleteoreetiline taust

Kuna Raskini huumoriteooria tahab oma loomult olla lingvistiline teooria, konkreetsemalt huumori semantiline skriptiteooria, siis on raamatu 2. ja 3. peatükk tervenisti pühendatud selle lingvistiliste taustade lahtikirjutamisele. Arusaadavalt esindab see lahtikirjutus lingvistikateooria seisuga aastatel 1970.–1980. aastate piiril.

Raskin (lk 47–48) eksplitseerib oma teooria taotlused: lingvistiline huumoriteooria peaks ideaalis suutma määrata, millised on hädavajalikud ja piisavad tingimused selleks, et tekst oleks naljakas, ehk konkreetsemalt, ta peaks olema suuteline 1) garanteerima andmete täieliku ja vasturääkivusteta kirjelduse; 2) andma protseduuri ja hindamismõõdu kahe alternatiivse kirjelduse võrdlemiseks ja selleks, et eelistada üht teisele; 3) andma protseduuri kirjelduste testimiseks sünnipäraste keelevaldajate peal.

Raskin tutvustab lühidalt grammatilisuse (*grammaticality*) mõistet, mis oli Noam Chomsky keeleteooria nurgakiviks, selle praktilisel rakendamisel tekkinud probleeme ning lingvistikas järgnenud fookusenihkeid süntaksilt semantikale ja sealt pragmaatikale (lk 47–51); arutleb allikvälja (*source field*) ja sihtvälja (*target field*) vahekordade ja tööjaotuse üle probleemide / meetodite plaanis ning meenutab 1960. aastate matemaatilises lingvistikas valitsenud usku statistilistesse meetoditesse, mille tulemusel siiski tekkis suhteliselt vähe põhimõtteliselt uut teadmust, – seega peab teooria olema n-ö probleemile orienteeritud ja probleem ise peab tulema sihtala poolt (lk 51–53). Edasi tutvustatakse konkreetseid keeleteoreetilisi, sh pragmaatikast pärinevaid vahendeid, millest võiks kasu olla skriptikeskse semantilise huumoriteooria ülesehitamisel, nagu presupositsioonid, implikaatuurid, võimalikud maailmad, kõneaktid, kuid mööndakse, et need vahendid suudavad anda eranditult vaid *post hoc*-seletamisvõimalusi laadis 'Kui see ja/või teine ja/või kolmas..., siis tekst on naljakas'; ükski neist omaette ei tarvitse anda nalja mõistmiseks piisavaid tingimusi (lk 53–56).

Peatüki lõpul (lk 58) võtab Raskin veel kord kokku oma teooriaga seonduvad piirangud ja reservatsioonid: see on formaalne teooria, mis

ei saa arvestada iga üksikisiku teadmistausta; ta defineerib ja modelleerib naljakuse mõistet, kuid põhineb ise mõnedel formaalselt defineerimata kriitilistel mõistetel; teooria on loodud ideaaljuhaks, kus rääkija ja kuulaja huumoritaju on täpselt identne, see ei tarvitse aga nii olla; materjal, millel teooriat testitakse, on paratamatult valikuline, st teooria kehtivuspiirkond pole universaalne.

Raamatu 3. peatükk vaatleb lähemalt 1960.–1970. aastate semantika- ja pragmaatikateooria elemente. Meenutatakse Jerold Katzi ja Jerry A. Fodori formaalse semantikateooria loomise katseid, sellele osaks saanud kriitikat Uriel Weinreichi, James McCawley, George Lakoffi, Raskini enda jt poolt, kontekstuaalsuse põhimõtte järjest tugevamat aktsentatsiooni, mis tõi kaasa pragmaatilise suuna esiletõusu lingvistikas (lk 60–64). Juba 1950ndail (nt Yehoshua Bar-Hilleli töödes masintõlke kohta) oli tõusnud nn entsüklopeedilise teadmuse arvestamise vajadus lingvistikas. Seegi muutus aja jooksul üha pakilisemaks ning viis semantika enda jagunemisele nn autonoomseks semantikaks, mis eeldab selget vahetegemist semantilise pädevuse ja semantilise kasutuse (*competence / performance*) vahel, ning nn mitteautonoomseks semantikaks, mis väidab, et pole mingit selget piiri, kus keelelis-loogiline tähendamine lõpeb ja pragmaatiline või teadmusel põhinev tähendamine algab (lk 64–67). Omaenda huumoriteooria kohta ütleb Raskin, et selle eesmärgiks on arvestada iga lause tähendust igas kontekstis, kus see esineb; see ei eelda küll mingit täielikku maailmakirjeldust ja annab endale aru piirist keeleteadmuse ja maailmateadmuse vahel, kuid püüab lükata semantika võimupiire avaramaks. Raskin on veendunud, et ainult kontekstile orienteeritud teooria suudab toime tulla sõnalise huumori semantilise kirjeldamisega (lk 67).

Edasi tutvustab Raskin lähemalt nn kontekstuaalse semantika elemente. Eelnevast arutelust on juba selge, et lausetähenduste tuletamisel peab semantiline teooria minema väljapoole üksiksõnade tähendustest, ta peab olema võimeline lause õige mõtestuse leidmiseks suhestama lauset naaberlausetega, aga ka arvestama lauseist väljaspoolset semantilist informatsiooni. Leksikavälise info sissetoomist semantikateooriasse soovitati juba 1960ndate lõpupoolel, nt J. F. Staali ja Y. Bar-Hilleli poolt. Seejärel ilmusid pildile eespool juba mainitud presupositsioonid, mille põhjal Paul ja Carol Kiparsky tegid vahet faktitiivsete ja mittefaktitiivsete

verbide vahel; George Lakoff tõi sisse pragmaatilise presupositsiooni mõiste tähistamiseks mitmesuguseid tingimusi, sh individuaalseid tõekspidamisi, mis peavad olema täidetud, et lause tunduks semantiliselt “sobivana” (lk 67–70). Raskini enda panuseks teooriasse on semantilise rekursiooni (*semantic recursion*) ja semantilise rekursiooni päästiku (*semantic recursion trigger*) mõisted. Tema järgi määravad iga lause tähenduse vähemalt kaks faktorit – eelneva kõneluse mõistmise määr ja asjakohase info hulk, mida kuulaja valdab: mida suuremad need on, seda täielikum on mõistmine. Konversatsiooni 1. lauset mõistetakse lausevälise info põhjal, järgmist juba nii lausevälise info kui ka 1. lause põhjal jne; taustinfona tulevad arvesse ka nn terve mõistus, loogikamudelid, hindamisskaalad, aktsepteeritud huumorimallid jpm. Seega moodustavad laused pideva skaala kahe pooluse vahel: skaala ühes otsas on laused, mille mõistmine eeldab põhiliselt vaid komponentsõnade endi mõistmist, teises otsas need, mille mõistmine eeldab eelneva jutu tundmist jpm samasusi rääkija ja kuulaja teadmuses, tõekspidamistes jne (lk 71–74). Olulised mõisted “ekstraleksikaalses” lingvistikas on ka D. Gordoni ja G. Lakoffi konversatsioonipostulaadid (*conversational postulates*), mis on suguluses H. Paul Grice’i implikatuuridega ja John R. Searle’i kaudsete kõneaktidega, samuti võimaliku maailma mõiste, mis laenatud lingvistikasse matemaatilisest loogikast ja tähistab domeeni, mille kohta väited defineeritakse. Raskin kurdab aga, et ühtki neist kasulikest vahenditest ei ole seni inkorporeeritud mõnda formaliseeritud semantilisse teooriasse (lk 74–76).

Raskin ütleb, et tema teooria nn semantiline formaat koosneb leksikonist (s.o leksikaalsest infost, mis puudutab üksiksõnade ja denotaatide või designaatide suhteid) ja kombinatoorsetest reeglitest, mille põhjal sõnade tähendused kombineeritakse terviklausete semantilisteks representatsioonideks (lk 76). See, kas üksiksõnal on väljaspool mis tahes lause konteksti iseseisvat, suveräänset tähendust, on olnud lingvistikas ja keelefilosoofias sajandeid vaieldavaks küsimuseks, kuid sisulist vastuolu sõna “seesmise” (kontekstivaba) ja kontekstuaalse või kasutusliku tähenduse vahel tegelikult ei olegi. Üldiselt näib inimmeel eeldavat, et sõnadel siiski on omaette tähendused (lk 76–79). Kombineerimisreeglite järgi väljaarvutatud lausetähendused peaksid ühtima sünnipärase keele-

rääkija (*native speaker*) intuitsiooniga: mitmetähenduslikule lausele peaks varutama mitu tõlgendust, anomaalsele lausele ei ühtki ja parafrasid peaksid saama samased tõlgendused. Skriptikeskne teooria peab lisaks neile elementaarnõuetele veel suutma anda senisest paremad mõtestused tähendusliku ambivalentisuse ja semantilise anomaalia allikate kohta, suutma üldse paremini järgida emakeelse kõneleja keelevaistu ja assotsiatsioone, nõudma täiendavat infot, kus seda iganes vaja, leidma implikatuure ja presupositsioone, suutma vajalikul määral iseloomustada maailma, mida lause kirjeldab jne (lk 79–80).

Edasi tutvustab Raskin skripti mõistet: skript on suur kamakas semantilist informatsiooni, mis mingit sõna “ümbritseb” või mille see sõna esile kutsub; see on kognitiivne struktuur, mis on sisestatud sünnipärasesse rääkijasse ja mis esindab tema teadmuse teatava väikese maailmaosa kohta. Igal rääkijal on oma suur “terve mõistuse” skriptide repertuaar, mis esindab ta teadmuse teatavate rutiinide, standardprotseduuride, põhisituatsioonide kohta: mida inimesed teatud olukordades teevad, kuidas nad seda teevad, mis järjekorras jne. Lisaks on igaühel individuaalseid skripte, mis tulenevad ta isiklikust taustast ja subjektiivseist kogemustest, samuti piiratud skripte, mis on tal ühised teatud rühma teiste liikmetega, nagu perekond, naabrid, kolleegid jts. Skripte on nimetatud ka *skeemideks*, *freimideks* jm viisil. Neid mõisteid kasutatakse peale lingvistika laialt ka psühholoogias, sotsioloogias, antropoloogias, tehisintellekti alal, hariduses. Formaalselt on skript graaf või võrk, mis koosneb leksikaalsest sõlmedest ja neid ühendavaist semantilistest linkidest. Minge keele skriptide summaarne kogum moodustab nidusa tervikvõrgu (lk 80–81). Skriptide kaks tähtsat parameetrit on distants ja rõhk (*emphasis*). Distants väljendab suhtelist kaugust sõlmede vahel, mis võib olla eri puhkudel väga erinev. Rõhk aktsenteerib teatud sõlmi mõnede teiste suhtes: rõhutatavad sõlmed on siis kesksed komponendid nende teiste sõlmede kogutähendustes. Skriptid kätkevad palju sellist infot, mida tavapärased seletavad sõnaraamatud ei anna. Skriptidesse kuulub ka mitmesuguseid abstraktse tähendusega sõlmi: ‘objekt’, ‘subjekt’, ‘tegevus’, ‘vahend’, ‘materjal’, ‘hüponüüm’, ‘ekvivalents’, ‘väärtus’ jmt. Raskin pakub võimalusi nende “mitteleksikaalsete” skriptide menetlemiseks ja märgib, et neil võimalustel on sarnasusi Charles Fillmore’i süvakäanete

(*deep cases*) mõistega. Igal juhul on skriptid mitmemõõtmelised graafid, kuid siiski keeruka tõeluse väga lihtsustatud mudelid, mille projektsioonid füüsilisse ruumi saavad olla seda enam lihtsustavad. Näidetena skitseerib Raskin ARSTI ja ARMUKESE skriptid, mis esinevad hiljem detailselt analüüsitavas “bronhiaalse patsiendi” naljas (lk 82–85).

Üpris põhjalikult vaatleb Raskin (lk 85–92) nn kombineerimisreegleid (*combinatorial rules*), mille ülesandeks on liita mingis lauses ettetulevate sõnade poolt ergastatud skriptid mingiks kokkusobivaks ühendiks või ühenditeks. Skripti valikul teatud konkreetse sõna tõlgendamiseks arvestatakse ka skripti markeeritust (tavalisemad skriptid on markeerimata, haruldasemad markeeritud). Kui pole põhjust valida markeeritud skripti, valitakse markeerimata skript.

Üldteoreetilis-lingvistilise osa lõpus (lk 92–98) arutleb Raskin semantilise teooria õigekstunnistamise (*justification*) ja hindamise (*evaluation*) kriteeriumide ja protseduuride üle. Iga keeleteooria lõppeesmärk on kirjeldada keele aluseks olevaid mentaalseid mehhanisme, modelleerida emakeelse kõneleja keelekompetentsi mõnd olulist aspekti. Hea semantiline teooria peaks suutma kirjeldada ühtaegu paljusid rääkija semantilisi võimeid – grammatilisuusteadvust, tõeväärsuusteadvust, presupositsiooniteadvust, koherentsiteadvust, kontekstiteadvust, sobivusteadvust jne, ning taluma testimist võimalikult suure hulga eri tüüpi lausete peal. Skriptide formaadi ja sisu testimisel on abi Grice'i nn kooperatiivsuspõhimõtte (*cooperative principle*) ideest, mille järgi iga semantiliselt veidra lause kuulja teeb jõupingutusi, et mõtestada lauset nii normaalsena kui võimalik. (Kognitivistika-eelses keele- ja metafoorteoorias oli semantiliselt “anomaalsete” ja “normaalsete” lausete eristamine aktuaalne ja terav probleem. Raskin teoretiseerib neil teemadel üsna pikalt ja meenutab muuseas ka J. Weizenbaumi poolt 1966. a kirjutatud kurikuulsat programmi “Eliza”, mis simuleeris psühhoanalüütiku vestlust patsiendiga, kus inimene mängis patsiendi rolli ja masin arsti rolli. Tegelikult oskas programm vaid reageerida teatud triviaalsete repliikidega teatud leksi-kaalseile sisenditele ega mõistnud sisendlausete sisust kui sellisest mitte midagi ja vähegi nutikamate testlausete korral reetis oma oskamatuset.) Raskin leiab, et skripte kasutavate tarkvaratoodete kui ka teooriatega seondub nn teostatavuse (*feasibility*) probleem, mille tahkudeks on nn

lahendamis- või otsustamisprobleem (*resolution problem*), s.o võimalus eristada skripte mitteskriptidest, ning nn finiiusprobleem, st küsimus, kas on üldse mõistlik arvata, et semantiline teooria ja selle leksikon peaks olema seotud teatava lõpliku ja enam-vähem täieliku skriptide kogumiga. Need probleemid on põhjustanud semantikutes pessimistlikke meeleolusid, kuid Raskin usub kummatigi skriptipõhiste teooriate mõttekusse: lingvistikas on probleeme, mille lahendamine skripte kasutamata oleks võimatu, skriptid on kasulikud mõne piiritletuma lingvistilise ülesande täitmiseks, nt mõne kitsama allkeele uurimiseks jne.

2.3. Skriptipõhine naljateooria (SSTH)

4. peatükk on Raskini raamatu keskne osa – siin esitab ta oma semantilise skriptipõhise naljateooria peajooned, ja kõigepealt (lk 99) teooria põhihüpoteesiks nimetatavad postulaadid 107 ja 108, mida hilisemas kirjanduses on rohkesti tsiteeritud ja refereeritud:

- (107) **A text can be characterized as a single-joke-carrying text if both of the conditions in (108) are satisfied.**
- (108) (i) **The text is compatible, fully or in part, with two different scripts**
 (ii) **The two scripts with which the text is compatible are opposite**
 in a special sense defined in Section 4
- The two scripts with which the text is compatible are said to overlap fully or in part on this text.**

Niisiis, naljaks loetav tekst peab olema täielikult või osaliselt kokkusobiv kahe eri skriptiga ja need kaks skripti peavad olema omavahel mingis mõttes vastandlikud. Raskin meenutab siin taas ülaltsiteeritud nalja patsiendist, kes küsis bronhiaalse sosinaga, kas arst on kodus, ja ütleb, et see asub siis n-õ arsti skripti ja armukese skripti lõikekohal: alustatakse arsti skripti järgi, jätkatakse aga armukese skripti järgi, ning need skriptid on paljuski mõttes vastandlikud, kuid neil on teisalt ka ühisosa (sosistamine, sissekutsumine). See ühisosa ja lõikumine on nalja tingimatud, kuid mitte piisavad eeltingimused.

Edasi (lk 100–104) iseloomustab Raskin naljarääkimist kui üht “mitte-heauskse” (non-*bona-fide*) kommunikatsiooni liiki; see kujutelm lähtub Grice'i kooperatiivsusprintsibist. Nalja rääkimisel võivad tekkida neli kombinatsiooni: rääkija võib teha nalja kavatsematult või kavatsetult ja kuulaja võib nalja oodata või mitte oodata. Kavatusliku nalja korral rääkija teab, et ta tegeleb “ebasiira” kommunikatsiooniga, esitab meelega skriptikonfliktseid seiku jne, ta eesmärgiks polegi edastada mingeid tõeseid “teateid tegelikkusest”, vaid kuulajat naerma ajada. Kui kuulaja ei oota nalja, püüab ta alul võtta räägitavat “siira” teabena, kui see aga ei õnnestu, siis hakkab otsima muid tõlgendusvõimalusi, ja nali on üks tõenäolisemaid neist (ning meie kultuuris sotsiaalselt märksa vastuvõetavam käitumisvorm kui nt valetamine). Kui kuulaja on juba ette naljalainele häälestatud, ei püüagi ta räägitavat mõista *bona-fide*-võtmes ja võtab algusest peale nalja naljana või vähemalt püüab seda teha. Nende kombinatsioonide piires võib tekkida ka mitmesuguseid mõistmis- ja suhtlemishäireid, kuid kui mõlemad osapooled on teadlikult naljalainel, siis hakkab Grice'i kooperatiivsusprintsip järele kenasti tööle, ainult et mingil erilisel, spetsiifilisel moel. Raskin nimetab siin ära “siira kommunikatsiooni” hästituntud põhimaksiimid ja arvab, et naljarääkimise korral need maksimid modifitseeruvad spetsiifilisel viisil: kvantiteedi maksim hakkab kõlama “Anna täpselt niipalju infot kui nalja juures vaja”, kvaliteedi maksim – “Räägi ainult seda, mis “naljamaailmas” on aktsepteeritud”, relevantsusmaksim – “Räägi ainult seda, mis nalja jaoks on relevantne” ja viisimaksim – “Räägi nii, et nali võimalikult hästi peale läheks”. (Raskini omadest järsult erinevaid vaateid naljades nähtuvaile maksimirikikumistele on väljendatud Salvatore Attardo töödes – vt neist lähemalt ka järgnevas, ptk 4.2.)

Raskin (lk 104–105) seletab oma “branhiaalse patsiendi” nalja veel kord lahti – seekord skriptide ühisosa või lõikuvuse (*overlap*) vaimus. Nali algab justkui ohutult. ARSTI skript luuakse selgesti, võtmesõnad on *arst*, *patsient*, *branhiaalne*. Ka patsiendi küsimus on igati normaalne (muidugi eeldusel, et jutt on ajast, mil arstid võtsid haigeid vastu kodus). Naise eitav vastus on samuti loomulik. Selle hetkeni ei näi olevat seigal, et ta on noor ja kena, mingit tähtsust, kuigi ta ARSTI skripti otse ei kuulu. “Tulge sisse!” -osa peab aga kuulaja tähelepanu kindlasti köitma. Kuulaja

ootaks pigem, et järgneb: “...ta tuleb varsti” vmt – kuid ei järgne. Ja veel: naine sosistab! Ehk maksimide termineis: siin näib toimuvat kvantiteedi maksimi ilmne rikkumine, ja veel korraga justkui kahes suunas – ühelt poolt antakse justkui liiast infot (*noor*, *kena*, *sosistab*), teisalt justkui liiga vähe: naine kutsus patsienti sisse – miks? Siin on kuulaja jaoks pöördepunkt: tõlgenduse jätkamine ARSTI skripti raames ei õnnestu. Tegelikult selguvad ARSTI skripti varjus sissetoodud, näiliselt fakultatiivsed või maksime rikuvad osad olevatki sild üleminekuks teisele skriptile ja ühtlasi abiks selle teise skripti identifitseerimisel. Noor ja kena naine... meest pole kodus... sosistab... kutsus võõra mehe sisse... – see on ju ARMUKESE skript! Selles uues valguses saab ka branhiaalne sosin uue mõtestuse.

Raskin toob (lk 106–107) veel rea lisanäiteid muude skriptipaaride ühisosalisuse kohta (ja näitab kaude, et teoreetilise ranguse taotlusest hoolimata on skriptid formuleeritud tal üsna “impressionistlikult” – nad võivad olla tähistatud mitte ainult mõistetega, vaid ka nt väidetega, nagu SENAATORID ON DŽENTELMENID / SENAATORID EI OLE DŽENTELMENID). Suur hulk näiteid tuuakse (lk 107–110) ka naljas lõikuvate skriptide vastandlikkuse kohta – nt TEENIJA / ARMUKE jutus aristokraatse daami autojuhist, kelle perekonnanimi oli juhtumisi Darling; SEKS / IMPOTENTSUS jutus eaka kliendi poolt eelistatavast prostituudist, kelle ainsaks lisavooruseks oli kannatlikkus; PREEMIA / KARISTUS hästituntud nõukogude anekdoodivõistluse-naljas; TARK / LOLL aforismis *Selleks ajaks, kui tark on piisavalt vana, et abielluda, on lollil piisavalt lapsi, kes teda toetavad*. Raskin ütleb, et mõned naljades kohatavaist opositsioonidest on tavalised opositsioonid, kus üks liige on teise eitus või antonüüm, või on nad antonüümsed kergelt parafraseeritud mõttes. Kuid põhiosa opositsioonidest näivad olevat nn lokaalsed antonüümid (*local antonyms*: John Lyonsi termin), s.o keelilised üksused, mis satuvad opositsiooni vaid teatava kindla diskursuse piires ja eesmärkidel. Seega iga nali kirjeldab mingit “tegelikku” situatsiooni ja evotseerib mingi “mitte-tegeliku” situatsiooni. “Tegeliku” ja “mittetegeliku” situatsiooni opositsioonile leiab Raskin olevat kolme tüüpi: 1) juhud, kus on selgelt vastandatud tegelik, kehtiv situatsioon ja mittetegelik, mittekehtiv situatsioon; 2) võib olla vastandatud asjade normaalne, oodatud seis ja ebanormaalne,

ootamatu seis; 3) võib olla vastandatud võimalik või ilmne situatsioon ja võimatu või vähem ilmne situatsioon; need juhud ei tarvitse olla päris alternatiivsed ja välistuvad (lk 111–112).

Teine alus vastandlike skriptide võrdlemiseks on nendevaheline distants. Mõned skriptidest on teineteise lihteitused, mõned teised on normaaljuhul lihtsalt teineteisest semantiliselt kauged ja mingeil juhuslikel asjaoludel (sh polüseemia või homonüümia kaudu) kokku viidud. Ning veel on tähtis mõõde skriptiopsioonide juures see, et paljud naljad evotseerivad mõne suhteliselt vähestest binaarkategooriatest, mis on inimesele olemuslikud – st asjasse on ikka segatud tähtsaid, fundamentaalseid kategooriaid, nagu 'reaalne / mittereaalne' (ka: 'on / ei ole'; 'tõene / väär'); 'hea / halb'; 'surm / 'elu'; 'obstsõonne / mitteobstsõonne'; 'rikas / vaene' jts (lk 113–114).

Paljudes naljades on erilised "päästikud", mis lülitavad mõtestuse ühelt skriptilt teisele (*semantic script-switch triggers*), nende kaks põhitüüpi on kahemõttelisus (*ambiguity*) ja vasturääkivus (*contradiction*). Ka siiras kommunikatsioonis on ambivalentsus päris tavaline asi, tulenedes nt polüseemiast ja homonüümiast. Kuid siiras kommunikatsioonis pannakse jalamaid toime info efektiivne semantiline ühestamine, naljas aga on mitmemõttelisus kavatsuslik. Kummagi kehtib ka naljarääkimisel mingil omal tasandil "kooperatiivsuse printsiip": kuulaja tunneb mängureegleid, ta on valmis kohtumiseks kahetähenduslikkusega, aktiivselt otsima teist tõlgendust jne. Vasturääkivuspäästiku üks variatsioone on dihhotomiseeriv päästik: siin on naljasse sisse ehitatud antonüümide paar – nt ülal tsiteeritud aforismis targa ja lolli abiellumisigade kohta (lk 114–117).

Edasi (lk 117–127) teeb Raskin oma "broniaalse patsiendi" valvenäite kohta skrupuloosse täisanalüüsi. Ta väidab jätkuvalt, et kattuvuslik-opositsioonilises vahekorras on siin **ARSTI** ja **ARMUKESE** skriptid (täpsemalt vahetuvad siin välja küll **PATSIENDI** ja **ARMUKESE** skriptid või rollid – vrd ka järgnevas ptk 4.4 ja 4.5). Analüüs taotleb luua mulje, et ta on jätkusuutlik n-ö alt üles välja: sisendiks võetakse kõigi tekstis esinevate sõnade tähenduskomplektid Websteri sõnaraamatus, skitseeritakse kombineerimisreeglid, mis valivad välja sõnade omavahel sobivad alltähendused ja mille kaudu "sõnaskriptid" ühendatakse "tekstiskrip-

tideks" ning kõige selle tulemusel saadakse teksti 1. lausele analüütiline mõtestus: 'Keegi, keda on eelnevalt menetletud haiguse tõttu, tahab teada, kas perekonnaresidenti ainuomanik, kes on arst, viibib füüsiliselt residentsis', ning formuleeritakse selle lause presupositsioonid (patsient on inimene; doktor on inimene; on olemas kuulaja; patsient viibib doktori residentsi uksele; patsient ei tea vastust oma küsimusele) ning järeldused (*inferences*): patsient on mees; patsient sosistab, sest tal on probleeme bronhidega; patsient on ajutiselt võimetu normaalselt rääkima; patsient on täiskasvanud; arst on patsienti enne ravinud jne. Mõtestusprotseduur toetub ühtlasi mitmes punktis "entsüklopeedilisele teadmusele" (WORLD INFORMATION) kui tagasiside- ja verifikatsioonivahendile. Teksti 2. lause ühestatakse semantiliselt printsibis samasuguste protseduuride kaudu, ta annab omad presupositsioonid, samuti mõned olulised järeldused: arsti naine on kuulaja; arst on mees; vastus viitab patsiendi küsimusele; patsient ja naine räägivad omavahel; naine tahab, et patsient tuleks tema juurde koju; arstil ja ta naisel on üks ja seesama kodu; patsient ja arsti naine on kahekesi; "maailma-info" põhjal tuletatakse veel mõned lisajäreldused: kui patsient tuleb arsti koju, siis arstiga ta ei kohtu; kui patsient tuleb arsti koju, siis oma eesmärgi ta ei saavuta; patsiendil pole vajadust tulla arsti koju. Nüüd seavad kombineerimisreeglid otsustava tähtsusega küsimuse: 'Miks arsti naine patsiendi sisse kutsus?' Ainuke vastus, milleni saab jõuda pelkade kombineerimisreeglite abil, on: 'Arsti naine ei mõista, et sisse tulles patsient ei saavuta oma eesmärgi'. Seega peab naise arusaam situatsioonist olema sootuks teine ja sellele tuleb leida sisu, st sobiv alternatiivne skript, millele üle minna. Selleks skitseeritakse algoritm või "programm", mille plokk skeem on umbes selline:

1. Mine tagasi ja püüa otsida mõnd teist skripti või sõlme, mis sobiks kokku enam kui ühe sõnaga tekstist; mine astmele 2.
2. Kui selline skript leidub, mine astmele 5, kui ei leidu, mine astmele 3.
3. Järgi vastandlikkuse suunist: proovi võimalusi mitmes eri suunas järgemööda; kui leiad, mine astmele 5; kui ei, kuuluta välja fiasko ja mine astmele 4.
4. Eelda, et tekst pole nali, ja katseta mõnd muud "ebasiira" kommunikatsiooni moodust (nt valetamist).

5. Kontrolli, kas uue skripti hüpotees sobib tekstiga tervikuna; kui sobib osaliseltki, mine astmele 6; kui ei, kuuluta välja nurjumine ja mine astmele 4.

6. Järgi vastandlikkuse suunist ja katseta võimalikke skriptipaare selle põhjal; kui sobiv opositsioonitüüp leidub, mine astmele 7; kui ei, mine astmele 4.

7. Tunnista tekst naljaks, mis esindab valitud opositsioonitüüpi valitud skriptide vahel.

Selliste otsingute juures on võimalik kasutada kaht tüüpi skripte – atemporaalseid ja temporaalseid (nn stsenaariume), ning Raskin väidab, et viimased on mõisteliselt paindlikumad. Alternatiivse skripti leidmiseks soovitatatakse ka otsida tekstist elemente, mis on algse skriptiga vähem seotud, selle raames n-ö fakultatiivsed (antud näites *noor*, *kena*, *naine*, *sosin*, “*tulge sisse*”). Nii jõuame lõpuks edukalt ABIELURIKKUMISE või SEKSI skripti juurde.

See analüüs demonstreerib ilmekalt raamatu kirjutamisega lingvistika kapatsiteete: formalismid töötavad rahuldavalt semantika “välis-tasanditel”, millega aga ei jõuta asja tuumale oluliselt lähemale; lisatavale “maailma-infole” jääb tahes-tahmata omamoodi *deus ex machina* roll, selle kaasamine on sobivalt meelevaldne ja selle sissetoomist ohjav algoritmi meenutab mõneti nelja elevanti autosse paigutamise eeskirja: kaks esiistmele ja kaks tagaistmele.

Peatüki lõpuosas (lk 127–132) püüab Raskin anda huumori kolmele põhiteooriale n-ö skriptipõhise tõlgenduse ning improviseerib mõned kontranäited (lk 132–134), mis näivad esmapilgul skriptiteooriat vaidlustavat, kuid selguvad olevat tegelikult liitstruktuuriga tekstid, mida on võimalik vaadelda mitme eri skriptiopositsiooni ühenditena ja millele tuleb skriptianalüüsi rakendada mitte üks, vaid mitu korda.

Huvipakkuv on Raskini kujutelm skriptide maailma üldstruktuuri kohta, mis johtub nn elementaarsete ja mitteelementaarsete skriptide vahekordade eritlemise vajadusest ja mis on köitnud ka Salvatore Attardo (1994: 248–251) jt hilisemate kirjutajate tähelepanu. Raskin arvab, et skriptid moodustavad üldisuse / erilisuse plaanis omamoodi radiaalse, kontsentrilise struktuuri, mille keskmes on kõige võimsam skriptikiht – loomuliku keele kaudu antud skriptid; sellele järgneb “üldise maailma-

tundmise” skriptistik, edasi tuleb spetsiifiliste eriteadmiste skriptistik ja välisringis paikneb inimese individuaalne skriptistik. Raskused naljade mõistmisel võivadki tekkida eelkõige siis, kui asjasse on segatud piiratud eriteadmisse kuuluvaid skripte; ühe mitteelementaarsete skriptide kasutamise erijuhu moodustavad nt paroodiad.

Raskin vaatleb lõpuks (lk 139–147) küsimust, kuidas üldse toimub nalja konstrueerimine. Kui impulss nalja teha on saabunud, on naljategijal vastutus viie faktori eest: 1) ümberlülitus “siiralt” kommunikatsioonilt naljale; 2) kavatsetava nalja tekst; 3) osaliselt kattuvad skriptid, mis peavad olema tekstiga ühituvad; 4) opositsioonivahekord kahe skripti vahel; 5) päästik, mis opositsioonivahekordi realiseerib – kui situatsiooni on kätketud silmatorkav päästik, on see faktor kõige sagedamini nalja vallandajaks. Näib, et nende faktorite realiseerumist käsitledes Raskin peab silmas eelkõige improviseeritud, konkreetsest situatsioonist lähtuvaid nalju, mitte “konserveeritud” (*canned*, st traditsioonilisi, varust võetud) nalju, millel puudub konkreetse situatsiooniga otseseos. (Tundub, et suurem osa tegelikult räägitavaid nalju on kummatigi just sellised “konservid”, kas või seetõttu, et kvaliteetse nalja leiutamine on märksa haruldasem sündmus kui folkloorseks kristalliseerunud nalja meenutamine ja aktualiseerimine.) Raskin (lk 145) juhib tähelepanu ka nalja esitus-tehnikale (jutu pikkus, arusaadavus, ajastus, tempo) ning fabritseerib “bronhiaalse patsiendi” naljast variandi, kus kuulajale ei jäeta lahendamiseks mingit kognitiivset ülesannet, mis läbi puänt annulleerub.

Sellela lõpeb Raskini raamatu teoreetiline osa. Teos tervikuna järgib põhimõtteliselt küll teadustöö tavastruktuuri, kus alul antakse senitehtu kriitiline referaat ja püstitatakse autori omaenda teoreetiline nägemus, seejärel aga katsetatakse teooriat mingil konkreetsetel empiirikal. Töö mõlemad pooled (vastavalt siis ptk-d 1–4 ja 5–7) eraldi võttes on huviga loetavad ja inforikkad, kuid teooria ei saa empiirikaga kokku. “Bronhiaalse patsiendi” nali on tegelikult ainus, mille peal Raskin oma skriptiteooria töövõimet demonstreerib. Järgnevasse empiirika-ossa kandub teooriast õieti vaid *skripti* termin ja saab siin nii avara mõtestuse, et laseks end ohutult asendada mõne tavapärasema terminiga (*teema*, *motiiv* vm). Raamatu ptk-d 5–7 annavad sisuka, kuid täiesti tavapärasel viisil struktu-

reeritud ülevaate kolmest salientsest naljavaldkonnast – seksnaljadest, etnilistest naljadest ja poliitilistest naljadest. See lõpuosa koosneb – mida lõpu poole, seda enam – tegelikest naljanäidetest ja näiteseeriatest, mille skriptilist koostist jm seiku ja taustu kommenteeritakse paiguti üsna lühidate saatelõikude ja -lausetega; autoriteksti osakaal on siin raamatu teoreetiliste peatükkidega võrreldes drastiliselt vähenenud. Ilmselt on need perspektiivi- ja proportsioonimuutused olnud paratamatud: autori valduses oli suur hulk nõukogude jm naljatekste, mis vajasis tsiteerimist; nende skrupuloosne analüüs oleks hävitanud neist saadava lugemismõnu ja paisutanud töö mahtu ehk suurusjärgu võrra, mis polnud ilmselt tehnilistel põhjustel võimalik.

2.4. Seksuaalhumor

Seksuaalhumorit (ptk 5, lk 148–179) on seni käsitletud peamiselt mahasurumis-leevendusteooriate võtmes, kuna sekstemaatika on enamikus kultuurides olnud tabueeritud ja allasurutud seisundis. Skriptitüüpidest võivad siin esineda kõik reaalse / mittereaalse suhteliigid. Distinktsioonid, mille põhjal Raskin seksempiirikat liigendab, on 'seksuaalne / mitteseksuaalne' ja 'eksplitsiitne / implitsiitne' – neid kombineerides eristatakse välja neli sekshuumori põhitüüpi:

- 1) opositsioon SEKSUAALNE / MITTESEKSUAALNE: avatud, spetsifitseerimata;
 - 2) opositsioon SEKSUAALNE / MITTESEKSUAALNE: avatud, spetsifitseeritud;
 - 3) mitteseksuaalne opositsioon eksplitsiitselt seksuaalses naljas;
 - 4) spetsiifiline seksuaalopositsioon eksplitsiitselt seksuaalses naljas.
- (Pean mõnna, et nende tüüpide spetsiifika, samuti konkreetsete tekstinäidete kuuluvus selle või teise tüübi alla ei saanud mulle päris selgeks.)

1. tüüpi naljades mingit spetsiifilist seksskripti ei esine, humoristlik efekt tekib lihtsalt seksuaalse allusiooni tekitamisest mitteseksuaalse tõlgenduse kõrvale (nt Vene saadikute Loginovi, Stroganovi ja Putjatini

inglisekeelne anonss: “Härrased Long-enough, Strong-enough ja Put-it-in!”). Raskin märgib (lk 152–154), et teatud primitiivsed auditooriumid mõistavad mis tahes seksroppuse lausumist mitteseksuaalses kontekstis iseendast juba naljana ning et vene keeles on seksuaalseid kahemõttelisi sisaldavad keelemängud silmapaistvalt produktiivsed. Teisalt on vene kõnekeeles obstsõõnseist sõnatüvedest tuletatud lugematult süntaktilis-morfoloogilisi derivaate, millel on täiesti “tehnilised”, mitteobstsõõnsed tähendused (nt *Он захуярил кость за шкаф; Он спиздил книгу из библиотеки* jts).

2. tüüpi naljades (lk 154–159) on SEKSI skript spetsifitseeritud ja pealistas põhiopositsioonile 'seksuaalne / mitteseksuaalne' justkui täiendava teisese opositsiooni. Üks neid on GENITAALIDE SUURUSE ~ TUGEVUSE skript (nt tüdruk räägib, et poiss sõidutas ta koju oma jalgratta toru peal, kuid selgub, et poisil on naisteratas). See skript on aksioloogiliselt märgistatud, vähemalt meesgenitaalide osas: normaalne = 'neutraalne'; hiiglaslik = 'hea'; väike = 'halb' (vt ka lk 178). Teine, tihti eelmisega liites esinev skript on SEKSUAALSE VAPRUSE ~ VÕIMEKUSE (*prosess*) skript (nõukogude etnilises huumoris tihti omistatud nt grusiinlastele). SEKSUAALSE PALJASTATUSE ~ EKSPOSITSIOONI (*exposure*) binaarses skriptis on 'eksponeerimatu' oodatud normaalväärtuseks ja 'eksponeeritu' ebanormaalseks, ootamatuks väärtuseks. Eriti naljades laste, neitside, nunnade, preestrite kohta aktualiseerub SEKSUAALSE VÕHIKLIKKUSE ~ KOGENEMATUSE skript: kogenematus on nende jaoks normaalne, kompetentsus ootamatu seisund. Väga produktiivne on ka KEELATUD SEKSI skript, mil on palju alaliike: zoofiilia, abielurikkumine, prostitutsioon, intsest, homoseksuaalsus jm perverssused. Raskinile näib, et nn minorigeetide õigused selle skripti realiseerumisel ei kehti.

3. tüüp esindab nalju, kus Raskini sõnutsi avatult seksuaalne on opositsioonis implitsiitse opositsioonipariga 'seksuaalne / mitteseksuaalne', ja seletab 2. ja 3. tüübi erinevust: kui 2. tüübis kuulaja viidi mitteseksuaalsest maailmast seksmaailma, siis siin, 3. tüübis kuulaja sukeldatakse alul seksmaailma ja seejärel meenutatakse talle mitteseksuaalset maailma; seksmaailmas võivad ergastuda muidugi mitmesugused spetsiifilised ja mittespetsiifilised seksskriptid, kuid mitte nemad

ei “tee nalja naljaks”, vaid mitteseksuaalne “pealiskriipt” või sihtpunkt. Selle tüübi erirühma moodustavad naljad, kus mitteseksuaalset situatsiooni peetakse eksikombel seksuaalseks või vastupidi. Näiteks:

Ohvitser saabub perifeersesse garnisoni, kus pole üldse naisi, ja küsib tentsikult, kuidas nad seksiga hakkama saavad. Too ütleb, et nad kasutavad selleks üht vana kaamelit. Õhtul pöördub ohvitser taas pettunult tentsiku poole ja ütleb, et ta “kaamelikasutamine” ebaõnnestus tehnilistel põhjustel lootusetult. Tentsik ütleb, et nad kasutavad kaamelit selleks, et sõita naaber-külla naiste poole.

4. tüüp (lk 165–170) on juht, kus vihjatud opositsioon seksuaalse ja mitteseksuaalse vahel on tugevasti võimendatud mingi spetsiifilise seksuaalskriiptiga. Näidete põhjal tundub seda tüüpi naljade põhimõtteline erinevus 2. tüüpi naljadest seisnevat selles, et siin toimub tegevustik algusest peale seksregioonis, kuna 2. tüüpi jutt algas mitteseksuaalses regioonis ja siirdus sealt seksuaalsesse. Näiteks esindab SEKSUAALSE VÕHIK-LUSE / KOMPETENTSUSE skriipti järgmine näide:

12 bandiiti vägistavad kõrbes nunna. Kui kõik on möödas ja mehed kadunud, tõuseb nunn üles ja ütleb: “See oli kena. Piisavalt ja patuta.”

Eraldi alapeatüki (lk 170–177) pühendab Raskin sekshuumorile vene tšastuškades, mis erinevalt anglosaksi limerikest kuuluvad tüüpiliselt naiste repertuaari. Ropp tšastuška läks vene intellektuaalide seas moodi 1960. aastail (mitte küll lauldavas, vaid retsiteerivas vormis) ja muutus omalaadseks teisitimõtlemise vahendiks nagu poliitiline anekdootki. (Raskin toob näited tšastuškadest vaid ingliskeelses reaalses tõlkes ja minu teadmised ei võimaldanud enamikku neist kahjuks venekeelseteks tagasi rešifreerida.)

Raskin märgib (lk 177 jj), et sekshuumor võib eksisteerida omaette kui ka täita sekundaarset rolli nt etnilise või poliitilise huumori rüpes. Sekskriiptid on emakeele kõnelejale juba ta elukogemuste põhjal kergesti tuvastatavad. Sekshuumori teevad semantiliselt huvitavaks just talle omased spetsiifilised skriiptid, millest paljudel polegi vasteid tegelikku-

ses, st nad on pigem õieti mütoloogilist loomu, ja nende eriskriiptide kasutamise kohta kehtib sekshuumoris piiratud arv stereotüüpseid konventsioone.

2.5. Etniline huumor

Teine huumorivaldkond, mille skripte Raskin (lk 181–221) loetleb ja ise loomustab, on etniline huumor. Ka etnilised eriskriiptid on teatav n-ö entsüklopeedilise teadmuse eriliik, mitte emakeelealase kompetentsi ega üldise maailmatundmise osa, ning ka etnilistel skriiptidel on konventsionaalne, fiktsiooniline ja mütoloogiline iseloom. Suurem osa etnilisest huumorist on hukkamõistetav ja halvustav (kuid vrd ka Christie Daviese vaatekohti selles küsimuses, mida on tutvustatud Liisi Laineste kirjutises (2005)).

Üks sagedasemaid etnilisi skripte on KEELEVÄÄNAMISE (*language distortion*) skript. See võib toetuda pilgatava etnose aktsendile, leksikaalsete vahendite, sh võõrsõnade puudulikule valdamisele, mingi keele murdejoonte jne. (Näiteks: Inglise arreteeriti Arizonas alaealise võrgutamiskatse pärast, kuna ta oli öelnud 12-aastasele eesli seljas ratsutavale tüdrukule: “I like your ass” (õige oluks: “donkey”). Või: Prantslane ütleb einestavale iisraellasele: “Bon appétit!”, too vastab: “Rabinovitš.”) Etnostele omistatavad keeleväänamisstambid võivad olla ka lihtsalt fiktiivsed, konventsionaalsed.¹⁴

JUHMUSE skript on levinuim skript etnilistes naljades ja põhineb sotsiaalpsühholoogiast hästituntud ‘meie / nemad’ -vastandusel: seda, mis on meie kultuurist ~ rühmast erinev, tajutakse ebaloomulikuna, väärana jne. Christie Davies on väitnud, et iga industriaalühiskond on valinud endale etnose, keda märgistatakse “lollid” sildiga – USAs on nendeks nt poolakad, Inglismaal iirlased, Hollandis ja Prantsusmaal belglased, Taanis ja Rootsis norralased jne. On motiive, mis seonduvad mitmete eri rahvustega. (Näiteks jutus, kus patsient, kel eemaldatakse eksikombel suurem osa ajast, võib reageerida arsti vabandusele “uuskeelse” repliigiga *Oh, mamma mia!* või *Ei se mitään!* või *Ничего!* ~ *Ой бл..* vmt.)

Kolmas levinud etniline skript on KITSIDUSE skript, mis samuti on paljudel rahvastel kinnistunud mõne kindla etnose külge, kuid on ka rahvusvaheliselt tuntud kitsiduse võrdkujusid, nagu šotlased või juudid. Kitsiduse skriptile annab motiivi ja elujõu see, et säästu objektiks valitakse kas mingid vältimatud ja/või mõttetult tühised väljaminekud, kitsidus küünib naljas vahel absurdsete hüperboolideni – näiteks: Kõige kitsim šotlane on see, kes magab oma ämmaga, et hoida oma kena naist kulumast.

RIUKLIKKUSE või KAVALDAMISE (*craftiness ~ cunningness*) skripti kvalifitseerimisel näib Raskin olevat mõnevõrra raskustes, kuna see skript on teiste etniliste skriptide hulgas selges eriseisundis. Üldiselt on etnilistele naljaobjektidele omistatavad stampjooned negatiivsed, ja ka riuklikkus on lähedalt seotud PETMISE skriptiga, kuid teisalt eeldab etnilises tegelases arenenud mõistust ja selle kõige tulemusel “may command some reluctant admiration” (lk 191). (Raskin ei meenuta siin seika, et vanemas puändita folkloorses naljandis on mõistus ja kavalus pea reservatsioonitud voorused ja suur osa selle naljakihi jutte ongi üles ehitatud kavala ja rumala tegelase vastandusele ning kaval saavutab rumala üle mingi “reaalse” võidu – tüssab teda materiaalselt, laseb talle osaks saada füüsilisi kannatusi, teeb ta naerualuseks vmt.)

Raskin (lk 193–164) arutab põgusalt küsimust, kuivõrd etnilised skriptid on naljarääkijate ja -kuulajate jaoks teadvustatud või teadvustamatud, ning toob seejärel (lk 194–200) rohkesti näiteid juhtudest, kus etnilised skriptid on liitunud mitmesuguste spetsiifiliste seksskriptidega. Üks selliseid on HÜPERSEKSUAALSE VÄHEMUSE skript (nt Venes on tüüpiliselt hüperseksuaalsed tegelased grusiinlased, USA-s neegrid ja puertoriikolased). Rahvusvaheliselt on armufanatismi, seksile keskendatuse, frivoolsuse võrdkujuks prantslased, nende puhul tuleb tihti mängu ka KEELATUD SEKSI (homoseksuaalsuse, prostitutsiooni) skript. ASEKSUAALSUSE, SEKSUAALSE KÜLMUSE skript seondub seevastu sakslaste ja inglasega. Sakslastele omistatakse naljades üldisemaltki külmust, metoodilisust, pimedat kuulekust, inglastele puisust, jäikust, austust traditsioonide vastu. Juute esitatakse naljades huvitaval kombel nii hüpo kui hüperseksuaalsetena.

Nn kolme rahva lugudes esindab iga rahvas tavaliselt eri skripti. (Näiteks tuntud naljas, kus mees tabab naise abielurikkumiselt, peab prantslane seda igati normaalseks; inglane on jahe ja viisakas, kuid andestamatu; venelane teeb etteheiteid, kuid põhjus on erandlik: naine pidanuks sellal seisma hoopis toidusabas.) On ka väga spetsiifilisi skripte, mida teatud rahvastega seostatakse, nagu nõukogudeaegseis vene naljades ZOOFILIA ja HOMOSEKSUAALSUSE omistamine armeenlastele või ÄRILISE ETTEVÕTLIKKUSE JA OSAVUSE omistamine grusiinlastele. Tšuktšide kohta ütleb Raskin (lk 199), et neile on vene nõukogude naljades omane ühtaegu rumalus ja kõrkus. (Tegelikult on tšuktši kuju siin märksa keerukam ja paljutahulisem – vrd nt Draitser 1998: 75–117.)

Lühidalt mainitakse ka rahvusest vähemate etniliste rühmade kohta käivat huumorit. Christie Daviese andmeil on mitmeil rahvastel välja kujunenud ka “lollide vähemuste” nomenklatuur – nt idafriislased sakslaste seas, Århusi asukad norrakate seas jt.¹⁵

Raskin (lk 202–205) püüab eristada muid rahvusi pilavaist etnilistest naljades omaenda rahvust esiletõstvaid nalju ja ütleb, et sellistele on omane “multinatsioonaalne formaat” (ilmselt siis vormumine nt “kolme rahva lugudeks”). Illustratsiooniks toodavad näited ei loo küll muljet, et see erinevus oleks kuigi selge ja terav. Rahvusliku üleoleku naljad eeldavad piisavat annust patriotismi ja eneseimetlust, mille kultiveerimine on olnud omane totalitaarsele režiimidele, ning lõikuvad seetõttu poliitiliste naljadega – tihti kujutavad need endast küll just pila rahvusliku eneseimetluse aadressil. (Venelase tegelaskuju eesti nõukogudeaegses naljas oli näiteks tüüpiline etnilise ja poliitilise komponendi hübriid.)

Raskin (lk 205–209) kõneleb ka pseudoetnilistest naljades, mille tekke peapõhjusteks ta loeb kaht seika: 1) kogumiku autor või jutustaja on nalja kuulnud sellesama rahva esindajalt, mille sildiga on tähistatud ka nalja tegelaskujud jm objektid: neil tegelastel on nimed, nad võivad tarvitada oma emakeelseid stampe, jutus võib esineda spetsiifilisi etnilisi atribuute jne; 2) rääkijale võib tunduda, et etniliste elementide lisamine suudaks tõsta nalja värvikust ja mõju. Tõelise etnilise nalja põhiopositsioon (või üks neist) sisaldab vähemalt üht tõeliselt etnilist skripti, mitte pelgalt teatud rahvusele viitavaid stiilielemente, artibuutikat jms; selle tõeluse testimiseks pakutakse etnilise tegelase väljavahetamist jm mooduseid.

Pea iga juudisoost huumoriuurija kirjutatud raamatus leidub peatükk või alapeatükk juudi huumori kohta, ning Raskin (vt lk 209–221) pole selles suhtes erandiks. Juudihuumori laad on kujunenud paljude usuliste, sotsiaalsete, poliitiliste, ajalooliste jm faktorite toimele ja talle on omane spetsiifiliselt juudikohaste eriskriptide rohkus. Etnilistest standardskriptidest seostatakse juutidega kõige sagedamini KITSIDUSE, RIUKLIK-KUSE, samuti PELGURLUSE ja FÜÜSILISE EBAPUHTUSE skripte. Raskin arvab, et mõnele standardskriptidele (eriti KAVALUSELE ja NUTIKUSELE, samuti KITSIDUSELE) ehitatud nalju võivad rääkida ka juudid ise, teisi (nt NÜRIDUSE ja MUSTUSE skriptidega nalju) kindlasti mitte. Mõned teised autorid on eneskriitikavõimet lugenud juudihuumorile tunnuslikuks ja hinnatavaks. On skripte, mis on omased ainult juutide endi poolt viljeldavale juudihuumorile. Tähtsaim neist on ANTI-SEMITISMI skript (mille erivormiks on POGROMMI skript). Ka tavalised KAVALDAMISE ja NUTIKUSE skriptid on juudinaljades tihti arendatud peeneks ja keerukaks JUUDILOOGIKA skriptiks, mis on seotud talmudiõpetuse ja -sofistikaga. Juudi loogikanali võib modifitseeruda ka TARGA LOLLI skriptiks, mis on laialt produktiivne ka väljaspool juudihuumorit (meenutatagu kas või Idamail populaarset Hodža Nasreddini kuju või hiidlaste või setu tüpaaži eesti rahvanaljanditest – vt sellest veidi lähemalt ka Krikmann 2003a: 175–177). Juudihuumoris on targa lolli motiivi ühendatud sageli mõnede kindlate tüpaažidega – need on Heršele ja Helm. Teine juudihuumorile iseloomulik joon on KEERUKALOOGIKA skript, st tavalise tõe ja vale loogika hülgamine, loogika muutmine mitmevalentseks või modaalseks. (Ülituntud näide on jutt rabist, kes kuulab ära kahe konflikti sattunud mehe tunnistused, ütleb mõlemale: “Sul on õigus,” ja kui rabi naine küsib, kuidas saab mõlemal korraga olla õigus, vastab: “Jah, ka sinul on õigus.”) Juudiloogikale on veel omane TERVE MÕISTUSE skript, respektitu suhtumine kõigesse, mis sellele vastu räägib. Seda tervemõistuslikku ellusuhtumist esindab sageli juudi naine, “mamma”, kelle kujusse on koondatud muidki puhtjuudilikke huumoriskripte, nt ka JUUDI / MITTEJUUDI ~ MUU-USULISE skript. Ka juudinaljade spetsiifilised skriptid on “entsüklopeedilised”, st nad tulevad kultuuriliselt ära õppida, sh seik, et juudi “mamma” kujus liituvad eripärasel viisil ema ja ülemuse tunnusjooned.

2.6. Poliitiline huumor

Viimane Raskini raamatus (lk 222–246) käsitletav huumoriliik on poliitiline huumor – nali, mis on sihitud poliitiliste liidrite vm poliitikute, valitud rahvaesindajate, poliitiliste institutsioonide, rühmade ja parteide, samuti poliitiliste ideede või kogu ühiskondliku elukorralduse pihta. Poliitilise nalja põhiopositsiooni pakub vasturääkivus poliitilise figuuri, režiimi, idee jne kui teeseldavalt või väidetavalt “hea”, tegelikult aga “paha” vahel. Poliitiliste naljade mõistmist komplitseerib see, et neis on tihti viiteid mingeile konkreetsele, lokaalsele faktidele, tegelastele, loosungitele jm taustadele, mistõttu nali läheb kaduma neile, kes neid taustu ei tunne. Osa poliitilisi nalju on aga universaalse teovõimega ja võivad rännata vabalt maalt maale ja ajast aega.

Poliitilist nalja on kaks põhiliiki: 1) mustavad naljad (*denigration jokes*), kus tõrvatakse mõnd konkreetset isikut, rühma, ideed või kogu ühiskonda; 2) paljastavad naljad (*exposure jokes*), mis sisaldavad viidet avalikustamata ~ kinnimätsitud ~ mahasalatud sündmus(t)ele ja on sihitud tavaliselt poliitilise režiimi kui terviku vastu. Esimesed kõnelevad siis enamasti mingeist väljamõeldud situatsioonidest ja juhtumest, teised aga tegelikest; piirid nende vahel pole teravad.

Poliitilise figuuri mustamine on Raskini arvates poliitiliste naljade levinuim alaliik, mis tavaliselt põhineb opositsioonil HEA, SOBIV / HALB, SOBIMATU vmt. Konkreetsed negatiivsed omadused, mida poliitikule omistatakse, varieeruvad laialt. Näiteks järgmine nali näitab Ronald Reaganit rumalana:

President Reagan is asked about his opinion on foreign affairs. He replies, “Personally, I do not like foreign affairs. I feel that if you have to have an affair, you must have it right here, in America” (lk 223).

Sagedane opositsioon on poliitilistes naljades SEKSUAALNE / MITTE-SEKSUAALNE, kuna igasugune katse kujutada poliitikut vm selle maailma vägevast sekspartneri rollis või üldse “seksuaalses dimensioonis” tundub juba iseendast degradeeriv ja kompromiteeriv – näiteks keerd-küsimus, kus Golda Meir ei kandnud iial miniseelikuid, kuna soovis

varjata oma munandeid (lk 225). Sobivaks on osutunud ka opositsiooni ARMASTATUD, POPULAARNE / VIHATUD, EBAPOPULAARNE kasutamine. Üks selliseid on Raskini poolt (lk 226) toodud rahvusvaheliselt ülituntud, paljude eri tegelastega seostatud valvenäide, kus riigijuhi portreega margid ei kleepu kirjadele, kuna kõik sülitavad margi esiküljele.

Poliitilise rühma või institutsiooni mustamine toimub samuti eeskätt seda esindavate inimtegelaste kaudu, kes aga on sel juhul impersonaalsed. Skriptivalik on siin persoonimustamise naljadega võrreldes märksa rikkalikum, põhiidee on aga ikka see, et teatav poliitiline rühm või institutsioon pole tegelikult see, millena ta püüab lasta end paista. (Raskini näited lk 227 on gestaapo meelevaldse ja kontrollimatu terrori ning "rohelise maailmavaate" esindajate ja populistide silmakirjalikkuse kohta.)

Poliitilist ideed, creedot, motot või loosungit mustavais naljades läheb depersonifikatsioon veel kaugemale: nalja "tegelaskonnas" polegi tavaliselt tegelasi, kes selle idee, loosungi vm-ga seotud oleks või selle eest vastutaks, vaid tegelased on lihtsalt vahendid idee, loosungi vm-ni jõudmiseks. (Selle rühma näidete hulgas on Raskinil rohkesti keerdküsimusvormilisi, näiteks lk 229: "Kapitalismi ajal toimub inimese ekspluateerimine inimese poolt, sotsialismi ajal on vastupidi".)

Kõiki mustamisnaljade liike läbib üldine n-ö pühapilditeotuslik (*iconoclastic*) põhimõte. Üks selle väljendusvorme on ka PATRIOTISMI kui sellise naeruvääristamine, mis võib konkretiseeruda pilaks mitmesuguste rahvussümbolite ja -atribuutide kohta, nagu kohad, mälestusmärgid, liidrid, valuuta jne.

Poliitiline huumor lõikub etnilisega ja üks näiteid selle kohta on rahvuslike joonte paljastamine, kus etniline skript asetatakse poliitilisse konteksti. Raskini toodud või viidatud näidetes (lk 331–332) on väidetavalt rakendatud nt NÜRIDUSE, PIMEDA JA SILMAKIRJALIKU KUULEKUSE ning PRAKTILISUSE JA RATSIONAALSUSE skripte.

Üks paljastava poliitilise huumori alaliike on poliitiliste repressioonide (terrori, teisitimõtlemise ja tõrksuse ilmingute mahasurumise) paljastamine. ARRETEERIMISE, TERRORI jmt skriptid funktsioneerivad harilikult jälle eitustena väidetavaile vabadusele, populaarsusele jms-le. (Üks Raskini näiteid (lk 233) on rahvusvaheliselt tuntud jutt mingi ajaloolise muumia või luukere tuvastamisest KGB vm sotsialistliku julgeolekutee-

nistuse poolt: "Ise tunnistas üles.") Repressiooniskripti teine alljuht on POLIITILISTE VABADUSTE JA KODANIKUÕIGUSTE PUUDUMINE, millest üks populaarsemaid on SÕNAVABADUSE skript. Sedalaadi naljades on sildid (tegelased, situatsioonid, atribuudid) hõlpsasti väljavahetatavad ning nad on rakendatavad seega kus iganes ning millal iganes.

Teeseldava KÜLLUSE / tegeliku PUUDUSE (*shortage*) opositsiooni illustreerivad tekstid (lk 234–235) käivad Raskinil kõik sotsialismimaades valitsenud olude kohta, sh hästituntud Armeenia Raadio küsimus: "Mis saaks, kui Sahara kõrbes hakataks kommunismi ehitama? – Liiv saaks otsa."

Raskin (lk 235–237) toob näiteid ka naljadest, mille mõistmine nõuab "entsüklopeedilisi" eriteadmisi nende või teiste režiimide spetsiifika, ajaloofaktide vmt spetsiifiliste seikade kohta. (Näiteks C. Banci ja Alan Dundesi raamatu "You Call This Living?" (1990) üheks ilmseks lisaväartuseks ongi taolise sotsialistliku konkreetika kommenteeriv lahtiseletamine Lääne lugejale.)

Raskini raamatu viimane alapeatükk (lk 237–246) on pühendatud nõukogude poliitilise huumori eripäradele. Nõukogude naljade hulk ja naljatradiiooni produktiivsus NSV Liidus on olnud tohutu ja selle põhjused sotsioloogia, massipsühholoogia, kommunikatsiooniteooria, politoloogia jm vaatenurkade alt on suuresti alles läbi uurimata. Üks üldtaustu on kindlasti see, et sõnavabaduse pea täieliku puudumise korral muutub huumor praktiliselt ainsaks poliitilise ja sotsiaalse kriitika vahendiks, aga kõrvuti nn kõlakate või sahinatega ka üllatavalt usaldusväärseks mitteametliku info allikaks. Raskin toob näiteid LIIDRIMUSTAMISE skripti (Hruštšov, Brežnev, marksismi klassikud), sotsialismi- ja kommunismi-idee, NLKP ja Nõukogude režiimi kui sellise, ta sümboolika ja loosungite jms kriitika kohta; paljud neist kuuluvad nn Armeenia Raadio tsükklisse – näiteks: "Mis on NLKP Keskkomitee? – See on väga tähtis organ, mis koosneb kaht liiki inimestest: neist, kes pole võimelised mitte millekski, ja neist, kes on võimelised milleks tahes" (lk 239). Nõukogude institutsioonidest on eriti produktiivne pilkeobjekt olnud miilits. Miilitsastereotüüpide hulgas on palju selliseid, mis Läänes on etnilise nalja NÜRIDUSE skripti realisatsioonid (nt ülituntud pirnikeeramislali jpt). Raskin

arvab miskipärast, et rahvusjoontel põhinevad nõukogude poliitilised naljad keskenduvad peamiselt mitte-Nõukogude etnilistele rühmadele, kuigi on esindatud ka Nõukogude rahvastega seotud etnilised müüdid (nt et armeenlased on homod), ning imestab, et kuulus vene alkoholism pole peaaegu üldse tootnud poliitilise suunitlusega nalju (lk 240–241). Rohke materjaliga on aga esindatud REPRESSIOONI skript, s.o naljad arreteerimiste, terrori, vabaduste puudumise, valetamise ja levitatava desinformatsiooni kohta, samuti PUUDUSE, DEFITSIIDI skript (näidete hulgas lk 243 on ka tuntud jutt keemilisest puhastusest tagasitoodava tualettpaberi kohta): rõhutatakse eriti sortimendi ja valikuvõimaluste vähesust. Paljud nõukogude naljad on tekkinud seoses mitmesuguste poliitiliste tähtsündmustega, nagu Lenini 100. juubel ja selleks valmistumine või juutide massiline emigratsioon 1970. aastatel.

*

Salvatore Attardo (1994: 196–222) refereerib ja kommenteerib üsna ulatuslikult Raskini raamatut, selle retseptiooni ja edasiarendusi. Ta tähelepanu pälvib Raskini teooria orienteeritus emakeelerääkija keelekompetentsile, kahe ühisosalis-opositsioonilise skripti põhihüpotees, skripti mõiste Raskinil ja teistel, “entsüklopeedilise teadmuse” kaasamise vajadus, skriptide ümberlülituse “päästik”, mille vasteks Attardol endal on disjunktor, opositsioonitüüpide jaotus, nali kui “mitte-heauskne” kommunikatsioon, “bronhiaalse patsiendi” nalja analüüs Raskinil.

Attardo (lk 207) näib lugevat Raskini teooriat tugevaimaks kõigist seni esitatuid üldse ja märgib elavaid vastukajaid sellele ning Raskini raamatu üldist aktsepti sotsioloogilise ja lingvistilise suunaga huumoriuurimises. Raskini vaatekohad on leitud kehtivat ka teistest keeltest ja kultuuridest pärineva huumori kohta, ta teooriat on püütud laiendada naljadelt muud laadi humoristlike tekstide ning mittehumoristlike narratiivide analüüsivahendiks, rakendada seda võõrkeeleõppes jne. Ning Raskini teooria olulisimaks revideeringuks ja edasiarenduseks loeb Attardo tema enda ja Raskini poolt loodud nn verbaalse huumori üldteooriat (GTVH), millest tuleb juttu järgnevalt.

3. RASKIN, ATTARDO, RUCH JA GTVH

3.1. Raskin ja Attardo: verbaalse huumori üldteooria (GTVH)

Ma ei tea täpselt, millal Raskin ja Attardo kohtusid. Aastail 1962–1973 töötas Raskin Moskva ülikooli juures, ta selleaegsed tööd kuuluvad põhiliselt lingvistilise semantika ja arvutuslingvistika alale. 1973 emigreerus Raskin Iisraeli ja töötas 1978. aastani Tel Avivi ja Jeruusalemma ülikoolides. 1978. aastast on Raskin USAs, on lühiajaliselt külalisprofessor Michigani ülikoolis, kuid samast 1978. aastast asub tööle Purdue ülikoolis, kus töötab tänini inglise keele ja lingvistika professorina, rajab seal 1979 osakondadevahelise lingvistikaprogrammi ja 1986 loomuliku keele töötlemise laboratooriumi, ta on olnud aastail 1987–1999 ajakirja “HUMOR: International Journal of Humor Research” üks asutajaid ja peatoimetaja, paljude teadusühingute liige, mitmete ülikoolide konsultant jne jne, kirjutanud töid huumoriteooria, üldise semantika, loomulike keelte kompuutermenetlemise, keelefilosoofia alalt.

Salvatore Attardo, rahvuselt itaallane, asub tööle Purdue ülikoolis vist aastal 1988 ja kaitseb samas aastal 1991 doktoritöö “From Linguistics to Humor Research and Back: Applications of Linguistics to Humor and Their Implications for Linguistic Theory and Methodology”, mille juhendajaks on Victor Raskin. Põhiosa oma teaduskarjäärist on Attardo teinud aga 1994. aastast alates Youngstowni ülikooli juures. Ta nimetab ise oma huvialadena pragmaatikat, semantikat, sotsiolingvistikat, arvutuslingvistikat ja viimasena huumoriuurimist.

Attardo ja Raskini esimeseks ühistööks on ulatuslik artikkel “Script theory revis(it)ed: joke similarity and joke representation model” (Attardo ja Raskin 1991). Töö seab eesmärgiks integreerida Raskini skriptipõhine

semantiline huumoriteooria (Raskin 1985) Attardo varasemais töödes pakutud 5-tasandilise naljade representatsioonimudeliga.

Teooria sisuks on selles postuleeritav 6-tasandiline hierarhiline verbaalsete naljade representatsioonimudel, mis taotleb ühtlasi anda taksonoomia naljade variantsuse / invariantsuse hindamiseks. Mudeli iga tasand vastab väidetavalt teatud "teadmusressursile" (*knowledge resource*, KR).

Mudeli töövõime põhiliseks (õieti: ainsaks) polügoniks on seitsmest naljatekstist koosnev proovitükk (lk 295), mille prototüübiks ja 1. tekstiks on hästituntud elektripirni-nali, mis Ameerikas seondub põhiliselt poolakatega, ning variandid 2–7 on selle prototüübi modifikatsioonid – kolm neist pärineb konkreetseist trükiallikaist, ülejäänud kolm on ilmselt autorite endi poolt improviseeritud. Iga modifikatsioon esindab väidetavasti erinevust ühel kindlal KR-tasandil ja kattub teiste tekstidega ülejäänud KR-tasanditel.

KR-tasandid on järgmised.

1. Keel (*language*, LA). Üldiselt jääb kirjutisest mulje, et keeleliseks erinevuseks loetakse n-ö puhtsõnastuslikke erinevusi tekstide vahel, mis on põhimõtteliselt sünonüümsed ega lisa, asenda ega jäta välja mingeid sisuliselt olulisemaid konstituente. Kuid autorid ütlevad: "It includes all the choices at the phonetic, phonologic, morphophonemic, morphologic, lexic, syntactic, semantic, and pragmatic levels of language structure that the speaker is still free to make, given that everything else in the joke is already given and cannot be tinkered with" (lk 298). Sellest väitest võib jääda mulje, et tegu on naljatasandite tegeliku produtseerimise järjestust esitava mudeliga, kuid edaspidi (lk 324 jj) selline tõlgendus välistatakse kategooriliselt. Igatahes aga ei piirdu keeletasandil nähtuv variaablus n-ö "sama lause transformidega" Chomsky vaimus, vaid haarab mingiti ka teksti semantilisi ja pragmaatilisi tasandeid, ja edasi märgitakse otse: "...basically, it is the content of the joke which has to be expressed within the parameter of language" (*ibidem*), ning järgnevas veendakse lugejat, et keeletasand on otse või kaude determineeritud ja mõjustatud kõigi temast ülalpool paiknevate tasandite poolt. Seega pole keelelise variaablustasandi piirid *eo ipso* selged, vaid sinna jäetakse kõik see, mida

pole kantud keeleülestele tasanditele, ja me peaksime ette teadma, mis tasandid need on ja millist laadi tekstimuutused neile kuuluvaiks loetakse.

Attardo ja Raskini teooria peab oma peamiseks? ainsaks? rakendusalaaks ilmselt anekdoodi tüüpi, st puänteeritud nalju. Intuitiivselt on selge, et sedalaadi tasandisüsteemis, mida mudel esindab, pole puändile võimalik reserveerida mingit omaette tasandit, kuid üllatav on see, et puänt adresseeritakse printsibiis nimelt keeletasandile, väites, et just "parameter of language is responsible for exact wording and placement of the punchline" (lk 299), ja lisatakse, et puänt asub enamasti nalja viimases või eelviimases positsioonis (mida iganes nood positsioonid endast kujutaksid). Edasi mõndakse küll, et puändi loomises osalevad tegelikult kõik KR-tasandid, kuid ei siin ega ka mudeli järgnevate tasandite lahtikirjutuses ei püüta lähemalt määratleda puändi suhet nende tasanditega, vaid rõhutatakse, et keeletasand, vahel koguni foneetiline tasand, on puändi loomisel oluline.

2. Narratiivne strateegia (*narrative strategy*, NS). Sel tasandil toimub nalja žanri või mikrožanri määratlemine. Kuna puänteeritud nali eelistab võtta kas lühinarratiivi või keerdküsimuse vormi, siis ongi praktiline põhivalik just nende žanride vahel. (Tihti on tegu nende vahevormiga (*pseudoriddle*), kus rääkija justkui esitab kuulaja(i)le küsimuse, kuid kumbki osapool ei eelda kuulaja(te)poolset vastust, vaid küsija annab pärast väikest pausi oma küsimusele ise puänteeriva vastuse.)

Autorid märgivad, et nende kahe alternatiivi kõrval on võimalikke strateegiavalikuid teisigi: nalja venitamine pikaks dialoogiks, kolmarvulise struktuuri kasutamine (nagu see on tüüpiline nn kolme rahva lugudes), ajalehekuulutuse vorm jne. Tegelikus allikmaterjalis esineb tööpoolest ühe ja sama nalja žanrivormilist varieerumist, eriti lühinarratiivi (või pigem väitevormi) ja (pseudo)keerdküsimuse vahel, nagu ka nt sama tüpoloogilise üksuse esinemust kord mõistatuse, kord vanasõna vormis: *Sööda kui venda, seo kui varast? 'Hobune' ~ Hobust sööda kui venda, seo kui varast*. Kuid nende vormide valik pole kindlasti sugugi nii vaba ja kammitsematu, nagu Attardo ja Raskin püüavad väita, kinnitades seda väidet ilmselt omaenda improviseeritud näidetega, mis kardetavasti ei evi folkloorset eluvõimet.

Üks selliseid improvisatsioone (tekst 9, lk 300) peab illustreerima näiteks teksti dialoogiks venitamise võimalust:

“Do you think one Pole can screw in a light bulb?” “No.” “Two?” “No.” “Three?” “No. Five. One to screw in a light bulb and four to turn the table he’s standing on.”

Siin on kõik ebaloomulik. Küsimuse esitab üks isik ja vastuse annab teine. Olukord meenutab tavamõistatuse lahendamist, kus küsija ei tea, kas adreasaat teab või ei tea õiget vastust, kuid loodab, et ta ei tea, ja püüab dialoogi venitades jõuda vastuseni “Ei tea”, et siis lahendus ise ära öelda. Kuid küsija peaks juba esimese “ei”-vastuse järel taipama, et tal on vähe šansse, seega on raske kujutleda motiivi, mis sunnib teda küsimist jätkama, arve ühekaupa suurendades. Pealegi ju on vastus puänteriv, st kui selgub (ja siin ilmselt selgub), et nalja adreasaat teab puänti juba ette, siis esitust ei viida lõpule, või veel parem: ei alustatagi. Või ehk ei teagi küsija ise elektripirni-juttu ja ta küsimused on siirad – miks aga peaks ta sel juhul kahtlema, kas üks mees-terahvas (poolakas või kes tahes) suudab elektripirni pessa keerata? Või mis lusti peaks eventuaalsele kuulajale pakkuma see jaburalt fabuleeritud jutt, kuhu on sisse toodud kaks tarbetut tegelast, kelle tarbetult segaseks aetud rollide üle mõtisklemine häiriks sisulise puäntmotiivi – poolakate tavatu pirnikeeramisi viisi – nautimist.

Narratiivse strateegia parameetri juures mainitakse samuti vajadust säilitada teksti mitteliiasust (*nonredundancy*) ja jätta kuulajale rekonstrueerimiseks “puudevaid lülisid” – jutt on seega puändi nõrgestamise või hävitamise ohust, millele on tähelepanu juhitud varemgi (nt Raskin 1985: 145; Oring 1992: 90), kuid puänti ei nimetata siingi nimepidi. Märgitakse ka seda, et naljatehnikasse kuulub sageli pragmaatikast tuntud kvantiteedi maksiimi tahtlik rikkumine, mis toimub keeletasandi, narratiivse strateegia tasandi ja edaspidi vaadeldava nn loogiliste mehhanismide tasandi koostöös. (Pragmatiliste maksiimide rikkumisest naljas vt lähemalt ka siin alamal, ptk 4.3.)¹⁶

3. Sihtmärk (*target*, TA). See on teisisõnu nalja objekttegelane. Attardo ja Raskin toovad Christie Daviese jt allikate põhjal näiteid pirne keeravate tegelaste lopsakast varieerumisest rahvusvahelises naljafondis – selleks on harilikult sel või teisel maal domineeriv etniline pilkeobjekt, poliitseinikud vm lolli stereotüübiga märgistatud tegelasrühm ning tegelas(t)e

valikul ei ole mingit seost vastava sihtrühma liikmete tegeliku rumalusega, vaid see sõltub üldisemaist etnilistest ja sotsiaalsetest vahekordadest. Stereotüüpide tekkepõhjuste ümber jätkub elav diskussioon huumoriteoreetilistes jm uurimustes. Attardo ja Raskin leiavad, et nalju, mille puudub selge sihtmärk (pilkeobjekt), on üldse üsna vähe – nt 1950. aastail populaarseks saanud elevandinaljad.

4. Situatsioon (*situation*, SI). Seitsmest põhinäitest kuus ning lk 302 toodavad neli lisanäidet esindavad kõik omavahel “sünonüümseid olukordi”, kus mingit lihtsat ja tavapärast toimingut sooritatakse absurdelt tavapäratul ja rumalal moel – peale pirnikeeramislalja põhiversiooni võidakse otsida selleks sobivat kruvikeerajat, või toimub autopesu, kus üks hoiab käsna ja teised neli liigutavad autot edasi-tagasi, või hoitakse hambaharja või lehvikut paigal ja liigutatakse pead, või keeratakse autol rattad ülespoole, et auto tuhatoosi tühjendada, või istub üks autos ja teised 499 veavad teed auto alt läbi.

Autorid ütlevad (lk 303), et situatsioon moodustub teatavaist sisulistest “tugitaladest” (*props*), keskne element nende hulgas on tegevus, kuid lisaks ka osalised, objektid, instrumendid jne. See “süvakäändegrammatika” vaimus antud kujutelm ähmastab situatsiooni kui omaette aspekti või parameetri vahekorda ülejäänutega, eriti sihtmärgiga: nalja objekttegelane kuulub ühest küljest situatsiooni aktantsete komponentide hulka, teisalt moodustab ta Attardo ja Raskini mudelis omaette tasandi, mis asub situatsioonist madalamal ja seondub lähtepostulaadi kohaselt omaette teadmussressursiga.

5. Loogiline mehhanism (*logical mechanism*, LM). Selle tasandi olemus on siinse kuue hulgast kõige krüptilisem ja temaga seonduv poleemika on kestnud ka edaspidi (vt samuti siin järgnevas, nt ptk 4.4, 4.5, 5.1).

Mõistet “loogiline” (*logical*) ei kasutata siin mitte puhtloogikalises, formaalloogilises tähenduses, mõeldes sellega nt teatud aksiomaatikal ja operatsioonidel põhinevaid deduktiivseid tõesus- vm modaalkarakteristikute vahekordi lausete või predikaatide vahel, vaid laiendatud ja lõdvendatud käibetähenduses, mis peab silmas ratsionaalset mõtlemist ja tegutsemist, vahel nähtavasti ka lihtsalt asjade “ontoloogilist” võimalikkust. Nii öeldakse näiteseerias kujutatud pirnikeeramisi viisi kohta, et

see on küll ebatavaline ja raiskav, kuid põhimõtteliselt edukas ja seega “fully justified logically” (lk 303), kuna ülalmainitud nuripidine auto-pesumeetod on “somewhat faultier logically” (*ibidem*), kuid tuhatooi tühjendamise viisi või näites 19 lisatud eriti pöörane pirnikeeramismoodus, kus laua asemel pööratakse lage, on “equally faulty” (lk 304); samuti loetakse eba- või paraloogiliseks tee vedamist auto alt läbi, sest seda pole võimalik teha ilma teed tükkideks purustamata. Autorid möönavad, et naljades on aga taoline ebaloogika sagedane ja aktsepteeritav, kuna see kommunikatsioonitüüp ei ole orienteeritud väidete toesusele.

Enamikus pirnikeeramise näidetes ja situatsiooniparameetri juures toodavais lisanäidetes kujutatud äraspidised tegutsemisviisid põhinevad kõik kujundi ja tausta ümberpööramise (*figure-ground reversal*) põhimõttel, mis siis Attardo ja Raskini jaoks esindabki sellele naljaseeriale ühist loogilist mehhanismi. Üldisemalt aga paigutavad nad LM-tasandile mis tahes väärloogika ilmingud naljades. Lk 304–305 toodud näide Krakovi telepaatilise rabist on liiga pikk tsiteerimiseks või refereerimiseks. Kuna nuriloogika näited on väga tüüpilised nn hullumaja-naljades, toon analoogi eesti nõukogudeaegsest hullurepertuaarist.

Hull tuleb erutatult ja ähkides linna pealt hullumajja tagasi ja hõikab lävelt: “Kas teate, kui odavat viina linnas müüakse – 30 kopikat pudel!” Teine hull ei usu ja ütleb: “Mis sa valetad!” – “Mis sest, et valetan, aga sa vaata ikka, kui odav!”

LM-tasandile paigutatakse mitte ainult märgi ja tausta vahetused, vaid üldse igasugused ümberpöörded ja vahetused (*reversals*) ehk nn anastroofid, sh kiasmiks kutsutav võte, kus mingi ABBA-mall esitatakse peegelpildis (vrd nt Lanham 1991: 33). Kiasmi piirid on ebaselged ja kiasm ei realiseeru tingimata naljana, vaid on väga sagedane paröömikas ja aforistikas, mis Koestleri (1964) arvates kuulub huumori ja tarkuse piiritsooni. Nt G. B. Milneri järgi lk 305 viidatud näide 21 on laia rahvusvahelise taustaga vanasõna *Ära ütle kõike, mida mõtled, aga mõtle kõike, mida ütled*. Samasse kiasmide liiki paigutavad Attardo ja Raskin aga ka antiigist pärit ülituntud nalja (näide 23), kus ülik kohtab lihtsast soost meest, kes on temaga hämmastavalt sarnane, ja küsib, kas tolle ema pole juhtumisi

kunagi lossis teeninud, mispeale lihtne mees vastab, et ema mitte, aga isa küll (*ibidem*).

Loogiliste mehhanismide ühe alaliigina nimetavad Attardo ja Raskin ka vääranalooget ning sellega kongeniaalset nn “garden path” -tehnikat, millega kuulaja ootusi tõugatakse vääras (tihti obstsöönse) suunas. (Taoline tehnika on laialt kasutusel ka keerdküsimustes ja mõistatustes, nt maasika kohta: *Pea punane, kael karvane, allapoole ripub, ülespoole tikub*.)

Vääranalooget ja kuulaja mõtete juhtimine vääras suunas on nalja-tehnikas nii universaalsed võtted ning nende kohta lk 305–306 toodavad näited 24–27 nii heterogeensed, et jääb üsna ebaselgeks, millistes naljades nende esinemust peaks tuvastama ja millistes mitte. Nii on “garden path” -tehnikat illustreerivate hulgas lk 306 ka näide 27 – ülituntud keerdküsimus: *Kas suhkrut kohvis peab segama parema või vasaku käega? – Mitte kummagagi, vaid hoopis lusikaga*. Kuna “garden path” -efektid kaasnevad pea lahutamatu kõigi kvantiteedi maksiimi rikkumistega, mida Attardo ja Raskin nimetasid mäletatavasti ühe narratiivse strateegia võttena, siis jääb ebaselgeks, mida täpsemalt sedalaadi resultantides millise KR-tasandiga peaks seostatama.

Väga triviaalseks loogiliseks mehhanismiks loevad autorid ka poliüseemia ja homonüümia kaudu tehtavaid trikke kalambuures (*puns*) ja mujal. Kahemõttelisusvõtet on pandud illustreerima sh lk 306 toodav näide 30: *Kes toetab Gorbatšovi? – Mitte keegi. Ta suudab käia omal jõul*, mis sobiks suurepäraselt ka “garden path” -tehnikat ja kvantiteedi maksiimi rikkumise näiteks. Loogiliste mehhanismide vaatluse lõpuosas puudutatakse E. Aubouini ja A. Zivi töödele viidates põgusalt ka küsimust, kas naljad peavad või ei pea andma loogilise või pseudoloogilise õigustuse neis esinevaile absurdsetele ja irreaalsetele seikadele (vt sellest probleemist lähemalt ka Attardo muude tööde referaadis – ptk 4.1, 4.2, 4.4 alamal).

6. Skriptide opositsioon (*script opposition*, SO). See tasand on üle võetud Raskini semantilisest huumoriteooriast (1985; vrd selle raamatu referaati ja kommentaare ka siin eelnevas, ptk 2).

Autorid möönavad, et Raskini teoorias alamtasandile paigutatud skriptid selguvad olevat ebaühtlased oma üldistusastme poolest: “Thus, life/death, no-sex/sex, money/no money, and high/low stature can all

be seen as subcases of good/bad. Good/bad may be then alternatively treated as the fourth type of opposition of the higher level or as a subtype of normal/abnormal. If the latter is preferred, then good/bad will remain an opposition of the third level of abstraction, which will then become the second lowest rather than the lowest one, with quite a few subtypes of good/bad occupying a lower, fourth level" (lk 308). See arutluskäik tundub skolastilisena. Hea ja halva kategooriad, st aksioloogiline mõõde või aspekt on kogu kõnelises jm inimkommunikatsioonis ning maailmatajumises üldse nii fundamentaalne ja kõikeläbiv, et seda on problemaatiline üldse mingitele ülemkategooriatele allutada või mingite teiste kategooriate suhtes alternatiivseks lugeda. See on üks inimtunnetuse põhimodaliteete ontoloogilis-episteemilise¹⁷ ("on" / "tean" ~ "arvan" ~ "usun") ja deontilise ("peab" / "võib" / "ei tohi") modaliteedi kõrval (või vahel), kuigi nt lingvistikas käibiva jaotuse kohaselt pole talle antud iseseisva modaliteedi staatust, vaid ta on n-ö peidetud deontilise modaliteedi külje alla – võib-olla osalt ka seetõttu, et tal puudub nn Euroopa standardi keeltes omaette keeleline manifestatsioon, "kõneviis", nagu seda ontoloogiliste ja episteemiliste propositsioonide jaoks on indikatiiv ja preskriptiivsete avalduste tegemiseks imperatiiv. Aksioloogiat vaadeldakse üldiselt kas filosoofiavooluna, eetika osana või ühena modaalloogikatest. Aksioloogiline aspekt naturaalses inimtunnetuses ja -kommunikatsioonis, sh väärtushinnangute vahekord emotsioonidega ning eesmärgi kategooriaga, hedooniliste ja utilitaarsete hinnangute suhted, hea ja halva kategooriate roll retoorikas ja kujundkõnes kui ka huumoriteoorias jpt küsimused on vähe tähelepanu leidnud. Attardo ja Raskini äsjatoodud tsitaadi ja sellele järgnevate arutluste kontekstis võiks metafoorteooria alalt meenutada nt Sarah Taubi töös (1996: 451) leiduvat viidet mõiste 'tavaline' võimalikule aksioloogilisele värvingule, umbes: TAVALINE ON NORMAALNE ON HEA, samuti Lakoffil ja Johnsonil (1980: 14–17) toodud näiteid aksioloogiliselt markeeritud mõistete väljendamisest nn orientatsiooniliste metafooride kaudu.

Autorid möönavad samuti, et Raskini teooria on keskendatud skripti-opositsioonidele ja põhiliselt ignoreerib ülejäänud viit parameetrit, kuigi ta oma skripte ümberlülitava päästiku (*trigger*) mõistega jõuab väga lähedale loogiliste mehhanismide parameetritele.

Ma ei hakka detailselt refereerima järgnevat skrupuloosset kirjeldust sellest, kuidas Salvatore Attardo varasemais töödes esitatud algne 5-tasandiline mudel (Basic → Template → Target & Situation → Language → Surface) metamorfeerus ja kasvas kokku Raskini skriptiopositsiooni-teooriaga. Samuti jääb mulle mõistmatuks, et teoreetikud, kes ju ometi tunnevad ja tsiteerivad Lofti Zadeh', Eleanor Roschi, George Lakoffi töid, säilitavad kaljukindla veendumuse, et nimelt hierarhiline mudel (ja seejuures isegi mitte lahtiharutatud puu, vaid järjestatud vaatlustasandite redel) on parim viis naljade struktuuri esitamiseks. Tõsi küll, vaetakse ka muid võimalusi, näiteks:

et kõigile teadmusressurssidele antaks võrdne staatus ja nende vahekorrad kuulutatakse printsiibis tundmatuiks – vt joonis 4, lk 314, kus KR-kategooriad asetsevad ringis ümber nalja nagu kitsed heinakuhja kallal;

et KR-kategooriad jagataks vähemaks arvuks abstraktsustasanditeks, nõnda et ühele tasandile võib kuuluda ka enam kui üks kategooria – vt joonis 8, lk 320, kus tasandite paigutus abstraktsemast konkreetsemate suunas on selline: (SO ja LM) → (TA ja SI) → NS → LA;

et kategooriad jagataks sisulisteks ja "riistkategoriateks" (*content-oriented / tool-oriented*), nii et hierarhia ülemastmeid haarava sisukategooriate komplekti moodustaksid SO, TA ja SI, kusjuures SO paikneks teistest astme võrra kõrgemal, ja neist alamale jääva riistkategoriate komplekti liikmed paikneksid üksteise suhtes vertikaalselt: LM → NS → LA – vt joonis 9, lk 322.

Kõik need alternatiivid tõrjutakse aga otsustavalt tagasi, sest nende hierarhiline struktuur ei ole täielik. Mahadev Apte on oma autoriseeritud siseretsensioonis¹⁸ otse küsinud, miks kahe KR-i kooseksisteerimine on "ebamugav" ja kas hierarhia on just kõige olulisem ja ilmtingimatu struktureering mis tahes analüüsi jaoks (lk 338–339; samas lk 339 järgnev vastulause neile küsimustele tundus üsna väheveenev).

Tõsisem argument kui see, et hierarhia peab olema, sest ta lihtsalt peab olema, peitub oletuses, et pakutav 6-astmeline redel võiks sobida naljadevahelise "psühholoogilise kauguse / läheduse" mõõtmise vahendiks. Näited 2–7 (lk 295), mis on prototüüpse pirnikeeramisanalja naturaalsed või kunstlikud sugulased (tuletised, modifikatsioonid), on juhtu-

missi korraldatud nii, et nad erinevad üksteisest täpselt ühe KR-parameetri poolest ja need erinevused (ühtlasi siis põiked prototüübist) ilmnevad juhtumisi igaüks erineval KR-tasandil, mistõttu tabelis 4, lk 322 võiks tõesti näha taolise mõõtmisvõimaluse heiasust: puhtsõnastuslik (hierarhia madalaima, LA-tasandi) erinevus prototüübist võiks tunduda vähimana, skriptiopositsiooni (kõrgeima, SO-tasandi) erinevus suurimana, ülejäänud võiksid paikneda nende vahel. Lk 318–320 püütakse (minu silmale pisut sõrmkübaramänguliste) määrangute ja arutluste teel näidata, et kui ehitada KR-tasanditest ruutmaatriks (tabel 2, lk 320) ja vaadata sel maatriksil KR-parameetrite suhteid paarikaupa, siis selguvad need suhted olevat nelja tüüpi: 1) veeruparameeter on reaparameetrist sõltumatu; 2) reaparameetril on stiililine eelistus veeruparameetri ees; 3) reaparameeter seab veeruparameetrile kitsendusi; 4) reaparameeter determineerib järgalt veeruparameetri. Edasi väidetakse, et pärast sümmeetriliste vahekordade eemaldamist maatriksilt selgub, et ülejäänud KR-paaride vahelised mõjutused on asümmeetrilised, seega võib iga KR-paari komponentide vahel kehtestada järjestuse ja see järjestus tuleb juhtumisi just selline, nagu Attardo ja Raskini representatsioonimudel ette näeb. Autorid ei sõanda esialgu arvata, kas seda kauguste-intuitsiooni oleks võimalik testida mingite rangelt kavandatud psühholoogiliste katsete kaudu, kuid soovivad jääda oletuse juurde, et nende mudel “is based on the weak psychological intuitions about the degrees of similarity among jokes (1)–(7)” (lk 324).

Korduvalt ja rõhuga toonitatakse, et pakutav hierarhiline mudel ei ole naljade tegeliku “onlain”-produtseerimise astmete järjestus, vaid puhtalt analüüsivahendina mõeldud konstrukt. Poleemikas selle mudeli vahekordade üle Noam Chomsky generatiiv-transformatsioonilise grammatika aparatuuriga mõõndakse, et ka Chomsky mudelid ei esita lausete genereerimise ajal järjekorda, kuid kõnealune 6-astmeline mudel on Chomsky teooriatest sõltumatu ja iseseisev.

Attardo ja Raskin väidavad, et nende analüüsivahendil põhinev verbale huumori üldteooria (*General Theory of Verbal Humor*, GTVH) on falsifitseeritav, nagu korralikule teooriale kohane. Mõned ta koostisosadest (KR-idest) võib mõne sobivama vastu välja vahetada, mudelile võib lisada täiendavaid teadmussressursse jne. Samuti on teooria falsifit-

seeritav empiiriliste argumentide põhjal: psühholoogilised katsed võivad tõendada näiteks, et KR-tasandite praegune järjestus ei sobi tekstidevahelise “psühholoogilise kauguse” mõõtmise vahendiks.

Kirjutise lõpuosas (lk 329 jj) arutatakse põgusalt GTVH suhteid oma eellastega. Juba Attardo 5-tasandiline algmudel tõi sisse idee, et nalja (teksti) de vahelised suhted jagunevad variantseteks ja invariantseteks, kusjuures invariant oli põhiliselt teatava skriptiopositsiooni ja teatava loogilise mehhanismi kombinatsioon. GTVH väidetakse olevat selle ideega kompatibel: needsamad tasandid paiknevad siin hierarhia ülemastmel, kuid GTVH annab naljade variantsusest / invariantisusest üldisema, võimsama ja paindliku mõtestuse, me saame naljadevahelisi erinevusi esitada kategoriseeritud loenditena ja teisalt registreerida seerialnaljade šabloone (*templates*), kus osa positsioone on konstantsed, invariantid, osa aga esindab muutujaid, variante. On tõenäoline, et kõrge mail tasanditel nähtuvad invariantid on kasulikud huumoriteoreetiliste üldistuste tegemiseks kui madalama tasandi argumentide juhuslikud koosinemused. Raskini skriptiteooria (SSTH) on verbale huumori lingvistiline (semantiline) teooria, GTVH aga üldisem ja vähem lingvistiline, ta on essentsialistlik teooria, mis püstitab küsimuse: “Mis on huumor?” Raskini teooriat on tihti liiga automaatselt liigitatud huumori inkongruentsiteooriate hulka, see on aga suuresti ebakorrekne, kuna SSTH ei jaga oma mõisteaparatuuri nt psühholoogiliste *arousal-resolution*-tüüpi teooriatega. Ka GTVH on mõõdukas suguluses inkongruentsiteooriatega, kuid teda on problemaatiline nende hulka paigutada, kuna GTVH, nagu ka SSTH “is much better defined, developed, and explicated than a regular incongruity-based theory and so cannot really benefit much from the purported resemblance” (lk 331).

3. 2. Willibald Ruchi kontrollkatse

Nagu ülal juba öeldud, oletasid Attardo ja Raskin (1991), et nende 6-astmelisel tasandiredelil võiks olla psühholoogiline valiidsus – st mida kõrgemal KR-tasandil nähtub kahe naljateksti erinevus, seda suuremana seda erinevust ka tajutakse.

Selle oletuse kontrollimiseks korraldati tuntud saksa psühholoogi ja huumoriuurija Willibald Ruchi osalusel katse, mille tulemused avaldati ajakirjas "Humor" ilmunud artiklis "Toward an empirical verification of the General Theory of Verbal Humor" (Ruch jt 1993). Kirjutis tutvustab lühidalt Raskini (1985) skriptikeskse teooria põhipostulaate ning Attardo ja Raskini äsjavaadeldud töös (1991) "verbaalse huumori üldteooriana" esitatud tasandijada nende oletatava eristusvõime kasvavas järjekorras: keel (sõnastusvorm) → narratiivne strateegia (žanr) → sihtmärk (nalja objekt) → situatsioon → "loogiline mehhanism" → skriptiopositsioon. Iga tasand avaldab otse või kaude determineerivat ja kitsendavat mõju kõigile temast allpool paiknevaile tasanditele; alt üles kulgevaid mõjutusi ei eeldata. Meenutatakse ka, et Attardo ja Raskini 1991. aasta mudelis on "loogilise mehhanismi" staatus ja asend tasandite hierarhias kõige problemaatilisem, eriti ta vahekord skriptiopositsiooni-tasandiga.

Katse lähtus kahest hüpoteesist: 1) et katseisikud tajuvad sarnasust mõnede tekstide vahel suuremana, mõnede teiste vahel aga väiksemana; 2) et sarnasustaju kahanemine on lineaarses sõltuvuses tekstidevahelise erinevuse asukohast KR-tasandite hierarhias: mida madalam tasand, seda sarnasemad tunduvad tekstid, mida kõrgem tasand, seda erinevamad nad tunduvad.

Katses kasutatud tekstimaterjal saadi sel viisil, et valiti kolm populaarset "baasnalja" – üks blondiininaljade hulgast (*Kuidas seda nimetada, kui blondiin värvib oma juuksed pruuniks? – Tehisintellekt*), teiseks meile juba tuttav pirnikeeramislinali, kolmandaks *Miks läks tibu üle tee? – Sest tahtis teisele poole jõuda*. Iga baasnalja juurde konstrueeriti kuus modifikatsioon, nõnda et iga modifikatsioon erines baasnaljast täpselt ühe (ja erineva) KR-tunnuse poolest; pirnikeeramislinaljade seeria võeti muutmata kujul üle Attardo ja Raskini kirjutisest (1991: 295), kus *ad hoc*-konstrueeringuid on ainult kolm, ülejäänud neli pärinevad mitmesugustest trükiallikatest.

Textide sarnasust hindasid kaks rühma üliõpilasi, kummaski u 280 isikut, kes tootsid kokku 534 arvesseminevat vastust. Iga tudeng sai hindamiseks üheksa samasse seeriasse kuuluvat tekstipaari – kuus relevantset ja kolm lisapaari, mis pidid tekitama täiendavat müra ja takistama katseisikuid nägemast tekstisuhetesse peidetud süsteemi ning millele

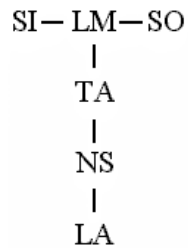
antud hinanguid ei võetud arvesse.¹⁹ Tekstide sarnasust hinnati viieastmelisel skaalal: "ei oska öelda", "mõneti sarnased", "sarnased", "väga sarnased", "ülisarnased".

Katse järel arvutati hinnangute keskmised iga seeria kõigi KR-positsioonide kohta ja üldkeskmised iga KR-positsiooni jaoks läbi kõigi kolme seeria ja erinevuste olulisust kontrolliti ANOVA-testi kaudu ning leiti, et saadud alaneva trendiga regressioonivälja tervikuna võis tõepoolest lugeda lineaarseks. Esimesel kolmel astmel (keel → narratiivne strateegia → sihtmärk) selgusid üldkeskmised ja ka kaks kolmest seeriakeskmisest alanevat teoreetiliselt õiges järjekorras, kuid situatsiooni erinevust tajuti keskmiselt suuremana kui "loogilise mehhanismi" erinevust ja isegi suuremana kui skriptiopositsiooni erinevust (viimane vahe polnud küll statistiliselt oluline). All- ja ülalpool situatsiooni-positsiooni oli alanemine pea ideaalilähedaselt lineaarne.

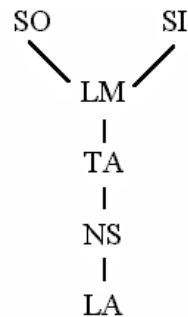
Tibu-seeria hinnangud käitusid ülejäänutega võrreldes erandlikult, eriti selle poolest, et "tegelaskuju" asendamist (*turtle pro chicken*) tajuti väga väikese erinevusena. Julgen oletada, et põhjus võis olla ehk ka selles, et ülejäänud seeriates on poolakas ~ iirlane ja blondiin ~ naiskorporant tõesti nalja "sihtmärgid", st need, kelle üle naerdakse, tibu-seeria tegelaskuju aga ei ole. See nali, nagu ka ülal viidatud keerdküsimus ujuma hakkavate partide kohta (vt märkus 16), rajaneb puhtalt pragmaatiliste maksimide rikkumisel (küsitakse justkui mingit kaalukat põhjust, vastuseks on aga tautoloogia) ja vähemalt baasvariandis võiks olla tee-ületaja rolli pandud ükskõik kes – temast ei saaks ikkagi naerualust. Sedalaadi küsimused käibivadki ilmselt "päris"-keerdküsimustena, mille põhifunktsiooniks on adressaadi narritamine, st "praktiliste naljadena", mitte aga "pausiga narratiividena", mille lõpupooles sisaldub mingi poliitiline, etniline, obstsöönne vm löök, mida rääkija ja kuulaja(d) üheskoos naudivad.

Edasi (lk 132 jj) arutavad autorid teooria ja katsetulemuste osalise lahkumise võimalike põhjuste üle. Seletus, et ülesanne oli katseisikute jaoks lihtsalt liiga keerukas või "peeneteraline", heidetakse kõrvale, kuna katse tervikuna näitas selget lineaarset vahekorda KR-astmete ja intuiitse erinevustaju vahel. 2. seletus oleks, et KR-astmete järjestus GTVH-mudelil on ise vale ja mudel tuleks seega ümber struktureerida – kui

mitte T-kujuliseks (joonis 1), millele Attardo ja Raskin (1991) teoreetilistel kaalutlustel jõuliselt vastu vaidlesid, siis võib-olla Y-kujuliseks (joonis 2):

Joonis 1

Joonis 2

3. seletus seisneks selles, et LM-parameeter on liiga vähe läbi uuritud ja sellesse võib olla tegelikult kätketud mitu erinevat faktorit, mis võivad olla hinnangut mõjustanud. 4. seletus oleks, et LM on üldse mudelis kunstlik võõrkeha ja tuleks sealt kogunisti eemaldada; sellele räägib aga vastu tõik, et LM-erinevust tajuti siiski vähemalt tugevamana kui erinevusi kolmel alamastmel.

Autorid ei välista võimalust, et sarnasustaju ei ole ühemõõtmeline konstrukt (*unidimensional construct*), nagu siinses teoorias ja katses eeldati, ja peavad vajalikuks korraldada lisakatseid, kus kasutatakse lineaarse skaleerimise tehnikat. Ka peetakse võimalikuks, et KR-astmete "intervallid" ei ole tegelikult võrdsed, nagu tehtud katses eeldati, samuti võis kaasa mängida tõik, et hargnemisvõimaluste koguhulk eri KR-astmetel on erinev (keele- ja situatsiooniastmel sh väga suur), katseisikuid oleks edaspidi võimalik diferentseerida nende verbaalse võimekuse (*verbal ability*) järgi jne.

Arvestades kõiki võimalikke reservatsioone katsematerjali vähesuse ja heterogeensuse, KR-astmete (eriti LM-astme) puuduliku määratletuse, nende redelikujulise järjestuse jm suhtes, ei tundu katse tulemused traditsioonilis-folkloristlikust vaatevinklist sugugi üllatavad, vaid üpriski

ootuspärased. KR-parameetrite eristusjõu üldkeskmiste järjestus nõrgimast tugevaimani selgus olevat:

$$\text{LA} \rightarrow \text{NS} \rightarrow \text{TA} \rightarrow \text{LM} \rightarrow \text{SO} \rightarrow \text{SI}$$

Jättes kõrvale tõesti hämara olemusega LM-parameetri, mis katsetulemustes angažeeris endale mingi "hämaralt keskmise" positsiooni, võib oletada, et katseisikute hinnanguid juhtis tegelikult lihtne kahevalentne orienteeritus naljadele kui eemilistele (ehk folkloristlikus tavakeeles: tüpoloogilistele) üksustele, lihtsustatult öeldes see, kas paarikaupa võrreldud tekste tajuti n-ö ühe ja sama nalja variantidena või ei. Võib-olla taandas nende intuitsioon kõik katses kohatud erinevused vormilisteks (mis tüpoloogilise identiteedi muljet ei purustanud) ja sisulisteks (mis sundisid tajuma võrreldavaid tekste erinevate nalja(tüüpi)de esindajatena). Juba kaugvaates võib eeldada, et situatsiooni- ja skriptiopoositsiooni-parameetrite erinevused on kõige ilmsemalt sisulised erinevused. Kui vaadata edasi, millised erinevused katses kasutatud nalja-seeriates on tegelikult kvalifitseeritud SI- ja SO-tasandi erinevusteks, siis näeme, et erinevused küsimuste sisus on tõlgendatud kõikjal SI-erinevusteks (mis muud muutused sellega siis ka ei kaasneks) ja SO-erinevused nähtuvad nimelt erandlikes vastustes. Kumbki võib mõjustada üldmuljet sisulise muutuse suuruselt. Seepärast tundub usutav ja loomulik, et pirnikeeramiseljalas tajuti suurte muutustena nii baassituatsiooni asendamist autopesuga (SI) kui ka vajadust nelja täiendava poolaka järele – selleks, et deodoreerida pirnikeeraja sokke (SO), ning viimast neist kõige suuremana, kuna see põhjendus on tõesti drastiline ja üllatav. Loomulik tundub ka erinevuste samasugune kaal ja järjestus blondi-seerias: suur sisumuutus on see, kui blondiin ei värvi juukseid, vaid liigutab huuli, imiteerides ekraanil kõnelevat Einsteini (SI), kuid veel pisut suurem sisumuutus see, kui juustevärvimise tulemiks pole mitte tehisintellekt, vaid massimõrv, s.o blondiini viie kallima enesetapp (SO). Samuti on üsna kerge uskuda, et seda, kui tibu sööb kaheksakandilise peaga ussi, sest ta on näljane (SI, kusjuures sisukohaselt muutub ka vastus), tajutakse kaugelt suurema muutusena kui teeületamise erandlikku põhjendust, mis on õieti vaid baasvariantis esineva motiivi konkretiseering – [tahtis üle tee saada, sest] nägi teisel pool teed blondi kana (SO).

4. SALVATORE ATTARDO (JA TEISED)

4.1. Lineaarne huumoriteooria (IDM)

Salvatore Attardo on praeguseks maailma juhtivaid huumoriteoreetikuid ja maailma ainsa spetsiaalse huumoriajakirja “Humor” peatoimetaja. Erinevalt enamikust puhtlinglikeelseist huumoriuurijatest on ta polüglott (ehk osalt ka tänu oma euroopa-italia päritolule), ta eruditsioon on jahmatav ja küünib töödeni, mida tavakirjanduses praktiliselt ei viidata, kuid mis pakuvad vahel originaalseid ja heuristilisi vaatekohti.

Nagu selle raamatu saatesõnas juba öeldud, ei puudutata siin sõnagagi Attardo töid puhtlingvistilise pragmaatika alalt. Huumori kohta näib ta olevat kirjutanud peaaegu kõigest, mis lingvistilise ja inkongruentsiteoreetilise taustaga uurijale iganes võib huvi pakkuda. Ta saab teoreetilisi impulsse huumoriteooriast ja väljastpoolt (lingvistikast, poeetikateooriast, semiootikast, filosoofiast, psühholoogiast, isegi graafide teooriast) ja katsetab neid oma teoreetiliste konstruktsioonide ülesehitamiseks huumori paljude aspektide kohta. Ühtki neist ei arendata aga detailsemalt välja, vaid püütakse neid küll mõisteliselt kohendada ja osaliselt ümber tõlgendada. Kuid neist ei looda integreeritumat koondteooriat, vaid siirdutakse järjest uutele ja uutele otsingutele – pikemate humoristlike tekstide uurimisele, huumori ja iroonia suhete uurimisele jne. (Nende impulside heterogeenset algupära silmas pidades võib kahelda taolise integratsiooni võimaluses üldse.)

Näiteks Attardo raamatus “Linguistic Theories of Humor” (1994), millest järgnevas lähemalt juttu tuleb, on nii Raskini skriptiteooria kui ka tema ja Raskini poolt arendatud verbaalse huumori üldteooria (GTVH) paigutatud skriptipõhiste teooriate hulka selleks ettenähtud riulitele. Lisaks eespool mainitud lühiülevaatele Raskini teooriast (SSTH) antakse

siin (lk 222–229) lühireferaat ka GTVH kohta, kiidetakse seda heaks teooriaks, kuigi mainitakse, et see on “still under development”. Ruchi jt (1993) kontrollkatset, millest äsja juttu oli, nimetatakse aga pelgalt üheainsa lausega: “The first results show an overall confirmation of the hypotheses of the GTVH, although some KR’s “do less well” than others” (lk 229).

Ka Attardo (1994) alustab põhjaliku ülevaatega ajalooliste huumoriteooriate kohta Platonist ja Aristotelesest peale läbi keskaja ja renessansi; renessansiaja autorite nimistu koosneb pea täielikult mulle kahjuks tundmatuist itaallastest. Edasi jõutakse, nagu ikka, huumoriteooria kaasaegsete liigituste juurde, nimetatakse nende kolm tavaliki, lisatakse veel kirjanduslikud lähenemised ja nn füsioloogilised teooriad, mis on pigem naeru- kui huumoriteooriad. Moodsamaist autoritest vaatleb Attardo lähemalt ainult Freudi ja Bergsoni.

Raamatu 2. peatükk on pühendatud nn nalja lineaarse organisatsiooni probleemidele. Attardo on juba oma varasemais, 1980ndate lõpul avaldatud itaaliakeelsetes töodes arendanud kontseptsiooni, mida ta nimetab *isotopy (disjunction) model* ehk lühendina IDM. Selle üks teoreetilisi nurgakive on tuntud semiootiku ja keelefilosoofi Algirdas Julien Greimase deduktiivne, struktureaalne semantikateooria rajamise katses (“Sémantique structurale”, 1966) pärit isotoopia mõiste, mis on ka teiste Euroopa huumoriuurijate poolt kasutamist leidnud, küll mõnevõrra nihkunud tähenduses. Et isotoopia mõisteni välja jõuda, tutvustab Attardo ülipõhjalikult Greimase teooria kogu mõistestikku: seem, semeem, klasseem, seemi immanents ja manifestatsioon, lekseem, seemituum, klasseemi aktuaalne ja virtuaalne funktsioneerimine, üleminekukatsed teksti frastiliselt (lause ulatusega) mõistelt transfrastilisele (lauseülesele), võimalikud protsessid, mis viivad isotoopiate moodustumisele (ekspansioon, kondensatsioon, translatsioon, figuratsioon), kompleksed isotopiad jne jne.

See ülidetailne referaat on huumoriteooria arenduse seisukohalt öieti tarbetu “asi iseeneses”. Greimas ei tegele üldse huumoriteooria, vaid deduktiivse semantikateooriaga, milles isotoopia tähendab lihtsustatult öeldes mitmetimõistetavate väljendite erinevaid “lugemeid”, mille kohta

Greimas püüab välja töötada semantilise ühestamise protseduuri, ükskõik, kus see vajalikuks osutub – kas tavakeele, metafoorse keele või ka huumori puhul. Attardo (lk 70) möönab, et Greimase teooria kapasiteet – eriti nn transfrastiliste üksuste menetlemisel – ei ole eriti suur: kui ta tuleb toime tavalause *Koer haugub* ja predikatiivmetafoorse lause *Komisjonär haugub* ühestamisega, siis lause *Komisjonäri koer haugub* ühestamine on juba raske probleem, kuna *komisjonäri koer* võib tähendada lihtsalt komisjonäri koera kui kodulooma või ülekanutult ka nt komisjonäri sekretäri, ning nõuab pöördumist konteksti poole, mis ühe deduktiivse teooria jaoks on suur miinus.

Greimase teooria ei tegele tõesti spetsiaalselt huumoriga. Kuid kaht isotoopiat näitlikustavate tekstide hulgas on tal ka nali, mida Attardol (lk 62–63) pole võimalik ilma lisaseletusteta tõlkida inglise keelde, kuid mille üdi eestikeelses tõlkes enam-vähem säilib:

Peenel seltskonnapeol vestlevad kaks külalist väljas terrassil. “Ah,” ütleb üks rahuloleva tooniga, “kena õhtu, kas pole? Vaimustav toit ja nii kenad tualetid, kas pole?” – “Ma ei oska öelda,” vastab teine. “Kuidas, mida sa mõtled?” – “Mul pole veel olnud vaja käia.”

Greimase järgi jaguneb see nali kaheks osaks – jutustuseks, mis määratleb 1. isotoopia, ja dialoogiks, mis murrab 1. isotoopia ja vastandab sellele 2. isotoopia. Isotoopiate kokkupõrge sooritatakse ühendava termini kaudu, selleks on *toilette*, mis 1. isotoopia järgi tähendab daamide pidulikkude õhturiietust ja 2. isotoopia järgi tualettruumi, WC-d.

Siin aimub meile selgesti inkongruentsiteooria tavamall, võõrastavalt omapärane on ainult isotoopia termin, kuid hüpe ühelt isotoopialt teisele näib oma olemuselt olevat väga sünonüümne Koestleri bisotsiatiivsete tähendusplaanide kokkupõrkega või Raskini ühisosalis-opositsiooniliste skriptide vahetusega või ka nt siirdega ühelt freimilt teisele Seana Coulsoni hilisemas (1997) käsitluses.

Greimase isotoopiad on pärinud Attardolt nii põhjalikku tähelepanu ehk eelkõige seetõttu, et nad on juba ammuaega varem (1960.–1970. aastail) pärinud teiste Euroopa huumoriuurijate tähelepanu, kuna Greimase mudel taotleb pakkuda võimalust nn transfrastiliste, s.o lausest pikemate sidustekstide, seega siis ka narratiivide analüüsimiseks (Violoette Morin,

Patrick Charaudeau, Franz Joseph Hausmann, Pierre Guiraud jt): Morinilt ja Charaudeault on Attardo nähtavasti laenanud ka disjunktori idee ja termini (vt lähemalt ka alamal siin peatükis).

Morin formuleerib Vladimir Proppilt (“Морфология сказки”, 1928) malli võttes narratiivse funktsiooni mõiste, kuid taandab Proppi 31 funktsiooni kolmele – need on normalisatsioon, mis asetab tegelased lähtesituatsiooni, “kokkulukustus” (*fonction interlocutrice?*), mis määratleb lahendamist vajava probleemi või küsimused, ja disjunktsioon, mis lahendab probleemi humoristlikult. Morini eeskujul on naljateksti funktsionaalset kolmikjaotust hakanud kasutama ka mitmed teised saksa ja itaalia autorid. Ka Attardo aktsepteerib selle jaotuse, mis peab põhimõtteliselt väljendama naljateksti lineaarset, süntagmaatilist organisatsiooni, kuna funktsioonidel on kindel esinemisjärjekord: F1 → F2 → F3, ja siirdub sedakaudu naljade lineaarse ülesehituse detailsemale vaatlusele.

Attardo isiklik panus naljade lineaarsesse analüüsi on Greimase jt poolt rajatud teoreetilisele vundamendile püstitatud mudel, mida ta nimetab kord “isotopy (disjunction) model”, kord “Isotopy-Disjunction Model”, kord “Isotopy Disjunction Model”, ehk lühendina IDM (vrd Attardo 1994: 60, 92; Attardo jt 1994: 27), ja mille peajooned, nagu selle peatüki alul nimetasime, on väidetavalt esitatud juba ta varasemais, 1980ndate lõpul avaldatud itaaliakeelseis töödes. Selle mudeli olemus on lühidalt järgmine.

Kui head või halvad ka poleks Greimase või hilisemad teooriad transfrastiliste üksuste sidususe määratlemiseks ja pikemate sidustekstide sisuanalüüsiks, igal juhul eeldab selliste tekstide mõtestamine nende semantilist ühestamist, mis on loomuldasena lineaarne protseduur, kuna teksti vastuvõtt ja mõistmine ise on lineaarne, ajas kulgev protsess. Puänteeritud naljateksti ühestamisprotseduur erineb põhimõtteliselt mittehumoristlike tekstide omast: selle alguosas kehtestatakse 1. isotoopia ~ tähendus (S_1) ja püütakse jätkata teksti mõtestamist selle isotoopia vaimus, kuni vastuvõtja pörkab anomaalsele elemendile, mis põhjustab ülemineku 2. isotoopiale ~ mõtestusele (S_2), mis on eelmisega antagoneistlik. See üleminek peab olema ootamatu ja kohene (*immediate*), st ei tohi nõuda liiga suuri mentaalseid kulutusi, liiga pikka ja pingutavat

“arvutustööd”. Elementi, mis põhjustab siirde S_1 -lt S_2 -le, nimetab Attardo disjunktorigks – see vastab Raskini “skriptivahetuspäästikule” (*script switch trigger*). Disjunktorig toimib tihedalt koos teise elemendiga, mis seda siiret õigustab ja mida Attardo kutsub konnektorigks (mõnikord vahelduse mõttes ka konjunktorigks). Naljad ise jagunevad Attardol referentsiaalseteks ja verbaalseteks. Referentsiaalsed naljad põhinevad eranditult teksti tähendusel ega viita mingil viisil “pindmisele” realisatsioonile, verbaalsed naljad aga põhinevad lisaks ka tekstielementide foneetilisel kahemõttelisusel (mis vastab enam-vähem kalambuuri (*pun*) konditsioonile) või süntaktilisel mitmetimõistetavusel või alliteratsioonil. Praktiliselt tähendab see seda, et referentsiaalsed naljad on printsii bis tõlgitavad keelest keelde, verbaalsed naljad aga vaid erandjuhtudel²⁰ (vt Attardo 1994: 93–96; Attardo jt 1994: 27–28).

Kalambuuri näide:

Q[uestion]: Do you believe in clubs for young men? A[nswer]: Only when kindness fails

(Attardo jt 1994: 28; Attardo 1994: 97 jm *passim*)

Süntaktilise mitmetimõistetavuse näide:

Kuulus kütt räägib koolilastele, kuidas ta ühel ööl Aafrikas ärkas hirmsa mõirge peale, kargas üles, haaras oma püssi jne; jutustus lõpeb lausega: “I rushed out and killed a huge lion in my pajamas.” Üks väike tüdruk küsib seepeale: “How did the lion get into your pajamas?”

(Attardo jt 1994: 34)

Alliteratiivse nalja näide:

Today’s tabloid biography: High chair, high school, high stool, high finance, high hat – hi, warden!

(Attardo 1994: 139; Attardo jt 1994: 36)

Disjunktorig on naljas lihtsalt see element, mis vallandab puändi. Konnektorig staatus on keerukam. Ühest küljest formuleerib Attardo konnektorig ainult verbaalsete naljade (täpsemalt: kalambuuride) kohta: kui kuulaja jõuab disjunktorigini, mis toob tekstisse senise 1. mõtestusega sobimatu (ühestamatu) elemendi, peab ta kas kuulutama teksti üldse ebaõnnestunuks ~ mittesidusaks või naasma teksti algusse ja sooritama operatsiooni, mida Attardo kutsub “backtrack” – st otsima, kas tekstis ei leidu mit-

metimõistetavaid lekseeme, mis võimaldaksid anda tekstile disjunktoriga sobiva ühestuse. Nt äsjatoodud kalambuurinäites tuleks valida sõnale *clubs* tähenduse ‘klubid’ asemele tähendus ‘kaigas, nui; kolkimine’ (Attardo jt 1994: 29; vrd Attardo 1994: 140). Referentsiaalsete naljade kohta ütleb Attardo (1994: 96, märkus 34) resoluutselt: “Referential humor does not have a connector.” Vrd ka Attardo jt 1994: 47: “...only verbal jokes can have connectors.”

Teisalt on selge, et ka igas mittekalambuurses naljas peab sisalduma miski, mida Raskin nimetab skriptide ühisosaks ning mis peab võimaldama puändi mõistmiseks vajaliku skriptivahetuse ja sisuliselt mõtteka “teise ühestuse”, st täitma sedasama funktsiooni, mis kahetimõistetav sõna kalambuuris. Seda elementi Attardo aga ei termineeri ega analüüsi, vaid ütleb ainult: “...the disjunctorig of a referential joke can be introduced without any special preparation” (Attardo 1994: 96). Kuid viidetega E. Aubouinile, A. Zivile ning siin eelnevas refereeritud tööle (Attardo ja Raskin 1991) mainib Attardo (1994: 97) funktsiooni, mida ta nimetab õigustuseks (*justification*) ja mis toimib nähtavasti mitte ainult verbaalsetes, vaid igasugustes naljades. Õigustus on “a playful motivation for the presence of the second sense” (*ibidem*). Õigustus pole aga ilmselt konnektorig (Raskini “skriptide ühisosa”) vaste referentsiaalsetes naljades, kuna õigustusfunktsiooni väidetakse täitvat disjunktorig koos konnektorigiga (mida referentsiaalsetes naljades Attardo meelest üldse ei ole). Mis õigustus täpsemalt on, see jääb käsitluses üsna hämaraks.

Neil segastel eeldustel pole ime, et disjunktorig ja poololematu konnektorig vahekorrad tervikuna jäävad segaseks (vrd ka märkus 21 Attardo hüpoteesi kohta disjunktorig ja konnektorig järgnevussuhete asjus).

Attardo on alul üksi, hiljem koos oma kolleegide ja/või õpilastega teinud mitmeid katseid kontrollida oma IDM-mudelit ka itaalia ja ameerika empiirilisel materjalil. Viimane ja suurim (kokku 2000 tekstist koosnev) ameerika naljade valim on pärit neljast trükiallikast, mille valikul on püütud vältida etnilisi ja/või temaatilisi kitsendusi. Igast allikast on valitud 500 esimest ning neli kaasautorit on nad jaganud IDM-mudeli rubriikidesse alul iseseisvalt, seejärel on saadud tulemusi võrreldud, küsitavaid juhte koos arutletud ja liigituspõhimõtteid mõnevõrra ühtlustatud. Konk-

reetsemalt on testimisele võetud neli hüpoteesi (vt Attardo 1994: 101–102; Attardo jt 1994: 30):

1. Referentsiaalseid nalju on rohkem kui verbaalseid.
2. Verbaalsete naljade hulgas on leksikaalsel mitmetimõtestatavusel rajanevaid (st kalambuure) rohkem kui süntaksi- või alliteratsiooninalju.
3. Disjunktor angažeerib tekstis kõige viimase positsiooni (st moodustab reema-komponendi lauses, kus ta esineb).
4. Verbaalseis naljades on ülekaalus juhud, kus disjunktor järgneb konnektorile, ja vähemuses need, kus nad kattuvad.²¹

Mõlemas töös tuuakse rohkesti tabeleid, mis näitavad, et kõik püstitatud hüpoteesid leiavad empiirilistes andmestikes kenasti kinnitust. Kui jätta mängust välja 4. hüpotees ning disjunktori ja konnektori hämaravõitu suhted üldse, siis kolme esimese hüpoteesi kohta sõandaksin teha vaid paar kriitilist kommentaari.

Esiteks, need hüpoteesid tunduvad liiga usutavad selleks, et empiirilisel ainel tehtud testid võiksid neisse tuua olulisi korrektsioone. Teiseks, seletused mõnede hüpoteeside / vaatlustulemuste põhjuste kohta näivad küsitavad.

Näiteks arvab Attardo (1994: 103; vrd ka Attardo jt 1994: 39), et referentsiaalsete naljade arvuline üleolek verbaalsetest (kalambuuriidest jt-st) tuleneb sellest, et puhtsisulisi nalju eelistatakse verbaalsetele, kuna kalambuuriidid tunduvad ehk liiga rafineeritud ja/või on nad raskemad mõista (*harder to process*) ja/või on kommertsiaalsete kogumike koostajad näinud neis ehk “halba kvaliteeti”. Kui eeldada, et kogumike koostajad tsenseerisid mingil määral oma üllitisi (mis obstsöönset elementi sisaldavate ainete puhul ongi väga tavaline) ja et kalambuuriidid seas leidub kahemõttelist sõnamängu üpris rohkesti, siis võib viimane oletus täiesti paikapidav olla. Kuid rääkida muudest “eelistajatest” näib sama kummaline, kui väita näiteks, et määratult suurem hulk inimesi eelistab olla hiinlased kui islandlased. Ei koostajad ega Attardo oma kaaastöölilistega pole seadnud endale hiidrasket ülesannet selgitada, kui paljud neljas ameerika kogumikus või mujal avaldatud naljadest olid traditsioonilised, folkloorised, kui paljud aga humoristide individuaalne looming. Kuna valitud allikad olid, nagu juba öeldud, vabad etnilistest ja temaatilistest piirangutest, võib uskuda, et folkloorse nalja osakaal neis

oli küllalt suur, mis tähendaks praktiliselt ka seda, et laenuis, mitmest eri keelest pärineva ainese osakaal neis oli küllalt suur, kusjuures ameerika folkloorifiltrid lasksid läbi mis tahes keelest pärit “referentsiaalsed” naljalaenuid, mil võis olla ameerika naljakultuuris minekut, kuid tõkestasid tee pea kõigile kalambuuriididele peale ingliskeelsete. Ehk teisisõnu: siin toimus valdavalt stiihiline loodusprotsess, mitte aga kellegi maitsest ja eelistustest lähtuv teadlik valik. Ja ka mingi üksiku, nt inglise keele piireesse jäädes tundub, et kalambuuriidide suhtelise vähemuse põhjuseks pole niivõrd see, et nad on “harder to process”, vaid pigem ehk see, et vastuvõetava kvaliteediga kalambuuriidset nalja on lihtsalt raskem konstrueerida kui analoogilise kvaliteediga “puhtsisulist” nalja.

Element, mida Attardo nimetab disjunktoriks, on see, mis ilmutab skriptikonflikti, initsieerib selle välkkiire lahenduse ja resulteerub humoristliku elamusena – st kätkeb kõik need kognitiivsed ja emotsionaalsed protsessid, mida traditsioonilisemas terminoloogias on tavatsetud viia puändi mõiste alla. Et puänteeritud naljas peab puänt paiknema teksti lõpus, on aksiomaatiline aabitsatõde igaühele, kes seda tüüpi naljatamisega üldse on mõnevõrra kokku puutunud. Attardo on selle seiga ise nii ilusti ja lühidalt kokku võtnud: “... the punch line of the joke is the rhyme of the last sentence of the text of the joke” (vt Attardo jt 1994: 41), et järgnevad ekskursid nn aktuaalse süntaksi ajalukku, “eelviimases” positsioonis paiknevale puändile järgnevate tekstiosade detailne liigitus (disjunktori kordamine, puäntrepliigi saatelaused, adverbiaalid jne) ja arutelu on üldiselt kaunis ebainformatiivne lugemismaterjal. Erandiks on kaks juhtu: 1) puändile järgnevad seletused ja 2) nn mitmesed puändid (*multiple punch lines*).

Attardo jt 1994: 44–45 toodud näited puändiseletuste kohta (*explanations of the punch line*) on heterogeensed ja mõnesid on raske eristada puäntrepliigi lihtsast saatelausest. Kuid ei Attardo ega Raskin meenuta puändiga nalja (*joke*) folkloorseid puändita eellasi, mida Elliott Oring (nt 1992: 81–93) on inglise keeles tähistanud lihtsalt üldnimelise *tales*, mida eesti keeles kutsutakse naljanditeks ning mille rahvusvaheline paremik kuulub Aarne-Thompsoni juturegistris numbrivahemikku 1200–1999.²²

“Mitmese” puändiga naljad on teine huvitav erandjuht. Attardo ei pea silmas kolmarvulise struktuuriga nalju (nagu nn kolme rahva lood

vms, kus 1. käik paneb harilikult paika sisulise motiivi, 2. käik arendab seda mingi analoogia või parallelismi põhimõttel “igavas” ja/või “vales” suunas ja 3. käik annab eelmistega dissoneeriva puändi), vaid monotoonsema ahelstruktuuriga jutte, kus iga lüli on tõesti puändilise kvaliteediga ja nende hulgas pole üht esileküündivat või dissoneerivat. Näiteks: “Minu firma töölised moodustasid ühingu ja soovivad, et ma jagaksin nendega seda, mis ma oma ärist olen saanud. Ma nõustusin ja andsin ühele maohaavad, ühele migreeni, ühele hüpertoonia ja ülejäänutele kõrge vererõhu” (*sic est*: “...gave ...one hypertension and the rest high blood pressure” – vt Attardo jt 1994: 45).

4.2. Kalambuuri analüüs

Pärast lineaarse huumorimudeli skitseerimist pühendab Attardo oma raamatus (1994: 108–173) kaks peatükki spetsiaalselt kalambuuri (*puns*) analüüsile. Ta nendib alustuseks, et kalambuuri on olnud üks väheseid puutepunkte huumoriteooria ja lingvistika vahel, sellest hoolimata on aga kalambuuri ala jäänud seni suurelt jaolt kaardistamata. Ka on senistel kalambuuriuurimustel valdavalt taksonoomiline iseloom ja üldistused on tekkinud pigem aeglase akumulatsiooni teel kui deduktiivsete meetodite “kõrgsurve” tõttu (lk 108). (Usu deduktiivsete meetodite huumoriteoreetilise võimekusse on Attardo säilitanud tänini ja nähtavasti pärandanud selle ka mitmetele oma õpilastele – vt nt järgnevas ptk 4.5.)

Kalambuuri on kõige sagedamini suulised naljad, kuid on ka visuaalseid kalambuure, hiina hieroglüüfkiri ja ameerika viipekeel on samuti võimaldanud arendada spetsiifilisi kalambuuri tehnikaid, seetõttu on nende puhul mõttekam rääkida edastajast ja vastuvõtjast kui lihtsalt rääkijast ja kuulajast. Erinevalt “kasuaalsest” tavakõnest, kus osalised teadvustavad endile ainult foneemijärjendite sisu, mitte lausungite fonoloogilist struktuuri, esindavad kalambuuriid “mittekasuaalset” (*non-casual*) kõnet, nagu ka nt luulekeel või metakeel (lk 109–110). Üksused (sõnad vm märgijärjendid), millele baseeritakse kalambuure, võib jagada paronüümideks (kõlalt lähedased, kuid mitte identsed), homonüümideks

(kõlalt ja/või graafiliselt identsed), homofoonideks (kõlalt identsed) ja homograafideks (graafiliselt identsed)²³ (lk 109–111).

Attardo refereerib mitmeid seniseid kalambuuri käsitlusi, kurdab, et strukturaallingvistide jõupingutused on kulunud peamiselt kalambuuriid taksonoomiate loomise katsetele, ja seejärel püüab ise mõnesid seesuguseid katseid liigitada, st luua omamoodi “taksonoomiate taksonoomiat”. Ta leiab, et need liigitused võivad olla tehtud neljal alusel: 1) nn keelelise fenomeni (*linguistic phenomenon*), st äsjaloetletud “homo-” ja “paro”-vahekordade alusel; 2) keelelise struktuuri põhjal; 3) foneemilise distantsi järgi; 4) eklektiliselt. Attardo ei ole senistest taksonoomiatest kuigi heal arvamusel. Ta leiab, et nad püüavad luua ainesse korda ja sellistena on mõnevõrra (ja eri liigid eri määral) kasulikud, kuid nad ei oma ennustavat ja seletavat jõudu ega sobi asendama analüüsi ja teooria loomet. Üldisemate tunnuste põhjal tehtud taksonoomiatel on parem kattevõime, kuid mida üldisemad nad on, seda igavamad nad on (lk 111–113).

1. liiki taksonoomia näiteks tuuakse Otto Ducháčeki liigitus: selle kateooriateks on peale ülalloetletud “homo-” ja “paro”-vahekordade veel polüseemia, antonüümia jm (lk 113–114).

2. liiki, keelelisel struktuuril põhinevaid taksonoomiaid kutsub Attardo oma järgnevas referaadis (lk 114–119) süstemaatilisteks, selliseid on koostanud nt G. B. Milner, F. J. Hausmann, P. Guiraud jt. Neis liigitustes on ülemtasandiks distinktsioon ‘paradigmaatiline / süntagmaatiline’: paradigmaatilistes kalambuuriid on ainult üks kahest “kriitilisest järjendist” tekstis antud, teise peab kuulaja ise hankima oma homo- või paronüümsete järjendite varust; süntagmaatilistes kalambuuriid on mõlemad vajalikud komponendid tekstis olemas, kuid midagi on “valepidi” pööratud. Hausmanni liigituses moodustavad järgmise tasandi erinevad “homo-” ja “paro”-kombinatsioonid, Milneril (1972: 17–20) keelelised tavaaspektid (fonoloogiline, morfoloogiline, süntaktiline, leksikaalne), lisaks veel situatsiooniline – nt *His sins were scarlet, but his books were read* on “lexical paradigmatic reversal”, *You’ve had tee many martoonis* on “phonological syntagmatic reversal” jne. Milner eristab süntagmaatilistest pööretest veel kiastilisi pööreid – nt *spuunerism*²⁴ *Yesterday the dear old queen gave an audience to the queer old dean* on tal “chiastic phonological reversal”, kuid Attardo mõonab täiesti õigustatult, et süntagmaatiliste

ja kiastiliste pöörete eristus Milneri klassifikatsioonis on hägus. Guiraud liigitab kalambuuri hulka ka zeugmad.

3. liiki taksonoomiaid, mis püüavad mõõta paronüümiliste kalambuuri kõlalise “ebatäpsuse” suurust kattuvate / erinevate häälikute hulga alusel, tegelevad häälikute (Attardo ütleb: foneemide) sarnasuse / erinevuse määratlemisega foneetiliste tunnusjoonte kaudu jne (nt F. J. Hausmanni, Arnold ja Ann Zwicky, W. Sobkowiaki jt tööd), arutleb Attardo hämmastava põhjalikkusega (vt lk 120–126). Kuna see problemaatika puudutab õieti ainult üht marginaalset alljuhtu – nn alliteratiivseid kalambuure, siis ma ei refereeri neid arutelusid siinkohal detailsemalt.²⁵

4. liiki, eklektiliste taksonoomiate näitena toob Attardo M.-B. Vittoz-Canuto oma (lk 126–127).

Edasi tuleb juttu kalambuuri kahe tähenduse vahekordadest. Neid vahekordi vaatleb Attardo (lk 128–131) analüüsides üht konkreetset näidet: “Why did the cookie cry? Its mother has been away for (~ a wafer) so long.” See aktiveerib kaks ühitamatut skripti – COOKIE ja CRY, mille vahel on selge elusa / elutu konflikt, ning kuulaja peab otsustama, kas lause on semantiliselt anomaalne ja teda ei saagi mõtestada, või ta ei sobi kokku rääkija (?) maailma-representatsiooniga (*sic est*: “the speaker’s representation of the world”). See pole ilmselt siiski lapsus, sest Attardo ütleb edasi, et kuulaja eeldab pigem pragmaatilistel kaalutlustel, et rääkija on kooperatiivne, st kuulaja ise peab selle kokkusobimatuse assimileerima, avades “võimaliku maailma”, kus tohivad eksisteerida nutmisvõimelised küpsised. Kui küpsis saab nutta, on ta järelikult elus, ja kui ta on elus, võib tal olla ka ema, ja kui ema viibib lapsest pikka aega eemal, on lapsel põhjust nutta küll. Seega polekski siin elusate küpsiste maailmas nagu mingit vastuolu – kuid pole ka mingit huumorit, mingit kalambuuri, tekst tundub üldse mõttetühi. Attardo arvab, et kuulaja tõlgendusraskused sõltuvad ka sellest, kas ta on või pole ette hoiatatud, et siin tehakse nalja ja/või öeldakse nimelt kalambuure.²⁶ Kuid kuidas ka poleks, esialgse tõlgenduse madal huvitavus- ja relevantsusnivoo peaksid signaalseerida kuulajale, et asja tuum on alles leidmata, ja ta peab lõpuks avastama, et häälikujärjend [əweifər] on mõtestatav mitte ainult kui “away for”, vaid ka “a wafer”. Nüüd saab kuulaja väidetavalt aru, et need kaks tähendust on “lokaalsed antonüümid”, mille tähendu-

sed on “erilisel viisil vastandatud”, st et toimus nali, kuid Attardo ei kommenteeri lähemalt seda, kas ja mil viisil see uus ja õige mõtestus haakub samaks jäävasse konteksti, st sobib nutu põhjuseks – kas vahvel olla on raske, või on see staatus mingis mõttes madal ja alandav vmt (vrd nt sisult analoogilist eesti keerdküsimust, mis küll pole kalambuuri: “Miks on vasikal silmad märjad? – Sest ta ema on lehm”).

Attardo jätkab kalambuuri käsitlust tõdemusega, et kalambuuriid ei toimi just ja ainult sõnatasandil, vaid nende haare ulatub ühelt poolt sõnast väiksemate keeleüksusteni (silbid, morfeemid), teisalt sõnast suuremate tekstisegmentideni (süntagmad, püsiväljendid). Vahel on kalambuuri üles ehitatud mõne tekstielemendi vääralt segmentatsioonile, mida traditsioonilises ajaloolises lingvistikas kutsutakse metanalüüsiks: *If it’s feasible, let’s fease it* (lk 132).

Mulle jääb käsitamatuks, miks Attardo (lk 133–134) näeb vaeva tõestamaks, et polüseemia (või üldse kontekstitu sõna tähenduslik määratus) ei ole sama, mis kalambuuri: et tavakõnes semantiline indefiniitsus taandatakse, konteksti abil laused ühestatakse tähenduslikult, kalambuuriid aga saavadki oma kahemõttelisuse just tänu kontekstile; et kalambuuriid osalevad kaks tähendust on ühitamatud ja opositsioonid; et kalambuuriid on spetsiaalselt leiutatud ja konstrueeritud just humoristlike efektide tekitamiseks jne. See kõik on justkui ette arusaadav, eriti kui silmas pidada ebatäpse kõlakattuvusega (paronüümilisi) juhte, spuuenerisme jms.

Järgnevalt (lk 134–138) tulevad arutlusele kahe tähendusplaani suhted kalambuuriides. Pärast sissejuhatavaid terminoloogilisi meenutusi (konjektor, disjunktor, “skriptivahetuspäästik” jne) küsib Attardo, mis juhtub esimese tõlgendusega pärast seda, kui ka teine tõlgendus on üles leitud – kas see hüljatakse, või leitakse just sobivam olevat, või jäävad mõlemad kuidagi ühtaegu kehtele? P. Guiraud on arvanud, et ambivalentse tekstiosa konkreetseist tähendussuhetest sõltuvalt on siin põhimõtteliselt võimalikud neli erinevat väljundit: 1) tähendustel puudub üldse ühisosa (nt küpsise-vahvli nali esindab just seda varianti); 2) mõlemad lugemid on võimalikud ja eksisteerivad samaaegselt; 3) teine tähendus surub esimesele oma konnotatsiooni; 4) esimene tähendus surub teisele oma konnotatsiooni. Attardo peab Guiraud’ liigitust tähelepanuväärseks selle

poolest, et siin püütakse ühtlasi hinnata kalambuuri kvaliteeti: “the best puns are those in which either the two senses coexist in a difficult balance, or in which the connotating sense brings a meaningful contribution to the global senses of the text” (lk 138). Victor Raskin seevastu on eitanud võimalust hinnata naljade kvaliteeti lingvistilise teooria vahenditega.

Attardo (lk 138–140) vaatab veel kord lähemalt disjunktori ja konnektori asendisuhteid kalambuuris ja seda, kuidas need mõjutavad “back-track”-operatsiooni iseloomu. Siin eelnevas (ptk 4.1) on juba osutatud, et Attardo vaated neile asendisuhetele on muutlikud, sh kõnealuse raamatu eri kohtades. Kui lk 99 on kindlasõnaliselt väidetud: “The disjunctors must necessarily follow the connectors”, siis lk 138 leiame sellest erineva avalduse: “...either the two are realized by the same linguistic entity or they are not. In the first case, the connector and disjunctors are said to be non-distinct; in the second case they are said to be distinct”. Alliteratiivsed kalambuurid väidetakse moodustavat erandjuhu: nad on, nagu Attardo ütleb, difuusse konfiguratsiooniga, konnektor on hajutatud häälikukordustesse ja on raske määrata hetke, mil häälikukordused muudavad teksti esimese tähenduse “ebaadekvaatseks”, mistõttu pole võimalik identifitseerida ka ühest disjunktorit, seega tekivad probleemid inkongruentsete elementide tuvastamisega jne. Kuna näide, mille põhjal need sedastused tehakse, on eespool (ptk 4.1) juba viidatud tabloid-elulugu (“High chair, high school, high stool, high finance, high hat – hi, warden!”), siis jätab Attardo käsitlus mulje, nagu saaks alliteratiivsete kalambuuri analüüs lähtudagi üksnes kõlamängude laadist ja sisuplaanil pole siin mingit rolli. Vähemalt antud teksti korral see kindlasti pole nii. Siin on näha kaks ilmselt vastandlikku sisuplaani (skeemi, skripti): 1) tõusvas joones arenev eneseteostus ja 2) moraalne laostumine ja/või kriminaalkuriteo eelduste kuhjumine. *Hi, warden!* on ilmselge puant (või Attardo terminoloogias: disjunktors) – see signaaliseerib, et “tegevustik” on äkki kandunud lennukalt karjäärilt vanglasse; seda muutust toetab ka leksikaalne hüpe ‘kõrget’ tähendavate [hai]-de jadalt mittehomoograafilisele, tervitust märkivale [hai]-le. Lk 140 täpsustab Attardo “backtracking”-protseduuri iseloomu – olenevalt disjunktori ja konnektori asendisuhtest võib see olla kahesugune: 1) kui konnektor eelneb

disjunktorile, siis toimub konnektori tegelik ümberanalüüsimine, selle elemendiga seotud semantiliste kaalude ümberjaotamine, nii et lõpuks mõtestub ümber see element ise ja ta suhted kontekstiga; 2) kui disjunktors ja konnektor langevad kokku, siis kogu selle kriitilise punktini kulgenud tõlgendus lihtsalt katkestatakse ja disjunktors-konnektori alternatiivne tähendus määrab teksti teise tõlgenduse.

3. peatüki lõpul (lk 141–142) Attardo küsib, miks kalambuure üldse uurida, möönab, et nt keelevigade uurimisele on seni pööratud märksa rohkem tähelepanu kui kalambuuri, ja usub, et need mõlemad, nagu ka riim, keelemängud jms nähtused aitaksid varuda tõendeid keele kõlaelementide (foneemide, tunnusjoonte, silbistuse, morfeemistiku jne) psühholoogilise reaalsuse kohta; kalambuurid võivad anda teavet ka sõnade häälduse kohta diakroonilisele keeleteadusele; pealegi on kalambuure kergem koguda kui keelevigu, see võimaldab nende uurimisel rakendada statistilisi meetodeid jne.

Attardo raamatu 4. peatükk (lk 143–173) käsitleb lahenduse (*resolution*) probleemi kalambuurides. Psühholoogilises huumoriteoorias on vaieldud selle üle, kas inkongruents üksi on suuteline huumorit genereerima või peab inkongruents saama ka lahenduse. Lapsed on juba väga noorelt (2–4-aastaselt) võimelised hindama keelelist inkongruentsi ~ absurdi ~ s.o märksa varem, kui nad suudavad mõista kalambuure sisuliselt. Mõiste *resolution* ise näib Attardole veidi desorienteerivate konnotatsioonidega, ta võib jätta mulje inkongruentsi mingist täielikust “lahustamisest”. Tegelikult aga... tegelikult aga järgnevad siingi viited Aubouini “õigustuse” ja Zivi “lokaalse loogika” kontseptidele. Attardo toob näite elevanti-sarja naljadest (mis pole kalambuur): “How does an elephant hide in a cherry tree? By painting its toenails red” (lk 144). Siin on kõik võimatu: puu ei kannu elevanti, elevant pole võimeline puusse ronima jne. Kuid on ka “lahenduse” moment: kirsid on punased ja kui elevant suudaks oma küüned punaseks värvida, võiks seda kujutleda maskeerunguna. Pakutav lahendus lisab tegelikult loosse veel ühe inkongruentsi, kuid seda aktsepteeritakse “mängult” kui kvaasilahendust. Attardo loeb tähtsaks kaht seika: 1) iga humoristlik tekst kätkeb nii inkongruentsi kui ka lahenduse elementi; 2) lahendus ei pea olema täielik, realistlik ega

ilmne, vaid võib olla mänguline. Lingvistiline huumoriuurimus (v.a GTVH) on lahenduse ja õigustuse vahekorra probleeme suuresti ignoreerinud, siin kavatsetakse esitada originaalne seletus õigustuskomponendi toimimise kohta kalambuurides (? Attardo ütleb sõna-sõnalt: “an original approach to the justification of puns”) – iga kalambuur sisaldab lahenduselementi; see kujutelm põhineb kratülistlikul naiivteorial tähistaja ja tähistatava seotuse kohta, mis rääkijate jaoks vaikimisi kehtib (vt sellest lähemalt peagi ka siin allpool), ja see on sõltumatu kalambuuri kahe lugemi vahekordade probleemist (kas nad on sisuliselt seotud, kumb neist kalambuuri väljundis n-ö pärib võidu jne).

Attardo (lk 145–148) refereerib uuesti Elie Aubouini käsitust inkongruentsi ja omaksvõtu-õigustuse suhetest, naljas osalevate veatüüpide liigitust jne, ning kritiseerib Aubouini uskumust, et humoristlik tekst peab kuulaja tingimata eksiteele viima, et kuulaja peab nalja vastuvõtul tingimata tegema mingi otsustus- või keelemõistmisvea,²⁷ et ideed nagu materiaalsed objektidki ei saa ühtaegu hõlmata n-ö üht ja sama osa ruumist. Kuna kogu kalambuuride mõistmiseks vajalik teadmus on printsiiabis keelealane, siis on F. J. Hausmann arvanud, et kalambuuridel on omalaadne “metakeeleline” aspekt. Attardo on igatahes veendunud, et oleks väär väita, et kalambuuri on kaasatud rääkijapoolne otsustusviga. Rääkija on väga hästi teadlik sellest, et ta rikub loogikareegleid. Seega kehtib huumoris erilist tüüpi loogika, mänguline loogika, mida Avner Ziv on nimetanud “lokaalseks loogikaks”. See on sobiv ainult teatud kohtades ja annab inkongruentsile teatud seletuse, mis toimib vaid siis, kui me tahame kaasa mängida. Aubouini ja Zivi väited võivad paika pidada homonüümiale rajatud kalambuuride kohta, kuid siingi on veavõimalus üsna väike, sest kontekst suudab homonüümide tähendused ühestada. Paronüümide puhul on segijamine praktiliselt välistatud. Attardo valmistab pinda oma kõiki kalambuure haarava “kratülistliku” seletuse järgnevas esituseks ja ütleb, et õieti ongi homonüümid lihtsalt paronüümide eri- või piirjuht ning selline vaateviis on lihtne ja elegantne “since it reduces all types of puns to one phenomenon: comparison of strings of sounds” (lk 148).

Kratülistliku kalambuurikäsituse aluseks oleva häälikusümboolika vaatlust alustatakse näitega: sünnipäevakaardil hoiab kaunis naine sünni-

päevatorti ja kaardi allkiri on: “You can’t have your cake and Edith too” (lk 149). Et nalja mõistmiseks peab kuulaja mõistma selle teksti taga vihjet vanasõnale *You can’t have your cake and eat it, too*, mõistma, et sealne dilemma on asendatud kalambuuris dilemmaga tordisöömise ja Edithiga seksimise vahel, ning hääldusvormide [iDiθ] ja [iDi] väiksest paronüümilisest ebatäpsusest üle vaatama – see kõik on usutav ja ilmne. Kuid Attardo väidab lisaks, et retsipient peab teesklema, et need kaks hääldusvormi on omavahel ekvivalentsed. See väide on vajalik, et jõuda üldistuseni: rääkijad käsitavadki keelt mittearbitraarse, motiveeritud märgisüsteemina, kus homonüüme tajutakse sünonüümidenä ja helisid arvatatakse kandvat konnotatiivseid semantilisi assotsiatsioone (lk 149–150). Naiivteoreetilisel tõekspidamisel, et keelemärkide kõla ja tähendus on omavahel seotud, on pikk ajalugu, selle varaseim esindaja on olnud Platoni õpetaja Kratylos, kes Platoni samanimelises dialoogis usub, et kõlad ja tähendused on seotud pigem looduseaduse kui kokkuleppe põhjal; tema järgi kutsutaksegi seda vaatekohta kratülistlikuks (lk 152). Attardo arvab, et selline kratülistlik vaade laieneb ka kalambuuridele: nende ütlejate ja kuuljate meelest “puns carry connotative semantic associations between the two senses involved in the pun”, kuid ruttab otsekohe lisama, et “it is not claimed that these semantic associations are “real”, or that the speakers are committed to their truth: these associations, and the corresponding resolutions, are playful, ludic ones” (lk 150) – seega jääb lugejale ebaselgeks, kuidas Attardo tavarääkijate kratülistlikku keelekäsitust tegelikult ikkagi mõistab, st milline on selle naiivteooria kehtivuspiirkond, kus ta kehtib “mängult” ja kus “päriselt” jne.

Attardo teeb siin (lk 151–152) ekskursi Saussure'i juurde ja märgib, et paljud hilisemad käsitlejad on mõistnud ta postulaati keelemärkide arbitraarsusest valesti: Saussure ei pea silmas mitte keelemärgi ja referendi (st märgile vastava reaalse maailma objekti), vaid mentaalse kõlalise representatsiooni ja mentaalse tähendusliku representatsiooni vahekorda. Saussure on pööranud tähelepanu ka onomatopöale, kuid loeb sedagi osa leksikast pooleldi arbitraarseks, kuna samade kõlade tähised on eri keeltes erinevad ja keelde sisseimbunult võivad nad oma onomatopoeetilise kvaliteedi kaotada. Attardo loetleb töid häälikusümboolika kohta ja lisab, et kõlasümboolika on tegelikult vaid üks alljuht

“tähistajasümboolikast”, mis kehtib ka nt graafiliste märkide alal: tähtsaid tekstiosi rõhutatakse *bold*-kirja või suurtähtedega, lainelised jooned märgivad kahtlusi jne. Senises kirjanduses tavatsetakse eristada kõlasümboolika “primaarset” ja “sekundaarset” mõistmisviisi: esimene tähendab vaadet, et rääkijad seostavad kõlasid kui selliseid mittekeeleliste objektidega (asjad, tunded jne), teine – et need assotsiatsioonid sõltuvad konkreetsest keelest: “the speakers would learn that a given language associates a given sound with a certain meaning” (lk 153).²⁸

Olles konstateerinud, et kõlasümboolism ja keelemärgi meelevaldsuse doktriin, naiivteooria ja lingvistiline teooria on omavahel konfliktis, asub Attardo tooma näiteid “motiveeritud märkide teooria” implitsiitsetest ilmingutest rääkijate teadvuses (lk 154–158). Nendeks on rahvaetümoloogia e paretümoloogia, tabusõnad, nn naiivlingvistika (*folk linguistics*), luules esinev kõlasümboolika ja ikoonilisus (*iconicity*). Rahvaetümoloogia asub tööle esmajoones võõrsõnade, terminoloogiliste? (*technical*) ja arhailiste, st suhteliselt vähetuntud sõnade kallal, püüdes taandada neid paronüümilise sarnasuse alusel tuntud tüvedele vm morfeemidele: nt saksa *Sauerkraut* (‘hapu’ + ‘kapsas’) on Elsassi murde kaudu laenatud prantsuse keelde kujul *choucrouste* (= ‘kapsas’ + ‘koorik, kooruke’). Tabusõnad on sõnad, mida ei kasutata, kuna nad on obstsõõnsed (erootilised, skatoloogilised), solvavad, rüvetavad pühi institutsioone vms. Attardo loeb omas kontekstis eriti huvitavaiks ja veenvaiks juhte, kus teatud tähenduse seostamisel teatud kõlaga on maagiline taust: nt Jumala nime või ta “õige” nime tarvitamiskeeld mitmeis religioonides või karu tähistavad eufemismid (“pruun”, “meesööja” vm) mitmeis slaavi, balti ja germaani keeltes. Kui mõiste *folk linguistics* tähendab rääkijate üldist naiivteoreetilist tendentsi omistada märkidele motiveeritud loomust, kujutleda keelt ja reaalsust omavahel identsetena jne, siis jääb selgusetuks, miks ta on Attardol välja toodud veel ka n-ö iseenda erijuhuna, mille lahtikirjutus piirdub ühe tsitaadiga Emile Benveniste’ilt ja ühe juudi naljanaitega:

Somebody once asked Motke Chabad, the legendary wit: “Tell me, Motke, you’re a smart fellow. Why is *kugel* called *kugel*?” Motke lost no time in responding. “What kind of silly question is that? It’s sweet like *kugel*, isn’t it?”

It’s thick like *kugel*, isn’t it? And it tastes like *kugel*, doesn’t it? So why *shouldn’t* it be called *kugel*?” (lk 157).

Luules ilmneva häälikusümboolika kohta on olemas hiiglaslik kirjandus. Attardo rõhutab eraldi Roman Jakobsoni poeetikateoorias ja Aleksandr Žuravljovi raamatus “Фонетическое значение” (1974) väljendatud seisukohta, et kõlasümboolika seondub just konnotatiivse tähendusplaaniga. Nn keeleline ikoonilisus on saanud mõisteks eelkõige John Haimani tööde kaudu. See on “motiveeritud märkide teooria” variant, mis uurib juhte, kus keelemärkidel on teatav ikooniline sarnasus reaalse objektidega, mida nad tähistavad. Näide on Roman Jakobsonilt: keskvõrde esitamiseks vajatakse pikemat foneemijärjendit kui algvõrde jaoks ja ülivõrde jaoks pikemat kui keskvõrde jaoks (*big ~ bigger ~ biggest*).

Edasi (lk 158–160) mõtiskleb Attardo selle üle, milline peaks välja nägema (täielikult?) motiveeritud keelesüsteem. Üks järeldusi on, et sellises süsteemis peaksid kõik keeled olema identsed, st saaks eksisteerida vaid üksainus keel. Teiseks peaks siin valitsema süsteemi ikoonilisusest tulenev “proportsionaalsus”: nagu nt teeviidanoolte kuju imiteerib viidatava teekonna trajektoori (↑ tähendab “mine otse edasi”, ↗ tähendab “pööra paremale” jne), nii peaks motiveeritud keeles valitsema kindel korrelatsioon sõnade kõla ja tähenduse vahel, st sisult lähedasemad sõnad peaksid sarnanema ka häälduslikult ja vastupidi (nt *correction* ja *connection* peaksid olema üpris lähisisulised). Kolmandaks, motiveeritud keelesüsteemis ei saaks eksisteerida homonüüme.²⁹

Millised ka poleks arbitraarse ja motiveeritud keele “jõuvahekorrad”, püüab Attardo (lk 160–163) ometi tuua tõendeid selle kohta, et leksikaalsete üksuste vahel eksisteerib (ka) kõlapõhine psühholoogiliselt reaalne assotsiatiivne seos. Üks selliseid tõendeid on riim, kuid riim tundub seda markeeritum, mida kaugemad on riimuvad sõnad oma tähenduselt – kas see on aga argument “kratülistlike” postulaatide vastu või ikkagi hoopis poolt (kuna ju poeetiline üllatusefekt tulenebki sellest, et rikutakse ootust, et sarnastele kõladele peaksid vastama sarnased tähendused)? Teine tõend on n-ö kajavastused (*clang responses*): sõna-assotsiatsioonikatsetes antavad vastused lähtuvad tavatingimustes valdavalt sisendsõnade tähendusest, kuid raskendatud tingimustes (kiire tempo,

mitme ülesande samaaegne täitmine) või skisofreeniliste katseisikute korral suureneb kõlasarnasusel (nt assonantsil) põhinevate vastuste osakaal märgatavalt. Alliteratsioon, rütm jm kõlaornamentatsiooni ilmingud on sagedased ka mõnede keelepatoloogia vormide puhul, nagu glosso-laalia ja sellega seotud nn keeltes rääkimine (“*speaking in tongues*”); need mõlemad võivad samuti tekkida transiseisundites ja/või pöördumisel üleloomulike olendite poole. Veel on olemas koherentne rühm keelevääratusi, mis põhinevad kõlalistel äravahetustel või moonetel ning mida Freud jt psühholoogid on uurinud – needki tõendavad foneetiliste organisatsioonimallide olemasolu inimeste mentaalses leksikonis.

Nüüd, kui on näidatud, et kratülistlik keelekäsitlus ei eksisteeri pelgalt rääkijate naiivteoreetilise vaateviisina, vaid nähtub teatud asjaoludel (kontekstides ~ kultuurides ~ usundisüsteemides ~ sõnakunstivormides) ka nende tegelikus kõnelises käitumises, püstitab Attardo (lk 164) küsimuse: kuidas neid seiku lingvistiliselt kirjeldada, seletada ja n-ö ühe katuse alla viia? Ta meenutab (lk 165–166) Saussure’i nn assotsiatiivsete (s.o paradigmaatilisel suhtel põhinevate) sõnasarjade liike, kurdab, et hoolimata intensiivsest diskussioonist nende ümber 1940.–1970. aastate lingvistilises kirjanduses on Saussure’i “4. liigile”, kõlapõhistele assotsiatsioonidele väga vähe tähelepanu pööratud. Psühholingvistikas on samuti kogunenud hulk (osalt eespool juba mainitud) tööendeid kõlapõhiste leksikaalsete assotsiatsioonide olemasolu kohta; ka nt Allan Collins ja Elizabeth Loftuse nn leviva aktivatsiooni (*spreading activation*) mudelitest selgub, et aktivatsioon võib kulgeda mitte ainult semantilise, vaid ka kõlalise läheduse alusel – kuid siingi pole püütud integreerida kõike seda mitmekesisest empiirikast, kasutades seletava printsiibina kratülistmi (lk 168–169).

Collinsi ja Loftuse leviva aktivatsiooni mudel on Attardo meelest kompatiiibel eelmainitud kõnalis-semantilise assotsiatiivsuse näidetega kui ka kratülistmi kui nende seletusprintsiibiga. Kuid erinevalt kõigist neist teadvustamata kratülistmi ilmingutest on kalambuuriid teadlikud-tahtlikud leiutised, nende tarvitajad annavad endale aru, et keelt kasutatakse siin erilisel veidral, kratülistlikul moel. Seetõttu sõandab Attardo asuda Hausmanniga ühisele seisukohale ja deklareerida: “The conscious nature of Cratylism in puns can be reduced to the unconscious phenomena

listed above by emphasizing the metalinguistic status of puns” (lk 168; sõrendus minult. – A. K.). Kuna kalambuuriid ei seondu minu teadvuses mitte millegagi, mida ma tean metakeele mõistest, siis tsiteerin selle deklaratsiooni põhjendust lihtsalt originaalis: “Puns are metalinguistic because their decoding presupposes the presence of a metalinguistic assertion along the inferential processing involved in the decoding. The kind of metalinguistic information that is conveyed can be summarized as “this text is using a sign (i.e. any phonemic string) which, through some paradigmatic or syntagmatic association, evokes another sign; the meanings evoked by both signifiers are not mutually compatible in the context of the text”” (*ibidem*). Asja ei tee selgemaks ka järgnev lõik, kus öeldakse: kuna kalambuuriid on metakeelsed, muutub implitsiitne kratülistlik märgiteooria rääkijale teadlikult vastuvõetavaks, sest metakeel tühistab objektkeele reeglite kehtivuse ja rääkijad võivad õigesti oma ebatavalist käitumist sellega, et see “pole päriselt” (“*not for real*”).

Tavatähenduses (mis põlvneb vist Alfred Tarskist) on metakeele paari- liseks ~ vastandiks objektkeel: metakeel on keel, mis kirjeldab mõnd teist keelt – objektkeelt. (Seda, kas objektkeel on objektne lihtsalt selles mõttes, et ta on metakeelse kirjelduse objektiks ja/või selles mõttes, et ta on “esmane” keel, milles kõneldakse keelevälistest, reaalse maailma objektidest, on eri kirjutajad mõistnud erinevalt.³⁰) Roland Barthes’il (1967: 89 jj) on metakeel kui üks teineteisesse sahteldatud süsteemide vahelise nn metasemiootilise suhte tüüpidest vastandatud konnotatsioonile: konnotatsiooni korral moodustavad lähtesüsteemi üksused (tähistatav, tähistaja ja nende suhe) tuletatava süsteemi üksuste väljendus- plaani, metakeele puhul lähtesüsteemi üksused moodustavad tuletatava süsteemi üksuste sisuplaani.

Neil taustadel vaadatuna tekitab Attardo käsitlus kalambuuriidest kui kratülistlik-metakeelseist üksustest mitmeid küsitavusi:

1) tegelikult näib Attardo pidavat metakeelseiks ikkagi mitte kalambuuriid endid, vaid tõlgenduslikke mõttekäike nende kohta, mis pole veel saanud (ja kalambuuriid kasutamise tavapraktikas vist ei saagi) keelelist manifestatsiooni; taoliste “puhtseesmistest” üldistavate, järelduslike jm protsesside nimetamine metakeeleks pole ilmselt õigesti; ja

2) Attardo eristab liiga teravasti nn verbaalsed naljad (ja siin eriti kalambuuriid) muudest, nn referentsiaalsetest naljadest (neist oli lähemalt juttu eespool, ptk 4.1) ja tähtsustab üle kõlalise aspekti rolli naljaskriptide ühisosas: tegelikult on ju ikkagi mingite sisuplaanaliste komponentide dissonants see, mis nalja tekitab, tajutagu seda siis homo- või paronüümiliste keelendite vahendusel või tõlkimist võimaldavate verbaalsete edastuste kaudu või mingil puhtvisuaalsel viisil (nagu karikatuurides või Chaplini tummfilmides) või sõnalisi ja mitesõnalisi vahendeid kombineerides.

Peatüki lõpuosas jutustab Attardo eelkõneldu veel kord ümber Zivi "lokaalse loogika" vaimus (lk 169–170) ning refereerib ja kritiseerib kalambuuriide käsitlusi poststrukturealistlikel ja dekonstruktsionistlikel autoritel, eriti Jonathan Culleri toimetatud kogumikus "On Puns" (1988) (lk 170–173).

4.3. Huumor ja pragmaatilised maksiiimid

Attardo tööd huumori pragmaatika kohta – kirjutis "Violation of conversational maxims and cooperation: The case of jokes" (1993) ja raamatu "Linguistic Theories of Humor" 9. peatükk (1994: 271–292) – on fokuseeritud Paul Grice'i kooperatiivsusprintsibi ja maksiiimide rikkumisele naljades; nalja kõneaktiivsetest probleemidest, sh John Austini (1971 [1962]: *passim*, eriti 98–131) pragmaatikas kesksetest "lokutiivsetest" aspektidest minnakse enam-vähem vaikides mööda. See on ka arusaadav, sest enamik seniseid töid huumori pragmaatika alalt on tõesti huvitunud eelkõige Grice'i maksiiimide rikkumisest naljades, kuigi neis esinduvad otsesed ja kaudsed kõneaktid, sh vääririmõistmised jm "käärid" nt tegelaste repliikide illokutiivsete taotluste ja tegelike perlokutiivsete tulemite vahel jpm oleksid samuti kõigiti uurimisväärsed (kuigi seni üsna läbiuurimata) teemad.³¹

Attardo (1993: 538–539) tutvustab lühidalt Grice'i essees "Logic and Conversation" (1991 [1989]: 22–40) toodud suhtlemisreeglite kontseptsiooni ja sellega seotud mõisteid (kooperatiivsusprintsip, konventsionaalsed ja konversatsioonilised implikatuurid, maksiiimid, nende raken-

damine ja rikkumine, selle rikkumise erinevad liigid (Grice'i terminites: *violating / opting out / flouting*) jne). Probleem, millele Attardo lahendust otsib, on esitatud paradoksina. Ühelt poolt on ilmne, et maksiiimirikkumisi esineb naljades lausa igal sammul, ning Grice ise ja mitmed varasemad huumoriuurijad on sellele ka osutanud, kuigi võib mitte nõustuda Attardo absolutiseeriva väitega, et "the claim that all jokes involve the violation of (at least) one maxim of the CP [= *Cooperative Principle*] is commonplace in humor research" (1993: 541). Teisalt on niisama ilmne, et sellest hoolimata suudavad naljad kätkeada ja edastada informatsiooni.

Attardo (1993: 541–542; 1994: 272) toob iga maksiiimi rikkumise kohta ka ühe dialoogivormilise naljanäite.

(1) Kvantiteedi maksiiimi rikub dialoog "Excuse me, do you know what time it is?" – "Yes", kuna siin küsija saab vastajalt vähem teavet, kui ta oodanuks.³²

(2) Relevantsusmaksiiimi rikub dialoog "How many surrealists does it take to screw in a light bulb?" – "Fish!", sest kaladel puudub vähimigi sisuline seos elektripirnide vahetamisega.³³

(3) Viisi- e meetodimaksiiimi rikkumise näiteks on toodud siin eespool juba tsiteeritud kalambuur "Do you believe in clubs for young men?" – "Only when kindness fails", kuna viisimaksiiimi üks allmaksiiime Grice'i mainitud essees (lk 27) on "Välidi kahemõttelisust", kõik kalambuuriid aga rajanevad nimelt kahemõttelisusel.³⁴

(4) Kvaliteedi maksiiimi rikkumise näide on Ameerika kuulsa huumoristi, legendaarse telesarja "The Tonight Show" kauaaegse juhi Johnny Carsoni vaimukus 19. jaanuarist 1990: "Why did the Vice President fly to Panama?" – "Because the fighting is over"; Attardo ütleb, et tema teada polnud asepresident Dan Quayle selleks ajaks veel üldse külastanudki Panamat ja pole ka mingeid valiidsed argumente väitmaks, et ta on põhiloomult arpuks.³⁵

Põhiautoreid, kelle vaatekohti refereerides ja kritiseerides Attardo püüab oma maksiiimiparadoksile lahendust leida, on kaks – Haruhiko Yamaguchi ja Victor Raskin.

Yamaguchi 1988. aastal ajakirjas "Journal of Pragmatics" ilmunud artikkel tundus Attardo referaadi põhjal (1993: 547–548, eriti detailselt aga 1994: 278–282) teoreetiliselt nii väheütlev ja vasturääkiv, et ma ei

pidanud vajalikuks ta algteksti välja tellida ja läbi lugeda. Väidetavalt on see katse rakendada naljade maksiimiparadoksi lahendamiseks Dan Sperberi ja Deirdre Wilsoni nn mainimisteooriat (*mention theory*), mis on nende ühes 1981. aasta töös esitatud iroonia analüüsiks. Mainimisteooria järgi pole iroonilised repliigid mitte tavalausungid, vaid mingite teiste propositsioonide “kajalised” (*echoing*) mainingud (tsiteeringud või implitsiitsemad viited neile), mis läbi neid lähte propositsioone taotletakse serveerida sobimatute või irrelevantsetena ja naeruvääristada. Yamaguchi püüab rakendada mainimisteooriat maksiimirikete seletamiseks naljades ja ta põhipostulaat on see, et n-ö nalja pealistasandil, “jutustaja tasandil” maksiime ei rikutagi, vaid nali säilitab oma kooperatiivse loomuse seeläbi, et jutustaja kannab vastutuse maksiimirikete eest “nalja sisse”. Eraldi vaadeldakse maksiimirikkumisi otseses kõnes, kaudses kõnes ja narratiivses jutustajatekstis. Otsest kõnet on mainimisteooria vaimus lihtsaim seletada: jutustaja tsiteerib jututegelaste ütlushi ja vastutus maksiimirikkumiste eest langeb neile tegelastele. Kaudse kõne korral vastutab jutustaja tegelase kõne refereeringu sõnastuse eest (st püüab tagada, et sellesse ei lisanduks temapoolseid maksiimirikkeid?). Jutustaja enda sõnastatud tekstiosades (*narrative reports*) leidub maksiimirikkeid harva, kuid kui neid tekib, siis püüab jutustaja neidki serveerida jututegelaste vaatekohtadena vm viisil maskeerida ja peita.

Yamaguchi väide, et suurem osa maksiimirikkumisi ilmneb just nalja-tegelaste otseses kõnes, tundub intuiitiivselt usutav. Niisama ilmne on aga, et neid rikkumisi tuleb ette ka muud laadi tekstiosades. Attardol (1993: 547; 1994: 282) on seega täielik õigus lugeda Yamaguchi positsiooni ebajärjekindlaks: absolutiseerivat lähteteesi jutustaja vastutamata kohta rahuldab vaid üks kolmest vaadeldud infoedastusviisist. Kuid jääb käsitamatuks, miks Yamaguchi (ja tegelikult ka teda kritiseeriv Attardo) peab just jutustaja vastutust / mittevastutust maksiimirikkumiste eest nii määrava tähtsusega küsimuseks naljade pragmaatikas. Attardo esitabki Yamaguchi teesile ilma lähema argumentatsioonita lihtsalt antiteesi: vähemalt ühe maksiimirikkumise eest lasub vastutus ka jutustajal, ning jõuab pärast seda vastulauset detailiseerivaid põgusaid mõttekäike lõppjärel dusele: “The narrator is always guilty of violation of the CP [= *Cooperative Principle*]: either because he/she directly violates one of the max-

ims or because he/she indirectly does so by not exposing the violation of which he/she is aware” (1993: 547–548; 1994: 282–283).

Attardo (1993: 547; 1994: 278) nimetab Yamaguchi versiooni, kus mainingutena on arvestatud vaid otseseid, eksplitsiitseid maininguid, “nõrgaks”, võrreldes Sperberi ja Wilsoni “tugeva” originaalversiooniga, mis lubab ka nn implitsiitseid maininguid, mida Attardo kutsus *zero-mentioning*, s.o “mention of an utterance without any overt trace of the mentioning” (1993: 546–547; vrd 1994: 284). Taolise kaudeviite võimalikkust ja mõistesisu on üsna hõlpus taibata iroonia puhul ja märksa raskem laiendatuna naljadele tervikuna. Kuigi Sperber ja Wilson pole sellist laiendatavust ise iialgi silmas pidanud ja Attardo (1993: 548, viide 7) mõönab seda ka otse, diskuteerib ta sellegi hüpoteetilise “kolmanda võimaluse” ümber (1993: 548–550; 1994: 283–286). Päril ilmne on see, et mainimisteooria “tugeva” versiooni aktseptatsiooni korral, kus “otsetsiteerimise” nõue on maha võetud, võivad tekkida maksiime rikkuva, absurdse vm suvalise lähte propositsiooni peale põhimõtteliselt lõputud modaalsed sahteldused (nagu *Ma küsin, kas sa usud, et ta ütles, et me arvame, et te kardate, et nad loodavad, et siga lendab* vmt). Kuid jääb ebaselgeks, milliseid spetsiifilisi huumoriteoreetilisi ohte taolised sahteldused kätkevad (vrd 1994: 284), nagu ka see, kas nn teise astme huumori (*second degree humor*)³⁶ olemasolu on surmahoop just mainimisteooria “tugevale” versioonile või mainimisteooria kui sellise rakendatavusele naljade maksiimimüsteeriumi lahendamiseks üldse (vrd 1993: 549; 1994: 285). Ometi sõandan arvata, et Attardo siinsete arutluste heuristiline põhipanus seisneb “vastutustasandi” kui kontsepti ja probleemi esiletõstus, mis läbi maksiimirikkumised seotakse mitmete muude tähtsate ja igiaktuaalsete probleemidega, nagu nt 1) kurikuulus autorsuse probleem; 2) kõnelise kommunikatsiooni tasandite probleem, eelkõige “esmase”, “puhtkeelelise” ja “teisesese”, “poetilise” (sh kujundkõnelise ja humoristliku) tekstitasandi ja -tüübi eristuvus; 3) tuntu ja innovatiivse vahekord kommunikatsioonis, erinevused valmitetele mäluskeemidele taanduva ja tõlgendamispõhise nõudva info retseptiooni psühholoogilistes mehhanismides. Huumoriteoreetikud, nagu ka siin eespool (ptk 2.1) juba mainitud, kasutavad küll mõistet *canned jokes*, mis tähistab “konserveeritud” (sh ka traditsioonilist, folkloorset) nalja, kuid selle mõiste sisupiirid on hajusad ja

hõljuvad eri autoritel eri suundades. Igatahes ei tähenda *canned jokes* ainult folkloorset nalja³⁷ ning löige 'folkloorne / mittefolkloorne' jääb huumori vaatlustes üldse vähetähtsaks. Kui aga mainimisteooria rakeduskatsete kaudu on esitatud küsimus "Kes on süüdi?", osutub vastutuse jagunemise struktuur ilmselt erinevaks autoriseeritavate ja anonüümsete humoristlike üksuste puhul ning sõltub kindlasti ka sellest, kas üksuse edastaja täidab pelgalt tsiteerija või ühtlasi ka autori rolli. Kummatigi tunduvad kõik katsed lahendada naljade maksiimiparadoksi lihtsalt "ainuvastutaja" deklaratiivse määratlemise teel fiktiivsete teoreetiliste trikkidena – niihästi Yamaguchi tees "Nalja tegelaskuju on kõiges süüdi" kui ka Attardo antitees "Jutustaja on kõiges süüdi" kui ka ta "tugevast versioonist" ajendatud mõttekäikude tagant aimuvad hüpoteetilised vastassuunalised nihutusvõimalused "Autor on kõiges süüdi" või "Folkloor ~ traditsioon ~ kultuur on kõiges süüdi".

Veel enam: võib küsida, kas maksiimirikkumiste fenomeni naljades on üldse põhjust esitada paradoksina. Kui vaadata uuesti Attardo nelja äsjamainitud naljanäidet ja ka Raskini (1985: *passim*, eriti 100–104) käsitust naljast kui erilisest "non-*bona-fide*"-kommunikatsioonist ning laiulitiseerivaid üldistusi, mis neist on tehtud või mida nad võimaldavad teha (vrd ka märkused 32–34 siin eelnevas), siis võib jääda tõesti mulje, et naljad on maksiimirikkumistest lausa umbes ja igaüks neist ei riku pelgalt mõnda, vaid praktiliselt iga maksiimi. Kuna naljad edastavad fiktiivseid sündmusi, dialooge, repliike jne, siis rikuvad nad juba sellega *eo ipso* kvaliteedi maksiimi. Iga puänteeritud nali rikub ka kvantiteedi maksiimi, kuna jätab osa nalja mõistmiseks vajalikust infost kuulajale edastamata ja eeldab kuulajapoolseid intellektuaalseid lisapingutusi. Kõik absurdinaljad rikuvad relevantsimaksiimi; õieti rikub seda igasugune sisuline inkongruents, kuna see rikub teate temaatilise koherentsuse nõuet. Kõik kalambuuriid rikuvad viisimaksiimi; õieti rikub igasugune tähenduslik kaheplaaniilisus (sh ka naljade kaheskriptilisus) selle maksiimi allmaksiiimi "Avoid ambiguity".

Kuid lihtsam kui imestada, kuidas nali kõigi nende mürade ja moonete kiuste suudab säilitada oma teabeedastusvõime, oleks võib-olla laiendada radikaalselt kommunikatsiooni enda mõistemahtu, mõõnda rahulikult paljude eri tasandite ja tüüpide olemist kõnelises inimsuht-

luses ning lugeda loomulikuks ja ootuspäraseks rohkeid vastuolusid nende tüüpide ja tasandite vahel. Grice'i enda vaade kooperatiivsusele ja maksiimidele ongi tegelikult hästi avar ja paindlik ega sunni meid piirama nende kehtivuspiirkonda mingi "apoetilise" või "tavakeelse" olmesuhtlusega, nagu seda on pahatihti mõistetud. Nn kooperatiivsusprintsii on tal formuleeritud nõnda: "Make your conversational contribution such as is required, at the stage at which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged. One might label this the Cooperative Principle" (lk 26). Grice mõõnab, et maksiimide hulk ei pea tingimata piirduma tema poolt väljaeristatud nelikuga ning maksiimide identiteedi määratlemisega võib tekkida probleeme – nt jututajamistes regulaarselt toimuvate aktsendi- ja teemanihete suhestamisel relevantsumaksiimiga (lk 27). Samuti mõõnab Grice, et eri maksiimide kaal ja tähtsus on erinev – kvaliteedi maksiimil nt nii suur, et teda on küsitav teistega ühte ritta paigutada (*ibidem*).³⁸ Edasi, Grice (lk 30) konstateerib, et maksiimide samaaegne järgimine võib mingis suhtlussituatsioonis osutada võimatuks ja tingida valikuid, ning eristab maksiimirikkumiste erinevaid vorme – peale suhtlemisest loobumise (*opting out*) on sellisteks põhivormideks *violating*, kus maksiimi rikutakse "quietly and unostentatiously", ja *flouting*, kus kõneleja "may blatantly fail to fulfill it". Kuigi pole päris selge, kuivõrd viimastes vormides vastanduvad tunnused 'salaja / avalikult' ja kuivõrd 'kogemata / meelega', igatahes näib *flouting* teadvustatuma vormina kui *violating*. Järgnevast (lk 32–37), kus Grice neid vorme näiteid tuues lähemalt lahti seletab, jääb mulje, et *violating*-termin tähistabki just rikkumisi, mis toimuvad siis, kui kahe maksiimi üheaegne täitmine osutub võimatuks (lk 32), *flouting*-termin aga neid, kus maksiimi rikutakse "for the purpose of getting in a conversational implicature by means of something of the nature of figure of speech" (lk 33; minu sõrendus. – A. K.). Igatahes loeb Grice kvantiteedi maksiimi *flouting*-vormis rikkumisteks ka nt parömioloogias ja kujundkõneteeoorias rohkesti arutatud kvaasitaoloogiad *Boys are boys; Women are women; War is war* (lk 33), mida teisalt on tavatsetud pidada metonüümia ilminguteks (vt nt Gibbs 1994: 345–351), kvaliteedi maksiimi rikkumisteks aga ironiat, metafoori, litoost ja hüperbooli.³⁹

Hinnang Victor Raskini postulaadile naljarääkimisest kui erilisest “non-*bona-fide*”-tüüpi kommunikatsioonist (vrd ka Raskini raamatu (1985: 100–104) referaati eelnevas, ptk 2.3) on Attardo maksiiimateemalistes töodes (1993; 1994) järsult erinev. 1993. aasta artiklis (lk 545–546) suhtutakse Raskini vaatekohta üpris kriitiliselt, nähes selle nõrkusi eelkõige kahes punktis. Esiteks, Raskin väidab, et kui kuulaja on tuvastanud, et talle räägitakse nalja, hakkab kooperatiivsusprintsipi tööle uuel, naljaspetsiifilisel tasandil, kus kehtivad omad, naljaspetsiifilised maksiiimid, mida põhimõtteliselt püütakse järgida – seeläbi kuulutatakse naljade pragmaatika täiesti suveräänseks ja tal kaob justkui täiesti side tavalisel “siira” või “heauskse” kommunikatsiooni tasandil kehtivate maksiiimide jt kooperatiivsuskriteeriumidega. Teiseks, Raskin ülehindab spetsiifiliste orienteerivate “siirdeelementide” (*contextual clues*; nt “Kas seda oled kuulnud...?”), “See meenutab mulle üht naljakat lugu”, naeratused jmt) rolli selles, et kuulaja suudaks tuvastada siiret mittenaljalalt naljale ja end naljalainele häälestada: tegelikus naljatamispraktikas on sagedased juhud (nn *dead pan jokes*), kus seda siiret püütakse just meelega maskeerida.⁴⁰ Aasta hiljem on Attardo suhtumine Raskini naljapragmaatilistesse vaadetes radikaalselt muutunud, ka Raskini vaated ise on vahepeal (osalt võib-olla Attardo kriitika mõjul) kristalliseerunud ja modifitseerunud. Need uuenenud vaated kooperatiivsusprintsipi ja maksiiimide toimimisele naljades ja muudes “teisestes” kommunikatsioonitüüpides on Raskin avaldanud oma mõnedes 1992. aasta töodes, mis on ilmunud Eestis kättesaamatus sarjas “Proceedings of the Deseret Language and Linguistic Society”; ma tunnen nende sisu ainult Attardo leebelt konsensusliku resüme (1994: 286–288) põhjal ega suuda seetõttu eristada, mis siin täpselt pärineb Raskinilt ja mis on Attardo omapoolsed arendused ja üldistused. Asja olemus on Attardo sõnutsi järgmine: “In practice, it establishes a hierarchy of CPs [= *Cooperative Principles*]. The lowest common denominator is the original CP, but then a humor-CP is introduced which can accom[m]odate the original CP, but can also allow violations of the CP as long as they are eventually redeemed by an ulterior humorous intent. Other CPs seem to exist, as well as a “meta-CP” which regulates violations of to the CP” (lk 286–287).⁴¹ Attardo (1994: 287) märkab nüüd sedagi, et Raskin on juba oma raamatus (1985: 104) esitanud hüpoteesi

“*bona-fide*-kommunikatsiooni laiendatud vormist”, mis mahutab endasse ka suhtluse humoristlikud osad, ning ta jätkab Raskini mõttesuunda omapoolse teoreetiliselt julge ja kaaluka postulaadiga “siira” ja “humoristliku” keelekasutuse praktilise eristamatuse kohta: “It seems also that a radical dichotomy between “serious” BF [= *bona-fide*-] use of language and “humorous” NBF [= non-*bona-fide*-] cannot be maintained in reality. Grice’s hypothesized speaker, totally committed to the truth and relevance of his/her utterances, is a useful abstraction, but should be considered only as such. In reality, speakers engaged in everyday communication use humorous remarks that hearers decode, interpret as such, and use along with other information to build their vision of the communicative context” (*ibidem*).

Sellega on rajatud uus teoreetiliselt paljulubav stardiplatvorm naljade pragmaatika adekvaatsemaks vaatlemiseks, kuid starti ennast veel ei toimu. Attardo maksiiimikäsitluse mõlemad variandid suubuvad üldisemasse arutlustesse selle ümber, et naljad suudavad edastada tõest teavet maksiiimirikkumiste kiuste sellega, et neid rikkumisi endid ei võeta eriti tõsiselt ja et naljad sisaldavad viiteid reaalsele tõsieluseikadele (nt tuntud nõukogude anekdoot tualettpaberist rikub küll kooperatiivsusprintsipi, rääkides tualettpaberi keemilisest puhastusest, kuid selle tagant pakub tõest informatsiooni nõukogude inimeste olmestandardi kohta); et naljad kannavad verbaalsest suhtlusest üldisemaid sotsiaalseid funktsioone (nt rühmaidentiteedi määratlemine ja kinnitamine); et ütle-matajätmiste õigel doseeringul on kriitiline roll nalja õnnestumises jne (1993: 552–556; 1994: 288–292).

4.4. Püstitus–inkongruents–lahendus -mudel (SIR)

Attardo artikkel “The semantic foundations of cognitive theory of humor” (1997) on mulle jäänud kõige müstilisemaks ta töödest, mida siinses ülevaates on püütud tutvustada. Võin selle kirjutamise ajendeid ainult ebamääraselt, võib-olla ka andestamatult ebaõigesti kujutleda.

1. 1990ndate keskpaiku oli lingvistikas, psühholoogias (aga ka antropoloogias ja mujal) ammu maad võtnud ja juhtivaks saanud kognitiivne

uurimisparadigma, ja kuigi juba Raskinil (1985: 31) oli inkongruentsiteooriaid nimetatud olemuslikult kognitiivseteks, olid vahepeal tekkinud kognitiivsed ideed ja märksõnad Raskini ja Attardo poolt arendatud GTVH- ja IDM-mudelites ebapiisavalt kajastatud (IDM-mudeli teoreetilised kandetalad, nagu mäletame, pärinesid sootuks mujalt).

2. GTVH ja IDM olid autorsuse ja vaimulaadi poolest lähisugulased, n-ö poolvennad, kuid loomult väga erinevad. Neis mõlemas sisaldus lineaarsuse printsiip, kuid lineaarseks konfigureeritud üksused olid kummaski kardinaalselt erisugused. GTVHs olid nendeks nn teadmusrressursid, st lineaarselt järjestatud hierarhiatasandid, ja mudeli üks (või peamine) taotlus oli pakkuda kontseptuaalseid vahendeid naljatekstide vahelise “psühholoogilise kauguse” hindamiseks, mille õnnestumist W. Ruchi jt (1993) katse ka testida püüdis. Autorid olid teinud üldmärkusi selle kohta, et võimalike jagunemiste hulk GTVH-mudeli eri hierarhiatasandil on suuresti erinev, kuid see suund jäi artiklis lähemalt välja töötamata ja kogu konstruktsiooni aluseks oleva empiirilise materjali hulk oli tegelikult üliväike, piirdudes põhiliselt etnilise pirnikeeramisaalja ja selle naturaalse või *ad hoc* konstrueeritud variantidega. IDM-mudel seevastu püüdis uurida nalja struktuurilelementide paiknemist naljatekstis kui lineaarses, ajaliselt järjestatud sõnajadas, ristas inkongruentsed sisuelemendid (Raskini “skriptid”) Greimasest lähtuvalt isotoopiateks ja Raskini “puändipäästiku” disjunktoriks ning eristas nn referentsiaalsed ehk “puhtsisulised” naljad nn verbaalsetest, mis töötavad peamiselt vormilise, eelkõige leksikaalse kahetimõtestatavuse najal. GTVH- ja IDM-mudeli vahekorradesse jäi õhku rippuma mitmeid lahtisi otsi. GTVH-mudeli alumised tasandid (praktiliselt: sõnastusvorm, žanriline vorm ja tegelane-pilkeobjekt) esindasid üsnagi “folkloristliku” ilmega konstituente, selle ülatastandiks oli aga skriptiopositsioon. Ka IDM-mudeli koostisse kuulusid kaks isotoopiateks nimetatud skripti, kuid mudel ei markeerinud nende opositsiooni või sisulist dissonantsi, vaid püüdis kirjeldada naljateksti lineaarset mõistmiskäiku: esimene tõlgendusvariant → sellega dissoneeriv ja seda nurjav disjunktor → “tagasi-põrge” teksti eelnevasse ossa ja disjunktoriga sobiva teise tõlgendusvariandi leidmine. Skriptide-isotoopiate vahetust võimaldav ühisosa, mida Raskini teooria eeldas printsiibis igasuguse nalja juures, oli Attardo

IDM-mudelis määratletud ja konnektorina termineeritud ainult kalambuuride kohta, ülejäänud naljade osas aga jäänud endisse ebamäärasesse seisusse. Mõlemas mudelis hõljuvad irdhingedena ringi ja otsivad endale kontseptuaalset pesapaika ka Aubouinist lähtuv “õigustus” (*justification*) ja Zivi kurikuulus “lokaalne loogika” (*local logic*).

3. Arusaadavalt jäi Attardole murelapseks GTVH-mudelis ülalt teisenena postuleeritud ja segase sisuga “loogilise mehhanismi” (LM) tasand, millel Ruchi jt (1993) kontrollkatses Attardo endagi põgusat mööndust mööda “käsi hästi ei käinud” ja mille olemasolu Victor Raskin ühes oma 1995. a suulises ettekandes (seda mainitakse Attardo 1997: 408) on üldse kaheldavaks pidanud.

4. Raskini ja Attardo senistes töodes on korduvalt rõhutatud, et nende varasemad teooriad ja mudelid kuuluvad üheselt lingvistikasse, kuigi GTVH-mudelit on loetud lingvistika kapatsiteetidest võimsamaks ja “essentsialistlikuks”. Kuid juba enne ja/või samaaegselt nendega olid end psühholoogideks identifitseerivad uurijad välja töötanud mitmeid huumorikontseptsioone, mis olid sisuliselt samuti inkongruentsiteooriate variandid. Üks varasemaid, sisukamaid ja vist mõjukamaid neist oli naljade mõistmiskäigu kirjeldus Jerry M. Sulsi töös (1972), mida Attardo nimetab inkongruents-lahendus (*incongruity-resolution*, lühendatult: IR)-mudeliteks. Suls vaatleb nalja vastuvõttu kaheastmelise infoprotsessina, kasutab seejuures juba skeemi mõistet, mis lingvistikas alles hiljem hakkas kodunema, kirjeldab põhjalikult protsesse, mis toimuvad kuulaja meeles pärast seda, kui teksti vastuvõtt on lõppenud, demonstreerib konkreetsete näidete varal veenvalt, et sugugi mitte kõik inkongruentsitajud (“puändid”) ei too kaasa nimelt humoristlikke efekte jne. Teisalt esitavad Jerry M. Suls (1972: 94) ja Paul E. McGhee (samamugumikus) väga tõepäraseid hüpoteese selle kohta, millel võiks põhineda “mitte-üllatava”, puändita huumori (sh vanemasse folkloorikihti kuuluvate nn naljandite) eluvõime ja/või fakt, et sama nalja võidakse nautida korduvalt – McGhee (1972: 72) oletab näiteks, et kognitiivse, sh humoristliku naudingutunde võib esile kutsuda mitte ainult stiimuli uudsus, vaid ka avastus, et uus stiimul laseb end taandada tajuja jaoks juba tuntud skeemidele.⁴² Ja muidugi oli Eleanor Rosch juba 1970ndate keskpaiku loonud oma kohest kuulsust pärvinud prototüübiteooria, ja psühholoogias, sh

psühholoogide kujundkõne- kui ka huumoriteoorias käibisid mõisted *salience*, *expectation*, *access(ibility)* jts.

Attardo teebki oma artiklis alul (lk 396–398) kiire ekskursi inkongruentsiteooriate ajalukku, kuulutab (nagu Raskingi) kõik nad kognitiivseteks, toonitab Sulsile, McGheele jt-le viidates ootuse-komponendi (*expectation*) tähtsust inkongruentsi kognitiivses struktuuris. Seejärel võtab ta käsile opositsiooni kui “lokaalse antonüümia” mõiste Raskini (1985) SSTH-mudelil: räägib John Lyonsi 1977. a semantikaõpiku põhjal tava-antonüümia kahest liigist – kontradiktoorsest ja kontraarsest (Lyonsi termineis *dichotomous* ja *gradable*) – ning eitusest hulgateoreetilises mõttes, ja küsib, mida siis võiks tähendada Raskini skriptiantonüümia “lokaalsus”. Kui Raskin ütleb, et skriptid on vastandatud ainult konkreetse diskursuses ja teenivad selle (eeldatavasti siis humoristliku) diskursuse eesmärke, siis viide humoristlikele eesmärkidele teeb selle määranu Attardo meelest tsirkulaarseks, s.o tautoloogiliseks, ning sellest viitest on järelikult vaja vabaneda. Lyons on samuti nimetanud opositsioonideks ainult kontradiktoorseid antonüüme ja korduvalt märkinud, et kontekstilise surve all võivad sellised opositsioonid muutuda “päris”-, st kontraarseteks, “gradeeritavateks” antonüümideks, aga ka vastupidi – kontraarsed dihhotoomilisteks. Selle nurga alt vaatab Attardo nüüd Raskini lemmiknäidet – “bronhiaalse patsiendi” nalja. Attardo ei korrigeri ega kommenteeri siin ega ka edaspidi (nt Attardo jt 2002: 23–24 ja 35) Raskini analüüsis esinevat pisut desorienteerivat väidet, nagu oleks selles naljas vastandatud nimelt **ARSTI** ja **ARMUKESE**, mitte aga **PATSIENDI** ja **ARMUKESE** skriptid (vt nt Raskin 1985: 104 jj, 117 jj). Raskinil on see nimelt küsitavus skriptide “pealkirjastamisel”, mitte sisuline viga: kui käsitada skripte mingite (ühisosa omavate) situatsioonide või sündmustikena (n-ö “arsti juurde tuleku” ja “potentsiaalse armukese juurde tuleku” skriptidena), nagu oleks loomulik ja nagu Raskin oma analüüsis ka tõepoolest teebki, siis on lõppeks ükskõik, milliste siltidega neid skripte tähistada.⁴³ Kuid kui võtta neid tähiseid kui vastavaist skriptidest pärinevate ja teineteist eitavate rollide määranguid (nagu Attardo päris ilmselt teeb), siis võib tõesti tekkida sisulisi vigu. Ebauhtlust skriptide määrgistamisel näitab kas või Raskinil toodud analoogiline naljanäide aristokraatse leedi uuest autojuhust, kelle perekonnanimi on juhtumisi Dar-

ling, kus skriptiopositsioon on tähistatud nimelt välistuvate rollide nimetustega – “employee vs. lover” (vt Raskin 1985: 25 ja 107). Et Attardo võtab Raskini skriptitähiseid nimelt rollimäärangutena, seda näitab passus: “...in this case the locality requirement of the SSTH is to be interpreted as constructing a context in which being a doctor is the opposite of (i.e., is *not*) being a lover” (lk 400). Sellest väärkäsitusest ei sõltu palju – ei *arst* ega *patsient* ole *armukese* keelised (“dihhotoomilised”) tava-antonüümid, kuid arsti kohta oleks väide “lokaalantonüümide” puhutisest kompatibliteks muutumisest põhjendatud (sest ta täidab ilmselt ühtlasi ka oma naise sekspartneri rolli), “bronhiaalse patsiendi” kohta aga kindlasti mitte.

Kui Raskini skriptide “lokaalne antonüümia” ei mahu tava-antonüümia mõiste alla, siis leiab Attardo, et seda võiks käsitada lihtsalt loogilise eitusena, mis on aga liiga kõikelubavalt üldine ja vajaks täpsustamist. Kontsept, milles Attardo näeb võtit opositsiooni mõiste täpsustamiseks, on ligipääsetavus ~ kättesaadavus (*accessibility*), mis omakorda toetub prototüüpuse, salientsuse ja parallelismi mõistetele. Selle kasutuselevõtuks on Attardo vahetut inspiratsiooni saanud Paul De Palma ja E. Judith Weineri tödest, kus algselt mõistatuste uurimisest lähtuvaid tulemusi on püütud üldistada muudele sõnalise kommunikatsiooni liikidele; nende juhttermin on õieti *accessibility hierarchy*, mille eestikeelseks lingvistiliseks vasteks peaks Ereltite ja Veldi sõnastiku (2003: 39) järgi olema “hõlpsushierarhia”. De Palma ja Weiner (1992: 1121–1122; vrd ka Attardo 1997: 401) tutvustavad mõne sõnaga Eleanor Roschi prototüüpuse ideed ja L. W. Barsalou sellest lähtuvat mõtet, et eksisteerivad nn *ad hoc*-kategoriad, nagu kategooria “asjad, mis tuleb põlevast majast välja viia”, mille liikmeteks oleksid siis lapsed, juveelid, maalid ja kaasas kantavad telerid. Seega võivad kategooriad moodustuda nii püsivate kui ebapüsivate tunnuste alusel. Kategoriate ebapüsivuse taustaks on see, et püsimälu (*long-term memory*) hoitakse korraldatud ja suhestatud kujul nii kontekstist sõltumatut kui ka sõltuvat infot. Kontekstivaba infot valdab suurem osa kõnelejaskonnast, seega on juurdepääs sellele hõlpsam, see meenub kergemini, kontekstiga seotud info aga tuuakse töömällu (*working memory*) vaid siis, kui kontekst on relevantne. Näiteks mõistatus *Suu on, aga ei söö?* (‘Jõgi’) põhineb eeldusel, et *suust* kuuldes

seostatakse seda kõigepealt ~ pigemini inimese kui jõega.⁴⁴ “Kättesaadavus” (*accessibility*) on lähedane salientsuse mõistele (*salience*; Ereltite ja Veldi (2003: 30) järgi on selle eestikeelseks lingvistiliseks vasteks “esilduvus”), mis puudutab eelkõige üksikõnade tähendusi – seda, et polüseemiliste sõnade tähendused ja/või sõnade tähenduskomponendid üldse ei ole oma “esileküündivuse” ning ju siis ka “kättesaadavuse” poolest (neutraalses kontekstis, lisab Attardo) võrdsed. Parallelismi käsitleb Attardo kui inertiseadust, mis sunnib tõlgendust jätkama kord juba aktiveeritud freimi pidi. Skriptiopositsioon, leiab Attardo, näeb selle mudeli valguses välja nii, et 1. skript põhineb neutraalsel kontekstil ja on seega hõlpsasti kättesaadav, 2. skript raskemini kättesaadav ja tugevasti kontekstisõltlik. Kui 1. skript on kord aktiveeritud, sunnib parallelismitendents meid jätkama tõlgendust selle skripti vaimus, kuni see muutub võimatuks, sest tõlgendus pörkab puändile.

Selle väite lõpuosa on liigagi hõlpsasti usutatav ja ka esiosa skriptide “triviaalsusvahekordade” kohta võiks olla samuti statistiliselt paikapidav: intuitiivselt tundub, et märksa hõlpsam on konstrueerida nalja, mis algab tõepoolest millegi tavalise või mittemidagiütlevaga ja puanteerub millegi märksa šokeerivamaga, kui nalja, mis püstitab juba alul šokeeriva probleemi ja seejärel annab sellele šokeeriva lahenduse, kuid suunast, mida ei oodatud. Võib ju eeldada, et Kant pidas silmas pigem naeru kui huumorit, kui rääkis “pingelise ootuse äkilisest muutumisest mittemillekski”. Kuid naljad, mille “1. skript” algab mingi üllatava, irriteeriva sündmusega, pole samuti kuigi haruldased, eriti nn mustas huumoris või “hullumaja”-teemalises repertuaaris.⁴⁵

Attardo teine inspiraator Raskini skriptiopositsiooni mõiste täpsustamiseks on Rachel Giora varased (1980.–1990. aastatel avaldatud) tööd, mis on mulle tuttavad vaid abstraktide ja hilisemate referaatide kaudu. Edaspidi on Giora peamiseks uurimisaineks olnud fraseoloogiline jm kujundkõne ning ironia, ja ta isiklik teoreetiline põhipanus neil aladel näib olevat nn gradueeritud salientsuse hüpotees (*Graded Salience Hypothesis*). Giora järgi kehtivad “heavormilise” teksti jaoks üldjuhul relevantsusnõue (*Relevance Requirement*) ja gradueeritud informatiivsuse nõue (*Graded Informativeness Requirement*), mille järgi tekst peab algama väheminformatiivse materjaliga ja suunduma aste-astmelt informatiiv-

semale materjalile. Nali respektierib esimest ja eirab teist nõuet, asendades selle markeeritud informatiivsuse nõudega (*Marked Informativeness Requirement*), ning sunnib lugejat või kuulajat hülgamma markeerimata tõlgenduse ja asendama selle markeeritud tõlgendusega. Attardo kommenteerib Giora markeerituse-käsitlust repliigiga: “Markedness, in this sense, is equivalent to accessibility, as defined before” (lk 402), mis näib võimaldavat kahetiloetavust: a) ‘markeeritus (parameetri üldnimena) ja (hõlpus/raskem) ligipääs (parameetri üldnimena) on sugulasmõisted või sünonüümid’, mis oleks õige lugem; b) ‘+MARKEDNESS = +ACCESSIBILITY’, mis oleks täiesti väär. Attardo loeb eriti oluliseks Giora rõhutust, et üleminek “markeerimata” infolt “markeeritud” infole peab olema järsk ja et info tavaline, “graduaalne” edastamine võib rikkuda humoristliku efekti – st aabitsatõelisi väiteid, mida muus sõnastuses on varem ja hiljem esitanud hulk muid uurijaid, sh Oring, Raskin, Attardo ise jt. Autor näeb Giora vaatekohtades aimuvat võimalusi eristamaks humoristlikke puante mittehumoristlikest (nt neist üllatustest, mis tihti avanevad kriminullide lõpus). Probleem on äärmiselt intrigeeriv, kuid lugeja ei saa mingeid lähemaid vihjeid sellest, milles need võimalused võiksid seisneda.

Meenutame, et Attardo alustas vajadusest täpsemalt määratleda “lokaalse antonüümia” mõistet, millega Raskin iseloomustas oma opositsioonis olevate skriptide vahekorda. Pärast ekskursse De Palma, Weineri ja Giora juurde leiab Attardo, et opositsioon ei olegi asjaomaste skriptide teatav vahekord, vaid “presence of a second script which is both low in accessibility and high in informativeness” (lk 402; minu sõrendus. – A. K.), järgmises lõigus ütleb, et kättesaadavuse, markeerituse ja informatiivsuse mõistete kaudu on naljale omistatav “ootuste rikkumine” (*violation of expectations*) nüüd psühholoogiliselt ümber defineeritud, ning sellest järgmises lõigus teatab: “...I am going to argue precisely that SO [= script opposition] and incongruity are different conceptualizations of the same phenomenon” (lk 403). Kuid kes teistest ~ eelnevaist inkongruentsiteoreetikutest on väitnud, et inkongruents ja skriptiopositsioon (nagu ka bisotsiatsioon, vastuolu vmt) ei ole sama asja erinevad sünonüümid? Kas ka inkongruents – kui viimaseid mõttekäike tagant ettepoole jälgida – on nüüd defineeritud mitte kui kahe skripti teatav suhe,

vaid kui teatud spetsiifiliste omadustega (teise) skripti olemasolulajas? Kas “low in accessibility” ja “high in informativeness” ei ole tegelikult samuti lihtsalt eri aspekte kajastavad sünonüümid teatava mälusalvestuse staatuse hindamiseks? Kas sellega, et puändis tekitatav üllatusefekt on loomult informatsiooniline fenomen (“infoplahvatus”), on öeldud midagi sisuliselt uut?⁴⁶ Ja kas Raskini “lokaalne antonüümia” on seeläbi millekski kvalitatiivselt selgemaks korrigeeritud?

Raskini teooria näib Attardole defektsena kahest suunast korraga. Skriptiopositsioon kui “lokaalne antonüümia” on ühest küljest formuleeritud liiga lõdvalt – Attardo meelest lihtsalt loogilise eitusena. Teisalt heidab Attardo (lk 404–405) Raskinile ette skriptiopositsioonide nimistujaika etteantust (*the hardwired list of SOs*). See etteheide ei ajendu ilmselt Raskini (1985: 113–114 ja *passim*) kujutelmast, et skriptiopositsioone on võimalik seada mitmetasandilisse hierarhiasse, vaid pigem ehk Raskini raamatu 2. osast (ptk 5–7), kus tuuakse näiteid kolmest levinud naljavaldkonnast – seksialasest, etnilisest ja poliitilisest huumorist – ning kus skriptideks nimetatavad üksused tõepoolest tunduvad erinevat nendest, milena neid raamatu teoreetilises osas esitleti. Nad näivad olevat siin pigem lihtsalt mingite opositsiooniüleste stereotüüpsete sisumotiivide tähised: genitaalide tugevuse skript “kui selline”, keelatud seksi skript “kui selline”, etnilise tegelase rumaluse või kitsiduse või kavaluse skript “kui selline”, juudinaljade terve mõistuse skript “kui selline”, poliitilise liidri mustamise skript “kui selline” jne – mitte teineteisele vastanduvad ja teineteist eitavad mõistmisliinid, nagu neid on loetletud Raskini raamatu teoreetilises osas (nt lk 107 jj). Attardo (lk 405) arvab igatahes, et SO-nimistua likvideerimine võimaldaks dunaamilisemat teoreetilist lähene-mist n-ö igale naljale individuaalselt, paneb taas sellealaseid lootusi *accessibility*-ideele, kuigi kardab, et seegi ei lahendaks kõiki siinseid probleeme, mainib möödamannes, et huumori ja metafoori suhted on täiesti läbi uurimata, kurdab, et salientsust on raske arvutada või formaliseeridagi, ning siirdub seejärel nalja lahendusfaasi (*resolution*) juurde.

Siin (lk 405–407) tulevad otsekohe jälle kõne alla Aubouini “õigustuse” ja Zivi “lokaalse loogika” mõisted. Öieti kõik IR-mudeli kasutajad on rõhutanud, et nalja lahendus ei ole täielik, inkongruents säilib ka pärast lahendust, lahendusel on mänguline või isegi ekslik iseloom. Ka

Freud räägib võimalusest varjata huumori väärast loogikat ja moondata seda, andes talle loogika väljanägemise, kuid see tees ei kohaldu kõigile naljaliikidele, nt kalambuuri-dele. Attardo viitab varasemaile kirjakohtadele, kus ta on (koos Raskiniga või üksi) Aubouini vaateid tutvustanud ja annab veelkordse resümee “õigustuse” ja “aktseptatsiooni” mõistetest Aubouinil. “Õigustus” on nalja kuulaja psüühiline seisund, kus inkongruentsi absurdus on maskeeritud. Maskeering on lühiajaline ja tavaloo-gikast erinev ning Aubouin seletab seda tegeliku mõtlemisveaga. Attardo hindab Aubouini “vigade taksonoomiat” kõrgelt, kuid ei usu, et nalja kuulaja eksib igal juhul ja tõeliselt – tegelikult, arvab ta, piisab nalja val-lapäästmiseks sellest, et kuulaja hajutab oma umbusu meelega, teisisõnu naudib vea võimalust, ise sellesse langemata. Attardo soovib rõhutada, et lahenduse ja “õigustuse” seletus Aubouinil on täiesti psühholoogiline: lahendus on tema jaoks “menetusviperus” (*processing mishap*) ja “õigus-tus” loogikaviga, st kognitiivne viperus, ning see toimub väga kiiresti. Ziv on oma lähimõiste, “lokaalse loogika” kohta öelnud, et see on sobiv ainult teatud juhtudel, kuna võimaldab anda inkongruentsile teatud seletuse, ning et “lokaalloogiline” seletus töötab vaid siis, kui me tahame kaasa mängida. Ka Ziv on rõhutanud puändi lühiajalist kestust. “Lokaal-sel loogikal” on huvitav parallelism Raskini “lokaalse antonüümiaga”, kuid need mõisted on Attardo arvates erinevad: Zivi jaoks on lokaalsus loomuldasa normaalse loogika psühholoogiline nõrgenemine, Raskinil seevastu tähendab lokaalsus eitust konteksti sees (või “piki telge”, *along the axis*, mida see siis ka ei tähendaks). Attardo mainib möödumisi veel Douglas Hofstadteri *ur-joke*-mõistet, millega mõeldakse paljudele nalja-dele ühist abstraktset skeletti.

Nagu eespool juba oletatud, oli GTVH-mudelist Attardo hinge jäänud üpris suur okas – loogiliseks mehhanismiks (LM) nimetatud tasand, mille olemus ning staatus nalja kogustruktuuris oli määratletud laialivalguvalt ja krüptiliselt, mille käsitlus GTVH-mudeli kirjelduses “consisted essentially in a list of examples of mechanisms: figure-ground reversal, faulty logic, chiasmus, (false) analogy, false priming (in other words, garden path), and mere juxtaposition” (Attardo 1997: 408) ning mille teoreetilist staatust naljatekstide vahelist “psühholoogilist kaugust” määratlevate tunnuste hierarhias Ruchi jt kontrollkatse (1993) ei kinnitanud.

Ja Attardo leiabki õnnetule loogilisele mehhanismile koha päikese all. Ta leiab olevat silmipimestavalt ilmse ja tulenevat ka kõigest eelöeldust, et LM ja psühholoogide (Jerry Sulsi jt) teoorias figureeriv lahenduse (*resolution*) faas või komponent on ühe ja sama asja kaks erinevat mõistetust. “In other words, the LM of a joke is the resolution of the SO (*incongruity*)” (lk 409; kursiiv originaalis). “Logistiliselt” võttes on see väljapääs õigustatud niivõrd, kuivõrd Attardo poolt või osalusel tehtud teoreetilistes edasiarendustes (GTVH, IDM) oli tõesti nõrgalt esindatud kõik see, mis juhtub pärast “teisele skriptile” või disjunktorile pörkamist – IDM käsitles seda vaid ühe naljaliigi (kalambuuride) piires ja GTVH kui staatiline mudel ei huvitunud sellest üldse, kuid sisaldas teisalt probleeme tekitanud LM-komponenti. Teisisõnu: Attardo teoorias oli auk, kus polnud pulka, ja oli pulk, mis otsis endale auku, ja Attardo paneb nad nüüd kokku. Kuid lahenduse mõtestus Jerry Sulsil vm psühholoogidel ja LM-komponendi mõtestus GTVH esitluses (Raskin ja Attardo 1991: 303–307) on nii erinevad, et nende identifitseerimine tundub järjekordse sõrmkübaratrikina. GTVH järgi (vt ka ptk 3.1 ülal) esindas LM põhiliselt mitmesuguseid väärloogika ilminguid – nii neid, mis nähtuvad nalja objekttegelaste mõtlemises ja käitumises ja selguvad lugeja või kuulaja jaoks tõesti nalja lahendusfaasis (nt pirnikeeramismooduste jt absurdsete toimingute astendamist “rumalusjätkudesse” – vt Raskin ja Attardo 1991: 303–304), kui ka väärmõtestusi, mida nali ise ~ nalja konstruktor püüab esile manada lugeja või kuulaja enda teadvuses (mitmesuguste “garden path”- või “false priming” -tehnikate abil) ja mis nalja lahendusfaasis annulleeritakse. LM-komponendi käsitluse lõpuosas (Raskin ja Attardo 1991: 307) tõstatatakse põgusalt vaid küsimus, kas nali peab või ei pea andama õigustuse tase kätkevad väärloogika- ja irrealsusnähtudele.

Attardo ise ei kahtle hetkekski oma mõtestuse “LM = *resolution*” põhjendatuses ja loeb seda GTVH-mudelisse toodud uuendusena tähtsaks ka selle poolest, et nüüd muutub LM (nagu oli *target*-komponent GTVH senises versioonis) samuti opsionaalseks, kuna nt absurdinaljades lahendus kui selline üldse puudub, ning rõhutab üle, et LM on nimelt lahendus ise, mitte lihtsalt lahendust võimaldav mehhanism. Attardo peab väga fundamentaalseks kõiki LM-komponendi manifestatsioone siduvat kõrvutustehet (*juxtaposition*), mida GTVH “vanas versioonis” tõepoolest

on toonitatud, mis on aga vaja samuti ümber tõlgendada pärast seda, kui LM on samastatud lahendusega. Attardo konstrueerib kolm “A ja B”-struktuuriga absurdi, kus A-mõiste kuulub botaanilisse, B-mõiste aga filosoofilisse domeeni ning A ja B näivad igas konjunktsioonis drastiliselt seostamatud (“asparagus and the immortality of the soul”; “strawberries and *zeitgeist*”; “prunes and deconstructionalism”). Ta ütleb, et selliste kaudu võib tihti tekitada humoristlikke efekte, ja lahendab olukorra “kratülistliku” saltoga: “The semantic rule that demands that members of a coordination be equivalent is the LM that resolves the obvious incongruity derived from the opposition between the left and right sides of coordinations” (lk 410). Kuna see lahenduseni viiv loogika kuulutatakse aga otsekohe “mänguliseks” ja “lokaalseks” ja kuna paar löiku tagasi oli pealegi vihjatud, et absurdinaljas lahendusfaasi justkui polegi, siis jääbki selgusetuks, kas neis näidetes “tegelik” lahendus (st skripti-siirdega kaasnev lahendus, mida kohtame puändiga tavanaljades) toimub või ei, ja kui toimub, siis milles ta seisneb.

Kui LM on kuulutatud lahenduseks ja öeldud, et skriptiopositsiooni vaadeldakse siin samuti dünaamilise protsessina (mis saab ilmselt tähendada ainult: ajas kulgeva protsessina, mis saab tähendada ilmselt ainult “kohtumist” skriptikonfliktiga, inkongruentsini jõudmise hetke tõlgendusprotsessis, mitte lihtsalt kahe inkongruentse skripti olemasolu nalja kognitiivses struktuuris), siis jääb üle ümber ristida ainult faas, mis on “chronologically first in the actual processing of the text” (*ibidem*) – ja uus dünaamiline naljamudel, “setup–incongruity–resolution”-mudel ehk SIR, ongi sündinud. Ümberristitud algfaas kannab niisiis nime *setup* (mille eestikeelseks lähendiks selles kontekstis võiks vast olla “püstitus”, “seadistus”, “ülesseade” vmt). Lugejal, kes on tuttav Attardo eelmise lineaarse naljamudeliga (nn IDM-mudeliga), peaks siinkohal tekkima kaks küsimust: 1) mida oluliselt uut on SIR-mudelis IDM-mudeliga võrreldes? ja 2) millist skriptikonflikti tekkele eelnevat osa naljatekstist *setup*-faas täpsemalt esindab? Attardo mõnabki, et SIR ei erine oluliselt IDM-mudelist, kuid on “formulated in more general terms and is more broadly applicable without having to expand the original definitions of the terms” (lk 412). Kas *setup* tähistab tervet endist esimest (s.o “hüljatavat”) isotoopiat või mõnd osa sellest? Attardo ütleb alul, et see on

“phase in which the groundwork for the incongruity is laid” (lk 411), mis aitab meid vähe edasi, kuna Attardo enda ega Raskini teooriad ei sisalda mõistet nimega “groundwork”. Edasi seda määratlust küll täpsustatakse: “I propose to consider the setup phase as corresponding to the SSTH’s “overlap of scripts”” (lk 413) – kuna aga skriptide ühisosast saab rääkida alles pärast teise, nalja puänteeriva skripti lavaletulekut, siis võib öelda ka, et “setup phase is just the instantiation of the first script”, mille funktsiooniks on tekitada lugejas või kuulajas (vääri) ootusi (*ibidem*). Attardo kirjeldab nende ootuste skeemikaudse tekke psühholoogilisi mehhanisme ja skeemide juurdumist inimese püsivõimellu (lk 411 ja 414), peab vajalikuks meenutada Saussure’i terminit *valeur* (lk 414–415), leiab sedakaudu, et “semantics is logically prior to incongruity” (lk 415), mida see iganes ka ei tähendaks, ja puudutab lõpetuseks (lk 415–417) mõningaid tema meelest lahendamata probleeme: “taimingu” probleemi huumoris, mittehumoristlike puäntide esinemist kirjandusteostes (nt kriminullides), kurdab uuesti, et huumori ja metafoori suhteid on vähe uuritud jne.

Attardo ei maini ühegi sõnaga, et *setup*-komponendi sünnitamise üheks ajendiks võis olla üldistatuma mõtetuse andmine IDM-mudeli konnektori-nimelisele komponendile, mida väideti olevat ainult verbaalseis, mitte aga referentsiaalseis naljades ja mis tähistas mingit väga konkreetset leksikaalselt ambivalentset ühisosalist elementi (nt kalambuuri kahe “skripti” või lugemi vahel). Kuid Raskini teooria järgi või kelle tahes teoreetilise intuitsiooni põhjal on konnektoril kognitiivne vaste igasuguses puänteeritud naljas. Võib oletada, et *setup*-mõiste kasutuselevõtt püüab ka seda lünka vaikumisi täita.

Hulgateoorias laenatud mõiste “ühisosa” (*overlap*) kasutatavus huumoriteoorias võiks muutuda küsitavaks ning selle kognitiivse või semantilise ühisosa määratlemine mingis konkreetsetes naljatekstis tekitaks ennustatavasti tõsisemaid probleeme, kui keegi prooviks seda teha mõnel suuremal empiiril – kas või naljade suure sisulise ja struktuurilise mitmekesisuse tõttu. Õnneks või õnnetuseks pole keegi seda minu teada üritanud.

See artikkel oli mulle omamoodi veelahkmeks n-ö osaliselt ja täielikult krüptilise Attardo vahel. Attardo katsed laiendada oma naljade baasilt lähtuvate mudelite aparatuuri pikemate humoristlike kirjandustekstide analüüsimiseks (1998; 2001) meenutavad püüet süüa suppi kahvliga ning on ka teiste kirjutajate poolt pälvitud vist kõige enam kriitikat üldse (vrd ka Raskini “anti-Festschrifti” referaati järgnevas, ptk 5). Attardo irooniat käsitlevate tööde vaatlusest on loobunud põhiliselt selleteemalisest kirjandusest moodustuva taustmaterjali väga suure hulga tõttu.⁴⁷

Tahaksin siiski veel kommenteerida Attardo ja ta õpilaste suhteliselt äsjast pikka kirjutist (Attardo jt 2002), mis väidetavalt kujutab endast Raskini ja Attardo seniste huumorimudelite formaliseerituma esituse katset hulga- ja graafiteooria vahendite abil ning on jätkuvasti keskendatud just LM-komponendi uurimisele.

4.5. Loogiliste mehhanismide liigitus; hulga- ja graafiteooria rakenduskatse

Christian F. Hempelmann ja Sara Di Maio on Attardo noored kaastöölised, kes esindavad huumori automaatse modelleerimise suunda. Di Maio kaitses oma doktoritöö “A Structured Resource for Computational Humor” (2000; tekst mulle kättesaamatu) Siena ülikooli juures Itaalias, Hempelmann oma paronomastiliste kalambuuri automaatset genereerimist käsitleva väitekirja (2003) Purdue ülikooli juures.

Autorid võtavad omaks Attardo (1997: 409 jj) käsituse, et nalja (või ka humoristliku teksti üldisemalt) loogiline mehhanism vastab lahendusfaasile psühholoogide “IR-mudelites” (vt Attardo jt 2002: 5), vaatavad lühidalt üle Raskini ja Attardo GTVH-mudeli tutvustuses (1991: 303–307) toodud KL-ilmingute skitsi, nendivad, et seal toodute hulgas on üldisemaid kui ka spetsiifilisemaid (mida võib käsitada üldisemate alljuhtudena), lisavad nimistule 13 LM-i, mis John C. Paulillo (1998: 270 jj) on välja eristanud Gary Larsoni raamatus “Far Side Cartoons” leiduvate karikatuuride analüüsi tulemusel (lk 9),⁴⁸ leiavad, et neidki võib taandada väiksemaks hulgaks üldistatumaiks lahendustüüpideks, toovad oma-

enda andmebaaside jm allikate põhjal lisaks veel terve hulga täiendavaid LM-liike (lk 9–17),⁴⁹ koostavad seejärel “kõigi teadaolevate LM-ide” nimistu, mis koosneb 27 üksusest (lk 18), ja teevad neist kaks taksonoomilist koondit – naljades esinduvate süntagmaatiliste vahetõrgete alusel (*ibidem*, joonis 1) ja arutlusviiside (õige, väär, “meta-“) alusel (lk 19, joonis 2). Üldistavad taksonoomiad on hierarhilise, puukujulise struktuuriga.

Selle LM-liigituse praktilisel rakendamisel võib ennustada vähemalt kahe suure probleemisoole teket.

1. Enamik LM-liike on illustreeritud ka ühe või paari tekstinäitega. Ma ei tea kahjuks, kui suur oli tegelik empiiriline baas, mille põhjal 27 kategooriast koosnev LM-nimistu loodi ja/või seda testiti ja kas tekkis üldse probleeme sellega, milline tekst millisesse LM-liiki peaks kuuluma. Igatahes on reaalne tekstimaailm, mida LM-taksonoomia peaks katma, mitte ainult väga suur, vaid ka pidevuse / diskreetsuse plaanis väga mitmekesine, paiguti üprisriki kontinuaatiivne. Attardo jt (2002) LM-liigid seevastu näivad nende kohale ehitatud ülemtasandest hoolimata diskreetsete ja “koldelistena” ning suurema ja tüpoloogiliselt tihedama aine-massi jagamisel neisse kastidesse peaksid raskused ja/või meelevaldsed paigutused olema vältimatud.

Kui keegi kohtab näiteks LM-määratlust “nöiaring” (*vicious circle*), siis võiks tal tulla tahtmine paigutada sisse klassi ka nn lõputa jutud (AT 2300 jt), nagu “saba lahti – nokk kinni” -jutt varesest tõrvatud katusel või jutt sellest, et papil oli peni, kelle ta hammustamise eest maha löi, aia taha mattis ja risti peale kirjutas, et papil oli peni jne. Kuid sellised jutud on tundmatuseni erinevad artiklis toodud nöiaringi-näitest (26, lk 17), kus Gary Larsoni karikatuuril rühm pimedaid tahab korraldada protestimarsi ACME Industries’ vastu, kuid kõnnib eksikombel ümber Kirjaoskamatus Keskuse majade, millest tekib mitu tundi kestev segadus, kuna kirjaoskamatus ei suuda lugeda kirju pimedate plakatitel. Sellest näitest lähtuvalt võiks LM-määrang olla pigem “vastastikune väärarusaamine”, või ka “juhuslik kokkusattumus” (*coincidence*), viimase näiteks (11, lk 11) on aga toodud dialoog: “The teacher calls on Johnny: “Johnny, can you tell me two pronouns?” And Johnny: “Who? Me?”” Viimase tüpoloogiline (aga võib-olla ka geneetiline) sugulane on omakorda nt naljand, kus pastor küsib leeripoisilt, kes on inimese kõige kur-

jem vaenlane; samal hetkel torkab teine leeripoiss küsitavat nõelaga, too karjatab: “Kurat!!!”; pastor ütleb: “Väga õige, armas laps, aga seda pole vaja öelda nii kõva häälega!” Kas nad on aga ka LM-samandid? Kes vaevub siin puändi varjus mõtisklema selle üle, kas nõelatorge oli juhuslikult või kavatselt “õigeaegne”? Mõtisklema siiski ilmselt peaks, sest kavatselt nõelatorge langeks väljapoole “juhusliku kokkusattumuse” LM-kategooriat – aga kuhu? On see “correct reasoning from false premises” (vrd näide 7, lk 10)? “Mitteverbaalne etteütlemine” ei oleks Attardo mudelites ilmselt LM-järku, vaid “situatiivne” (SI-tasandi) konstituent. Igatahes läheb selge assotsiatiivne link eelmise leeripoisi-nalja juurtest koolipoisi-nalja juurde, kus õpetaja küsib geograafiatunnis poisilt, kuidas kutsutakse Soome põhjaosas asuvat territooriumi; pinginaaber küünitab näitama lappi oma püksitagumikul, et inspireerida vastust “Lapimaa”, kuid pois ütleb hoopis “Persia”. Attardo jt nimistus puudub LM-liik “false reasoning from correct premises”, kuid on “false analogy” (lk 13–14) – kas Persia-nali kuuluks selle alla?

2. Alamastme LM-liikide identifitseerimiseks kasutatud terminid *perse* on küll nii impressionistlikud, et kipuvad ka väljaspool mainitud hierarhaid sattuma omavahel mitmesugustesse sünonüümilistesse, hüpo- ja hüperonüümilistesse, kausaalsetesse vm suhetesse ning lisaks ilmutavad kattuvusi kujundkõnetoorias ja mujal kasutatud terminitega.

Nii tunduvad määratlused “analoogia” (lk 10) ja “parallelism” (lk 12) olevat tekstide praktiliseks LM-liigitamiseks ohtlikult sünonüümsed. “Analoogia” tundub pealegi olevat liiga suure lõtkuga määratlus näite 8 jaoks, kus mr Smithi sekretär miss Jones teeb bossile märkuse ta lahtise püksiluku kohta: “Mr. Smith, your barrack’s door is open”; hiljem, kui Smith on oma hooletuse ise avastanud, saab ta sekretäri mõistukõnest aru ja küsib talt naljaks: “...when you saw my barrack’s door open this morning, did you also notice a soldier standing at attention?”, mispeale sekretär vastab: “Why, no sir. All I saw was a little disabled veteran sitting on two duffel bags.” Seegi tekst pole asteroid tühjuses, vaid kuulub produktiivsesse, kuid hajusate piiridega naljaperre, mille liikmeid seob kokku obstsõnseist, pikantseist vmt välditavaist teemadest rääkimine eufemistlike allegooriate kaudu.⁵⁰ Ta lähisugulane on nt jutt Winston Churchilli ja Franklin Roosevelti mõistukõnelisest kirjavahetusest Jalta

nõupidamisel Churchilli lahtivajunud püksiluku kohta, kus tarvitati vormelit “Vana kotkas pesast välja ei lenda ~ ei kuku” vms (vt nt Krikmann 2004: 278–279 (nr 130)), kuid see on poliitiline nali, kus lahendus ei seisne vaimuka repartee leiutamises, vaid mõistukõne tegeliku sisu teada- saamises, mis läbi toimub “pingelise ootuse degradeerumine mittemil- lekski”. Smithi ja Jonesi naljaga on LM-plaanis märksa sarnasem kolme- käiguline vaimukusduell, mille võitja alltoodud versioonis on Puškin:

Puškin sõitis rongiga ja kupees tema vastas istus triibuliste sukkadega daam. Puškin küsis: “Preili, kuhu need rööpad viivad?” Daam ütles: “Makske 10 rubla, ma näitan teile jaama!” Puškin vastas: “Makske teie mulle 25, ma näitan punase mütsiga jaamaülemat!”

Jutt mr Smithist ja tema sekretärist näitlikustab hästi ka küsimust, mille Daniel D. Perlmutter (2002) on tõstatanud: kui kaugele tohib minna nalja “pragmaatiliste inferentside” tuletamisega – antud juhul tähendaks see ilmselt soovitus loobuda mõtisklemast selle üle, kas mr Smith tõesti ei kandnud aluspükse, kas miss Jones pärast oma solvavat vaimukust kao- tas koha või mitte jne.

Näide 12 (lk 12), Ewald Langi järgi tsiteeritud nali, mis on käibinud juudi emigrantide hulgas Palestiinas 1938. aastal: “Kommen Sie aus Deutschland oder aus Überzeugung?”, mille LM-kvaliteet on määratle- tud kui parallelism. Mõiste “parallelism” on (väljaspool Langi käsitluses seatud spetsifikatsiooni) ühest küljest nii üliläia tähendusega, et sinna alla mahub peale antud naljanäite mida iganes, sh muid naljanäiteid (kas või nt kolmarvule või kiastlikule peegelpöördele ülesehitatud teks- tid). Teisalt on retoorikas tavaks tähistada seda tüüpi erandlikke paral- lelisme, kus rinnastava ühisnimetaja alla viidud elementidest üks sobib selle ühisnimetajaga liiaselt ~ prototüüpselt, teine aga mitte, terminiga “zeugma”. Zeugma, nagu ka kalambuur, oksüümoron, paradoks jts absurdielementi sisaldavad konstruktsioonid asuvad just huumori ja troopide puutealal ning tõendavad selle puuteala olemasolu eriti mar- kantselt.

Näide 14 (lk 13) Freudilt: “A wife is like an umbrella. Sooner or later one takes a cab”, mille LM on täiesti põhjendatult nimetatud “võrdeks”

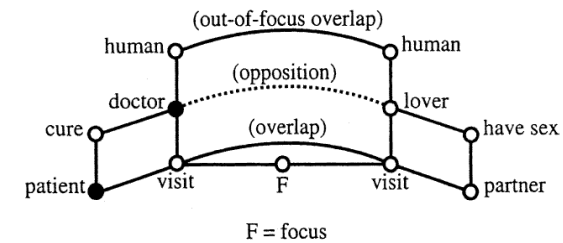
(*proportion*) ja lisatud, et võrre on loomuldasa kahekordne parallelism, mis taandub vormelile $a : b :: c : d$, kus “puuduv neljas” on otsesõnu nimetamata ja vajab “väljaarvutamist”. Kuid autorid ei meenuta sõnagagi võrdestruktuuri kuulsusrikast ajalugu – et see oli algselt Aristotelese vormel, jälle just metafoori ühe liigi (õieti: põhiliigi) jaoks; et Lévi-Strauss on taolisi vormeleid kasutanud oma struktuuraalses antropoloogias (vt nt 1967: 225) paradigmaatilise-süntagmaatiliste analoogiate tähistamiseks; et “puuduva neljandaga” (nn XYZ-) struktuurid on Mark Turnerile olnud peaaegu eluläbiseks lemmikteemaks ta metafooriuuringutes (vt nt Turner 1987; 1991: 183–215; samuti 1996: 104–108; 1998: 52–55; Fauconnier ja Turner 2002: 140–168 jm); et seda struktuuri esineb rohkesti täiskujul kui ka XYZ-vormis vanasõnades ja aforismides (vt nt Turner 1987; Priebe 1971; Seitel 1981 [1969]). Kuid ei kujundkõneteeoria ega huumoriteooria raames ole seni välja töötatud töövõimelisi vahendeid eristamiseks, milli- sed konkreetseist XYZ-vormidest kuuluvad keelestunud metafooride, millised värskete, kuid mittehumoristlike metafooride hulka ja kas on põhimõtteliselt võimalikud XYZ-tekstid, mis kuuluvad huumorisse, kuid teisalt ei kuulu metafooride hulka. Ameerika esseisti Clifton Fadimani aforismi “[A cheese may disappoint. It may be dull, it may be naive, it may be oversophisticated. Yet it remains] cheese, milk’s leap toward im- mortality” XYZ-vormiline lõpuosa (vrd selle tsitaati ka Turner 1991: 203, 252) näiteks kuulub kindlasti huumorisse.

Kokkupuuteid huumori LM-vahendite ning retoorika või kujund- kõneteeoria raames termineeritud vahendite vahel nähtub täiesti süste- maatiliselt. Skriptipõhine huumoriteooria kui ka kognitiivistlik-lakofiaan- lik kujundkõneteeoria ignoreerivad kahjuks Roman Jakobsoni, Roland Barthes’i jt klassikute poolt kasutatud paradigmaatika ja süntagmaatika mõisteid, mis oma suure üldistusjõuga võiksid sobida “meta-tööriista- deks” huumori ja kujundkõne suhete uurimisel. Näiteks siinsed “ana- loogia” ja “parallelism” esindavad kindlasti paradigmaatilisi, metafoori- laadseid vahekordi, “puuduv lüli” (*missing link*), “järelmus” või “järgne- vus” (*consequence*) ja “väljapiirang” (*field restriction*) aga süntagmaatilisi, metonüümialaadseid vahekordi, mis omakorda kipuvad kokku voolama nn pragmaatiliste inferentsidega. XYZ-struktuuride “puuduv neljas” aga illustreerib kenasti seika, et tegelikus praktikas ei saa süntagmaatika ja

paradigmaatika teineteiseta sammugi hakkama. Ka “liialdusel” (*exaggeration*: vt lk 14) on vaste troopide hulgas – hüperbool / litootes, mis vist sagedamini sooritab kvantitatiivse nihke ühe ja sama mõistedomeeni piires, kuid kui vaja, suudab ületada ka domeenipiire.⁵¹

Artikli lõpupool (lk 22–39) kujutab endast katset rakendada huumoriteoorias hulga- ja graafiteooria elemente. Artikkel on mõistetavasti adresseeritud huumoriteadlaste ja -huviliste laiale ringile, kel ei tarvitse olla kompetentsi hulga- ja graafiteoorias. Ilmselt siis abiks sellele (usutavasti valdavale) osale “Humor”-ajakirja lugejaskonnast on pakutud mõningaid elementaar-teadmisi hulgateooria põhimõistetest ja -sümbolitest (lk 22) ja üsna ulatuslikke väljavõtteid graafiteooria aabitsast (lk 31–34). Edasi püütakse esitada mõnede Raskini ja Attardo skriptipõhistes huumorimudelites fokaalseks saanud komponentide (SO, LM) “tõlked” hulga- ja graafiteooria sümboolikasse ning tuuakse mõnede konkreetsete naljanäidete graafilisi interpretatsioone Venni diagrammide ja/või skriptifragmente illustreerivate graafidena. Ma ei tunne naljade arvutimodelleerimise alal tehtavate uuringute hetkeseisu ega ole pädev hindama seniste konstruktsioonide töövõimet. Intuiitiivselt tundub, et see töövõime ei saa praeguseks olla eriti suur. Huumori skriptiteooriad on oma laadilt lingvistikapõhised ja lingvistikas endas on usk formaliseeritud teooriate võimalustesse ja mõttekusse läbinud pidevalt tõuse ja mõõnu. Õpetlik on lugeda nt George Lakoffi pihtimust (1999) John Brockmanile sellest, kuidas ta oli tosin aastat osalenud nn generatiivse semantika arendamises, püüdes ühendada Chomsky transformatsioonilist grammatikat formaalloogikaga, ja siis 1970ndate keskpaiku, olles tutvunud “kehas-tatud meele” (*embodied mind*) ideest kantud töödega psühholoogias, neuroteaduses ja lingvistikas, pettus lõplikult “täenduseta formaalsete sümbolitega manipuleerimises”⁵² ning asus koos L. Talmy, R. Langackeri ja G. Fauconnier’ga üles ehitama distsipliini, mida praegu tuntakse kog-nitiivse lingvistikanä. Üllatav on teada saada, et Tony Veale, kes aastaid on tegelnud oma metafooride automaattõlgendust taotleva SAPPER-mudeli arendamisega (vt sellest mõne sõnaga ka Krikmann 2003c: 90–91), veenab nüüd oma hiljutises artiklis (2004) huumoriuurijaid, et skripti-opositsioonid, loogilised mehhanismid jms pole huumorielamuse teket määrav lõppinstants, ja kutsub neid üles pöörama senisest enamat tähele-

panu nalja sotsiaalsele dimensioonile, “sotsiaalsele loogikale” (vt sellest kirjutisest lähemalt ka järgnevas, ptk 5.7). On mõtet taas meenutada ka kohta Raskini raamatust (1985: 51–53), kus ta räägib suuresti luhtunud lootustest, mida 1960. aastatel pandi statistiliste meetodite rakendamisele lingvistikas, ning rõhutab üldisemat põhimõtet, et tööjaotus täppismee-todite kui allikvälja ja lingvistika (või ka lingvistilise huumoriteooria) kui sihtvälja vahel peab olema probleemile orienteeritud ja probleem peab tulema sihtala enda poolt. Kuid põhiliselt Raskini ja Attardo poolt arendatud teoreetilised konstruktsioonid oma hetkeseisus on ilmselt liiga verevaesed ja nende konstituentide vahekorrad liiga hämarad, et moodustada minimaalsetki “sõnastikku” või “alfabeeti” mis tahes laadi formaliseeritud teooriate ülesehitamiseks – eriti markantselt kehtib see artiklis fokuseeritud ja eelnevaltki kurikuulsa “loogiliste mehhanismide” insti-tutsiooni kohta. Nii jäävad ka kõnealusel kirjutises skitseeritud hulga- ja graafiteooria elemendid lihtsalt kauniteks “asjadeks iseeneses”, neid ei kasutata mingiteks tegelikeks arvutusteks, nendega ei tehta tegelikult õieti mitte midagi. Naljade struktuuri visandavate skeemide joonista-miseks, nagu neid näeme lk-del 31, 35, 37 ja 38, pole ju vaja rakendada (ning pole ka tegelikult rakendatud) mingit graafiteooriat, ja graafiteooria väidetav rakendamine ei säästa neid “eelformaalset” tasandil tekkinud sisulistest vigadest.

Joonis 3

Selles mõttes on eriti indikatiivne ülalolev joonis 3 (originaalis 16, lk 35), mis skematiseerib Raskini “bronhiaalse patsiendi” valvenäite skripti-struktuuri. Siin eelnevas (vt ptk 2.3 ja 4.4) on juba juhitud tähelepanu seigale, et selles naljas vastanduvad skriptid on Raskinil pealkirjastatud veidi küsitavalt: täpsem oleks rääkida mitte **ARSTI** ja **ARMUKESE**, vaid

PATSIENDI ja **ARMUKESE** skriptidest. See ebatäpsus ei muutu probleemiks, kuni neid tähiseid mõistetakse tõesti kui skriptide (s.o teatavate sündmustike või situatsioonide) tingnimetusi, mitte aga kui tegelasrolle, mida arsti naisega jutlev meesterahvas ühes ja teises skriptis täidab. Vaadeldav skeem 16 seevastu püüab täita korraga kaht ühitamatut eesmärki: a) anda nende skriptide analüütilised graafid, mille tipud esitavad nimelt tegelaskujusid, nende tunnusjooni ja suhteid, ning b) säilitada Raskini poolt justkui etteantud opositsioon ka skriptikomponentide (tegelasrollide) 'doctor' ja 'lover' vahel, kuigi nalja lahtiseletuses on õigesti ja otsesõnu öeldud: "...both the patient visiting the doctor and the lover visiting his wife [---] are agents of the actions they respectively perform" (lk 35; minu sõrendused. – A. K.). Seetõttu tekivad skeemil loogilised ja sisulised vead. Kui skeem vertikaaltelge pidi kokku murda, siis peaksid skriptide ühised muutujaposisioonid jääma tähistatuks samade sümbolitega (nagu ongi ülemisel "fokuseerimata" real 'human' = 'human' ja alumisel "fokuseeritud" real 'visit' = 'visit', kuid mitte 'patient' = 'partner') ja erinevad (opositsioonilised) muutujaposisioonid erinevate sümbolitega (nagu ongi keskmisel real 'cure' / 'have sex' ja formaalselt (kuid mitte sisuliselt) ka 'doctor' / 'lover' samas). Kui muutujaposisioone hakata täitma "broniaalse patsiendi" naljale vastavate konkreetsete sisuelementidega, saavad ebakõlad täiesti ilmseks. Keskmisel real peaks '(uksel seisva mehe kui) armukese' alternatiiviks olema mitte 'arst', vaid ikkagi '(uksel seisev mees kui) patsient'. Kui skeemi alumine rida on tervikuna reserveeritud skriptide ühisosalistele elementidele, siis 'patsient' ja '(seks)partner' ilmselt ei sobi sinna ritta. Teisalt peaks ARSTI (KÜLASTAMISE) skriptis olema varutud kindlasti positsioon ka arstile ning ARMUKESE (KS TÜKKIMISE) skriptis niihästi arsti naisele kui ka arstile endale (st muutujatasandil naise abikaasale, kes peaks viibima sündmuskohast eemal, aga kellele naise üleaisalöömine eeldatavasti ei meeldiks) – kuidas neid rolle tuleks mõtestada skriptide ühisosa / opositsiooni plaanis? Ühtlasi tekiks motiiv mõtiskleda mitmete skriptisuhteid puudutavate üldisemate küsimuste üle: kas kõik, mis jääb väljapoole skriptide ühisosa, tuleb kuulutada *eo ipso* "opositsiooniliseks", ja/või kui atomaarsed peaksid olema ~ kui kompleksed tohiks olla skriptide sisukomponendid, et neid saaks lugeda skriptidele

ühisteks, ja/või kas ühisosalised skriptielemendid jagunevad selgesti fokaalseteks ja mittefokaalseteks: kui nt tõesti triviaalse ühistunnuse 'human' kõrval figureeriks ka ühistunnus 'male', siis oleks see tunnus PATSIENDI skriptis kui sellises ebaoluline, ARMUKESE skriptis aga obligatoorne ja tähtis. Skeemi põhiviga näib olevat parandatav lihtsalt tähiste 'doctor' ja 'patient' äravahetamise teel. Kuid "naljakonstantide" hulgas figureerib ka jooniselt 16 väljajäetud, kuid sisuliselt tähtis komponent 'whisper', mis välisilmingu ja/või tagajärjena kuulub tegeleliku (arstile tuleku) ja naise poolt kujutletava (ehaletuleku) situatsiooni ühisossa, põhjuste plaanis on aga kummaski kardinaalselt erinev (broniit / erutus või konspiratsioon) – kas ja milline koht tuleks talle varuda vastavais muutujatasandi skeemides (ARSTILKÄIK versus EHALKÄIK)?

Väljaspool hulga- ja graafiteoreetilisi simulatsioone on paljude naljanäidete sõnalised analüüsid igati asjalikud ja huviga loetavad – eriti analüüs naljale kõrbes vägistatud nunnast, mis lõpeb muljetekitava puäntrepliigiga: "See oli kena – piisavalt ja patuta!" (lk 30–31).

5. PIDULIK FINAAL: "ANTI-FESTSCHRIFT" RASKINILE

17. aprillil 2004 sai Victor Raskin 60-aastaseks ja ajakiri "Humor" otsustas pühendada talle kui väljapaistvale huumoriteoreetikule, ühele ajakirja rajajaist ja selle kauaaegsele peatoimetajale erinumbri (17-4). Selle eesõnas räägib peatoimetaja Salvatore Attardo (2004: 351–352) üllitise saamisloost. Raskin oli olnud mõttega entusiastlikult päri ja valmis oma juubelinumbris ka ise osalema, kuid seadis ebahariliku eeltingimuse – et mitte raisata väärtuslikku trükipinda teoreetiliselt vähepakkuvale kiidukõnedele ja tagada numbrile ka sisuline kaal, tuleks kaastööd tellida ainult neilt autoritelt, kes on olnud tema teooriate suhtes kriitilised. See tõttu loobusid mitmed nimekad autorid iseenda ja Attardo meeoleharmiks kaastööst, kuna nad ei tundnud end valmis olevat Raskini teoreetilisi vaateid kritiseerima. Nii kujunes juubelinumbrist omamoodi "anti-Festschrift", mille panustajate hulgas on nii huumoriuurimise tuntumaid klassikuid kui ka äsja esilekerkinud tõusvaid tähti. Raskinilt endalt (2004: 429–436) on numbril järelsõna, kus ta kommenteerib "anti"-autorite poolt esitatud kriitikat ning arutleb huumoriteooria hetkeseisu ja arenguperspektiive, maajagamist eri distsipliinide all viljeldava huumoriuurimise vahel, huumoriteooriale kui teooriale esitatavaid üldnõudeid. Raskin (lk 429) jagab numbris avaldatud artiklid laias laastus kolme rühma:

- 1) tööd, mis problematiseerivad ta huumoriteooria mõnesid üksikaspekte (Christie Davies, Katrina Triesenberg);
- 2) tööd, mis soovivad teooriat täiendada ja/või korrigeerida (John Morreall, Christian F. Hempelmann, Alexander Brock, Neal Norrick);
- 3) tööd, mis vaatavad huumoriteooriale erinevast perspektiivist (Tony Veale, Geert Brône ja Kurt Feyaerts).

Selles järjekorras on neid töid refereeritud ja kommenteeritud ka siinses kirjutises.

5.1. Christie Davies

Christie Davies, Readingi ülikooli emeriitprofessor, on tuntud eelkõige etnilise huumori ja üldse huumori sotsioloogiliste aspektide uurijana, raamatute "Ethnic Humor Around the World" (1990), "Jokes and their Relations to Society" (1998) ja "The Mirth of Nations" (2002) autor (vt temast lähemalt ka Liisi Laineste töös (2005)). Davies (2004: 373–380) loeb ülehindamatult tugevaks muljet ja mõju, mida Raskini raamatu (1985) lugemine talle avaldas, aidates süstematiseerida ta omade, huumori sotsioloogilisi ja ajaloolisi aspekte järgivate tööde käigus sünenud empiirilisi täheldusi ning andes kinnitust ta enda uuringutest võrsunud intuitsioonidele. Eriti heuristiliseks loeb ta Raskini poolt tehtud printsiipialset eristust tõsimeelse (*bona-fide*) ja humoristliku kommunikatsiooni vahel ning seda, et Raskin räägib naljade (sh etniliste naljade) puhul skriptidest, mis on konventsionaalse, fiktsioonilise ja mütoloogilise loomuga ning mille toimeala piirdub naljadega. See teeb ilmseks vajaduse eristada etnilises huumoris kohata vaid skripte, tõelisi sotsiaalpsühholoogilisi etnilisi stereotüüpe ja etnilist, sotsiaalset vm rühma iseloomustavaid reaalseid, mõõdetavaid tunnusjooni, ning võimaldab loobuda senises huumoriuurimises kasutatud kohmakast, tendentslikust ja desorienteerivast mõistest "stereotüüp". Davies täpsustab veidi Raskini käsitust kahe ühisosalis-opositsioonilise skripti vahekordadest: puändis toimub tõesti ootamatu skriptivahetus, kuid osa kuulaja ootustest aktiveeritakse juba esimeses, "avalikus" skriptis – nt teatud etniliste tegelaste ilmumise korral on alust oodata mingi RUMALUSE skripti esindava sisumotiivi realiseerumist. Davies toob näite sellest, kuidas defitsiitse struktuuriga elevandi-nalja ("Miks kannab elegant punaseid sokke? – Sest kollased on pesus") saab transformeerida narratiivse täisstruktuuriga, etnilist RUMALUSE skripti esindavaks naljaks, viies selle niiviisi vastavusse Raskini mudeliga. Ta arvab, et taolised transformatsioonid kohalduvad põhimõtteliselt kõigile absurdinaljadele ja Raskini mudel (ilmselt GTVH) pakub selleks ka võimaluse – "täisvariantis" on kõik "teadmussessid" esindatud. GTVH annab ka võimaluse näidata, miks viimasel poolsajandil tekkinud tohutud naljatsükliid on olnud efektiivsemad kui

nende 19. sajandil ja 20. sajandi alguses tradeerinud eelkäijad: nad viivad kiiremini puändile, nõuavad jutustajalt vähem retoorilisi oskusi ja kuu-lajalt vähem spetsiifilisi eelteadmisi. Kaasaegsed küsimuse-vastuse-vormilised naljad koostatakse legotaolistest valmisdetailidest, siin peab olema esindatud õieti ainult koomika “märklaud”-tegelane ja skripti-opositsioon. Nii pole vaja Ameerikas räägitavate poolaka-naljade nautimiseks omada mingeid faktiteadmisi Ameerika poolakate või Poola kohta. Selline Daviese arvates allakäinud mall erineb järsult Ameerika etniliste naljade varasemast kihist või ka Poolas endas räägitavaist palju rafineeritumaist ja nõudlikumaist poolaka-naljadest.

Daviese artikkel lõpeb täiesti ootamatu rünnakuga kurikuulsa loogilise mehhanismi komponendi vastu GTVH-mudelis: kõik naljades esinevate loogiliste mehhanismide uurimise ja süstematiseerimise katsed on teoreetiliselt viljatud ja see komponent tuleks naljamudelist tervikuna eemaldada, kuna teooriate eesmärgiks on genereerida uudseid vaatekohti ja anda testitavaid prognoose, mitte teha nähtuste detailseid taksonoomiaid. Mulle jääb täiesti arusaamatuks, kuidas selline hävitav järeldus tuleneb Daviese eelnevaist mõttekäikudest, kuid Raskin oma järelsõnas (lk 430) annab mõista, et ta näeb siin seost, ning oletab, et Daviese fenomenaalne intuitsioon ütleb talle, et “loogiline mehhanism” on samane huumori endaga ja seetõttu ei vaja ta teoreetilises naljamudelisis omaette “pesa”.

5.2. Katrina Triezenberg

Purdue ülikooli doktorant Katrina Triezenberg (2004: 411–418) kahtleb GTVH-mudeli laiendatavuses pikemaile kirjanduslikele tekstidele – st taotluses, millele on olnud suunatud Salvatore Attardo viimaste aastate põhilised jõupingutused. Kuulataval ja loetaval naljal on põhimõttelisi erinevusi, kirjandus on kunst ja kirjanduslik huumor vajab omaette teooriat, mille üheks komponendiks peaksid olema ka kirjandusteoste autorite poolt rakendatud “huumoriparendajad” (*humor enhancers*). Kuna siinses kirjutises pole kommenteeritud Attardo originaale neil teemadel (nt 1998; 2001), siis pole mõtet ka Triezenbergi artikli detailidesse laskuda.

5.3. John Morreall

Filosoof ja huumoriteooria klassik John Morreall, raamatute “Taking Laughter Seriously” (1983), “The Philosophy of Laughter and Humor” (1987), “Humor Works” (1997) ja “Comedy, Tragedy, and Religion” (1999) autor väidab oma artiklis (2004: 393–400) samuti, et Raskini skriptiteooria sobib küll traditsiooniliste puändiga naljade, mitte aga kogu verbaalse huumori seletamiseks. “Väljamõeldud naljadel” (*fictional jokes*, mis tähendab ilmselt folkloorseid puänteeritud nalju), leiab Morreall, on huumori-uurimises umbes sama roll, mis äädikakärbsel geneetikas: nad on lihtsa struktuuriga ja nende põhjal on võimalik saada kiiresti käegakatsutavaid tulemusi, kuid nende põhjal ei saa teha järeldusi kogu verbaalse huumori ~ kõigi putukaliikide kohta. Traditsioonilistel naljadel puudub sisuline seos jutustamissituatsiooniga ja nad erinevad kardinaalselt nn situatsioonilisest huumorist, st naljakate tõselujuhtumite ümberjutustustest. Raskin on avastanud puändiga tavanaljade kaks üldomadust: puändis toimuva skriptivahetuse ja nihke *bona-fide*-kommunikatsioonilt mitte-*bona-fide*-kommunikatsioonile. Need kaks tingimust pole ei hädavajalikud ega piisavad kogu verbaalse huumori jaoks.

Morreall toob näiteks episoodi “To Serve Man” teleseriaalist “The Twilight Zone”, kus tegelane nimega Chambers, USA valitsuse heaks töötav dekodeerimiskspert, jutustab tulnukate-kanamiitide saabumisest Maale, nende väidetavalt sõbralikest kavatsustest, nendega sõlmitud ametlikest lepetest, kõrbete muutmiseks aedadeks, näljahäda lõppemisest, üldisest desarmeerumisest jne kanamiitide poolt pakutud uue tehnoloogia kaasabil, kutses teha vastukülaskäik kanamiitide planeedile ja tohutuist inimsabadest sinnalennuks valmistuvate ruumilaevade juures. Kanamiidid olid kaasa toonud raamatu, mille pealkirja “To Serve Man” Chambersi rühm oli suutnud ära tõlkida, raamatu teksti ennast aga mitte. Kui Chambers on astumas kanamiitide kosmoselaeva, tormab kohale ta assistent Pat, kes oli vahepeal jätkanud tööd kanamiitide raamatu tõlkimisel, ja hõikab: “Ärge minge laeva – “To Serve Man” on kokaraamat!” Chambers püüab tagasi pöörduda, kuid ta tõugatakse laeva ja ta mõistab: kõigile neile on määratud saada kanamiitide toiduks. Siin on olemas

skriptide HUMANISM ja KANNIBALISM selge vastandus ja nende puänteeriv väljavahetamine, ka kommunikatsioon on ulmelist, s.o mitte-*bona-fide* tüüpi, kuid siin ollakse humoristlike efektide tekkimisest väga kaugel. (Sama küsimuse mittehumoristlike puäntide kohta nt kriminalide lõpul on tõstatanud ka teised uurijad, sh eespool juba mainitud Attardo (1997).)

Morreall kutsub üles mõtlema, mida võinuks endast kujutada esimehe, ajalooliselt varaseim verbaalne huumor ja kui ebatõenäoline on, et selles huumoris kehtinuksid Raskini poolt postuleeritud reeglid, mis kehtivad tänapäeva puänteeritud naljade kohta. Pigem olid need jutustused kellegagi juhtunud tegelikest äpardustest, kus polnud mingit skriptiopositsiooni ega siiret mitte-*bona-fide*-kommunikatsioonile vmt. Taolisi tõsielul põhinevaid jutte räägitakse meeleldi tänini.⁵³ Naljakat juhtumit refereerida on kergem kui jutustada kindlaskujunenud "skriptinalja": risk sõnavaliku, sündmuste järjekorra vm-ga alt minna praktiliselt puudub. Morreall kordab ka seda, mida ennegi üha ja üha korratud: et naljakad juhtumid kestavad mitu korda üle rääkida, puändile orienteeritud naljad aga on nauditavad vaid esmakuulmisel.

Teise näite toob Morreall pressiteatest kohtuasja kohta, kus keegi Gunn tunnistas, et ta tappis oma üürniku, kasutades raudkangi, lihunikunuga, käsisaagi, kaminaroopt, 12-tollist polti, habemenuga, kirvest, jalutuskeppi, piljardikiid ja suurt salatihakvliit. Kui keegi tajub siin huumorit, siis põhjustab selle kasutatud mõrvariistade ebatavaliselt suur arv. Me võiksime ka öelda, et tegu on skriptikonfliktiga siinse kümne tapariista ja "entsüklopeedilise teadmise" vahel, et tavaliselt mõrvarid ei kasuta enam kui kaht relva, kuid skripti mõiste rakendamine siinse inkongruentsiefekti puhul näib küll suurendavat "teoreetilist pagasit", kuid ei lisa mingit seletusjõudu.

Samuti, ütleb Morreall, võib huumorit toota ebatavaliste häälikukombinatsioonide abil, nagu see juhtub nt Dr. Seussi luuletustes⁵⁴ jm naljakaid riime kasutavais värssides. Keelevead, keeleline saamatus, keelelised lapsused, vaimukad võrdlused – kõik needki on huumorilised, milles aga puudub skriptiopositsioon, samuti pragmaatiliste reeglite rikkumisel põhinevad naljad (maksimimirikete kasutamisest huumori tootmisel vt lähemalt ka siin üleval, ptk 4.3). Morreall toob Raskinilt (1985: 143) näite,

kus pooltühja auditooriumi sisenev lektor ütleb: "I knew the talk would be crowded" – Raskin näeb siin skriptiopositsiooni, Morreall aga mitte semantilist, vaid pragmaatilist ümberlülitust. (Kumbki ei räägi selle näite puhul ironiast, kuigi tegu näib olevat nimelt ironiaga, ja kui ironiat tohib käsitada kui "aksioloogilist skriptivahetust", siis on siin skriptivahetus; kui ei, siis ei.)

Lõpetuseks viitab Morreall Attardo (1994: 122 jj) mõtet, et naljade põhjal loodud huumoriteooria suhestamiseks muud tüüpi humoristlike tekstidega on kaks moodust – ekspansionistlik (mis eeldab naljateooria laiendatavust muudele humoristlikele narratiividele) ja revisionistlik (mis usub, et skriptivahetusteooria ei suuda adekvaatselt katta kogu verbaalset huumorit). Morreall ütleb, et selle dilemma korral eelistab tema olla revisionist.

5.4. Christian F. Hempelmann

Christian F. Hempelmann, keda oleme eelnevas juba lühidalt tutvustanud, teeb oma artiklis (2004: 381–392) lühikokkuvõtte oma kalambuuri-teemalise doktoritöö (2003) põhitulemustest. Ta töö järgib väidetavalt üldjoontes Raskini ja Attardo poolt rajatud teoreetilist sängi, kuid see pole ka lihtsalt nende teooriate pime rakendus, vaid kätkeb edasiarendusi, lahtiseletusi ja revideeringuid. Hempelmann leiab, et GTVH-mudeli kaks komponenti – skriptiopositsioon ja loogiline mehhanism – on kalambuuri vaatlusel erilise tähtsusega. Loogilist mehhanismi soovib Hempelmann mõistestada skriptiopositsiooni funktsioonina ja rõhutab, et skriptide suhe Raskini teoorias kätkeb nii (osalist) kattuvust kui ka vastanduvust. Senises uurimises on peatahelepanu olnud pööratud vaid viimasele, kuid tegelikult eksisteerivad skriptid koos ja just nende kattuvuskoht (s.o element, mida Attardo kutsus kalambuuri juures konnektoriks) on see, mis skriptivahetust võimaldab. "In puns, SOv [= ühisosa] includes the punning word that triggers the LM [= loogilise mehhanismi], the dynamic cognitive process... that, in turn, resolves the SOp [= skriptide vastandlikkuse]" (lk 383).

Hempelmanni käsitluse põhifookus on ebatäielikel (*imperfect*) kalambuuriidel, kus teoreetilisest seisukohast kriitilised seigad on paremini esil kui täielikes kalambuuriides. Ebatäieliku kalambuuri ("konnektorsõna") eri tõlgendusi nimetab Hempelmann *target* ja *pun*. *Target* on sõna, mis on "often only paradigmatically present in the text", ja *pun* on "the actual or first occurring word that aims at this target" (*ibidem*). Hempelmanni näitelause on "Those who jump off a Paris bridge are in Seine" – siin on *pun* "in Seine" ja *target* "insane". Kuna see tuuakse ebatäieliku, mitte-homofoonilise sõnamänguna, peab siin olema ilmselt silmas peetud prantsuspärast hääldusvormi [in sɛ:n], kui Hempelmann väidab, et ka nii suure kõlaerinevuse tagant on vihje *target*-mõtestusele [insein] välja loetav. Hempelmann oletab, et häälikusarnasusel on ka ebatäielike kalambuuriide korral täita kaks omavahel lähedast funktsiooni: a) anda fonoloogilist tuge *target*-mõiste ülesleidmiseks *pun*-mõiste tagant ja b) esindada kriitilist osa skriptide kattuvusest, millel on oma roll ka nn kratülistliku loogika loogilises mehhanismis (kratülistliku loogika mõistest vt lähemalt Attardo kalambuuri käsitluse ülevaates – sinne ptk 4.2). Isegi kalambuuris "Labia majora: curly gates" on üsna kõlakauge *target*-vihje äratatav, kuna *the pearly gate* on inglise keeles kindla tähendusega ('paradiisi- või taevavärv') püsiühend. Raskini skriptiteooria põhiprintsiipide järgnev kohaldus kalambuuriidele (lk 384, p 4) ja arutus selle ümber (lk 385) jäi mulle paraku arusaamatuks, kuna *pun* on pandud õnnetul kombel tähistama nii kalambuuri ennast tervikuna kui ka selle üht struktuuri elementi (skripti). Edasi seletab Hempelmann üle "kratülistliku loogika" põhisüllogismi, mis on meile Attardo raamatu (1994) referaadi kaudu juba tuttav, ja kõneleb nn pseudokalambuursest sõnamängust (*pseudopunning wordplay*) – nood tähendavad tal "halbu" kalambuure, kus kvaasi-mitmemõttelisus põhineb sõnade puhtfoneetilisel, mitte aga semantilisel vahekorral. Sellised kalambuuriid arvab Hempelmann huumori alt välja, kuna nad on võimelised küll käivitama "kratülistliku seletuskäigu" (*cratylistic reasoning*), kuid kuna sisuline skriptiopositsioon puudub, jääb tekst liiga nõrgaks, et tunduda naljana. Ometi, möönab autor, on inimesed võimelised ka selliseid sisutuid sõnamänge nautima ja see on põhjustanud nende segiajamist tõeliste, humoristlike kalambuuriidega, mille loogiliste mehhanismide hulka kuulub ka sisuline

skriptiopositsioon. Raskinil (1985: 116) toodud viidete põhjal peaks pseudokalambuuriide hulka kuuluma ka nt "People who used to wish an ireless Ireland now wish for a cowless Moscow" (Raskin 1985: 46, p 25iii), kuhu tõesti on raske sisse mõelda mingit poliitilist vm sisulist allusiooni.⁵⁵ Lk 388 liigitab Hempelmann "halbade" kalambuuriide hulka ka üksuse "Magnet: To some it is what you find in a bad apple", mis on tehnilisel tasandil ühtlasi "ebatäielik" kalambuuri (*magnet* ~ *maggot*), ning tõstatab küsimuse malapropismide humoristlikust staatusest.⁵⁶

Hempelmann loodab, et tema täheldused aitavad täpsustada ka Attardo IDM-mudelit (vt sellest lähemalt ülal, ptk 4.1) figureerivat eristust nn referentsiaalsete ja verbaalsete naljade vahel: mõnedes kalambuuriides kaasosaleb ka sisuline, "referentsiaalne" aspekt, teistes ei osale.

5.5. Alexander Brock

Alexander Brock on noor autor Leipzigi ülikoolist, seni avaldanud töid huumori pragmaatiliste aspektide, telehuumori jm teemadel. Tema kirjutise (2004: 353–360) põhisõnum või -oletus on, et humoristlikus tekstis võivad tekkida mitmesed inkongruentsid, neis võib osaleda enam kui kaks skripti või skriptide kollisioon võib haarata enam kui üht tähendusplaani. Brocki kaks näidet pärinevad BBC kuulsast komöödiaprogrammist "Mondy Pythons Flying Circus" (1969–1974). Üks neist on nn episoodi 26 kuuluv skits tingpealkirjaga "Lifeboat (Cannibalism)". Siin arutavad laevahuku üleelanud meremehed ulgumerel päästepaadis oma šansse juba lõppenud toiduvarude juures ellu jääda. Üks meremeestest (kapten?) teeb ettepaneku: ta on nõrgaks jäänud ega pea nangunii enam kaua vastu, tal on jalg vigastatud jne – teised võiksid ta ära süüa. Pärast hetkelist imestust tekivad aga otsekohe probleemid: keegi põlgab ta haiget jalga, keegi teine arvab, et pigem võiks ära süüa Johnsoni, keegi kahtleb, kas Johnson on koššer, keegi eelistaks taisemat ja sööks pigem Hodgesit jne. Lõpuks paneb Hodges ette süüa neid kombineeritult: alul Johnsonit, kes soovivad, siis tema jala, siis teha kaptenist puljong ja siis süüa ülejäänud osa Johnsonist külmalt õhtueineks. Seejärel selgub, et neil on konservipurkides veel avokaadosid, millega einet alustada, ja

virsikuid, millega seda lõpetada, ja et pardal on isegi naisettekandja, kellele teatatakse, et nad on otsusele jõudnud ja soovivad alustada Hodgese jalast. Brock konstateerib, et siin on selgesti vastandatud kaks põhiskripti – (NÄLJA)HÄDA ja GURMAANLUS, neid seob ühisosa SÖÖMINE, ning skriptiopositsioon määratletakse kui *surm vs. elu*. Kuid lisaks võib siit ekstraheerida veel MEESTEVAHELISE VÕISTLUSE (*male competition*) skripti, mida omakorda saab kokku viia INIMVAJADUSTE skriptiga: siin ületavad teoreetiliselt teisesed vajadused (näida maitsvaim ja pälvida sellega kaaslaste lugupidamine) teoreetiliselt esmased (st füsioloogilised ja turvalisust puudutavad) vajadused. Situatsioonis on võimalik vihje ka BRITI KULTUURI skriptile (st selles valitsevaile õigluse ja meelekindluse printsiipidele). Raskini teooria vaimus võiks siis oletada vähemalt, et skriptid aktualiseeruvad n-ö kaks tükki korraga, kuid tegelikult näeme nende samaaegset, põimuvat ja interaktiivset esinemust. Brocki teine näide (lk 356), mida ma ei refereeri, sisaldab kumulatiivset restoraniroogade loendit, milles üks element (*spam*) järjekindlalt kordub ning mis peab illustreerima kvantitatiivseid manipulatsioone seespool ühtainsat skripti.

Brock mõnab õigusega, et Raskinil pole skriptideks nimetatavad üksused ühesugust loomu, nad pole formuleeritud ühtsete reeglite alusel jne. Artikkel vallandab taas – kaude kui ka otse, kuid teravasti – terve laviini omavahel seotud fundamentaalseid küsimusi skriptide kontseptuaalse olemuse ja suhete kohta: millised humoristliku teksti sisuüksused on üldse õigustatud kandma skriptide nimetust? kui me oleme skripti “pealkirjastanud”, mida me oleme siis sellega õieti teinud? mida kujutab ikkagi endast skriptide “opositsioon” või “ühisosa”? millised on teisalt terminite “inkongruents” ja “opositsioon” tähendussuhted? kas *joke*-žanriski (kuhu Mondy Pythoni pseudonüümi all esinenud näitlejaterühma looming küll ilmselt ei kuulu) peab tingimata nägema kahe ja nimelt kahe skripti suhteid või on siingi küllalt tihti põhjust kõnelda mitme skripti (mis need siis ka poleks) konstellatsioonist või manipulatsioonidest ühe ja sama skripti piires?

5.6. Neal Norrick

Neal Norrick, produktiivne huumoriteoreetik ning narratiivi- ja diskursuseuurija, kelle esimene mahukam uurimus oli monograafia vana-sõnadest “How Proverbs Mean” (1985), toonitab oma artiklis (2004: 401–409), et Raskini skriptipõhine huumorimudel ja selle edasiarendus (GTVH) ei sobi mitteverbaalse huumori käsitlemiseks. Paljude naljalii-kide aktualisatsioonid ei jaga osalisi selgelt rääkijateks ja kuulajateks, vaid nõuavad mitmepoolset mängulaadset interaktsiooni (nt lastetraditsiooni kuuluvad “Knock-knock. – Who’s there?” -etendused), kätkevad paralingvaalseid komponente (miimika, pantomiim, intonatsioon), isegi laululisi osi. Ka mitmed naljžanri kuuluvad üksused on täielikult üles ehitatud žestide mõtestamisele või ühe ja sama repliigi erinevaile intoneeringuile, eeldavad kohustuslikke hääletämbri muutusi, kogelemise imitatsioone, nõuavad piisavaid vokaalseid võimeid “ebapuhaste” kalambuuride foneerimisel jne. Norrick osutab ka olulistele kognitiivsetele erinevustele kirjaliku naljateksti lugemise ja nalja suulise esituse kuulamise vahel ning kummagi tekstitüübi käsutuses olevate väljendusvahendite erinevusele üldse, improviseerib mõeldava suulise versiooni Raskini “bronhiaalse armukese” naljast ja arvab, et suulises esituses ei kasutataks tõenäoliselt otsese kõne ja saatelause inversioonilist paigutust, sõna “sosistama” leksikaalsed manifestatsioonid oleksid asendatud tegeliku sosistamisega jne. Kokkuvõttes leiab Norrick, et senised skriptikesked naljateooriad lähtuvad peamiselt kirjalikest (loetavaist) tekstidest, tugevasti alahinnates naljade suulisest esitusest tulenevate lisafaktorite osakaalu ja sügavaid erinevusi naljade kirjalike ja suuliste versioonide vahel, mis sunnib kahtlema, kas need teooriad on üldse sobivad suuliste naljaesituste analüüsiks.

5.7. Tony Veale

Tony Veale (University College, Dublin) on varem tegelnud peamiselt kujundkõne, hiljem ka huumori arvutimodelleerimise probleemidega. Tema kaastöö (2004: 419–428) püstitab kardinaalse teoreetilise küsimuse: kas inkongruents ja lahendus täidavad huumorielamuse tekkes otsest kausaalset või pelgalt kaasnähtuslikku, diagnostilist rolli? Ehk teisiti: kas nali, kus teksti algupool on sisuliselt "alatäpsustatud" (*under-specified*), puänteeriv lõpuosa aga "ületäpsustatud" (*over-specified*), suudab selle oma struktuurilise eripära tõttu humoristliku tõlgenduse retsiptendile peale suruda või on retsiptent kui sotsiaalne olend juba loomuldasada ette häälestatud otsima huumorit kõikjalt, kus võimalik, ja seega on huumorielamuse tekitamine kahepoolne, kooperatiivne protsess? Ehk veel teisiti: kas see, mida kuulaja naljast otsib, on lahendus naljas objektiivselt olevalle inkongruentsile või hoopis inkongruents ise, mis võimaldab tal valida naljateksti ratsionaliseerimiseks just kõige atraktiivsema, s.o humoristliku tõlgendusviisi? Seda sügavamalt, mida Veale kutsub inkongruentsi ja lahenduse tagant otsima, nimetab ta sotsiaalseks loogikaks (*social logic*).

Veale mõonab, et pealesurutuse / vaba tõlgendusvaliku määr on eri naljades suuresti erinev. Näiteks kalambuurilaadses näites 1 (lk 420) "[said by old man] I still have sex at 74. I live at no. 75, so it's no distance for me" peab retsiptent tõesti ka kvantumi "74", mida ta moondava alatäpsustuse tõttu peab eluaastate hulgaks, ümber töötama naabermaja numbriks, kuid mitte see arusaam ei määra nalja sisulist olemust, vaid teave, mida nali annab meile nalja tegelase, st fiktiivse ütleja ja tema sekselu iseärasuste kohta. Näites 2 (lk 422) "Women are always using me to advance their careers. Damned anthropologists!" muutub esialgne oletus, et ütleja on positsiooni ja võimu omav mees, keda naised ümbritsevad seksuaalse tähelepanuga, puändis tõesti üliprimitiivse inimisendi enesekriitiliseks pihtimuseks, mis on vastuvõtjale nii meelepärane mõtestus, et suudab jutu maha võtta isegi (üldjuhul vägagi atraktiivselt) seksuaalselt rajalt.

Kolmandana (lk 423) toob Veale Freudi, Koestleri jt poolt ülisageli tsiteeritud antiikse valvenäite (vrd ka siin eelnevas, ptk 3.1) üliku ja temaga hämmastavalt sarnase talupoja dialoogist, kust selgub, et lossis pole teeninud mitte talupoja ema, vaid isa. Veale usub sellegi jutu kohta, et talupoja puäntreplik ei sunni meid valima tõlgendust, kus ülik ise osutub sohilapseks, vaid kuulaja valib selle võimalike tõlgenduste hulgast vabatahtlikult, kuna talle on meeldiv näha kõrki ülikut sel viisil alandatuna, ja hülgama muud Veale'i meelest võimalikud (minu meelest küll pragmaatiliselst täiesti küsitavad) tõlgendused, nt: 1) et talupoeg lihtsalt vastab üliku küsimusele siiralt ja kooperatiivselt, nii- ega naapidist seksuuhet pole üldse olnud ja meeste füüsiline sarnasus on puhtjuhuslik; 2) et üliku küsimuses sisalduv oletus meeste sarnasuse põhjuse kohta on paikapidav, ainult seksuuhete tehniliseks eelduseks polnud mitte talupoja ema viibimine lossis, vaid ta isa viibimine kodunt eemal.

Kuna Veale'i kirjutise põhipostulaat on, et nali ei kisu huumorielamust vastuvõtja psüühikast vägisi välja, vaid see elamus sünnib rääkija ja kuulaja kooperatiivses koostöös, siis peab ta loomulikult meenutama, et midagi üpris sellesarnast on juba varem väitnud ka Victor Raskin (1985: 100–104): nali on küll "mitte-heauskset" laadi kommunikatsioon, kuid kui retsiptent teab või aimab ette, et tegu on naljaga, häälestab ta end vabatahtlikult ja meeeldi sellele kommunikatsioonitüübile, aktsepteerib selles kehtivad maksiimid jm reeglid ning Grice'i kooperatiivsusprintsipi hakkab uuel tasandil taas tööle (Veale ei tsiteeri tegelikult Raskini originaali, vaid passust Raskin ja Attardo 1994: 37). Kuid Veale (nagu mitmed teisedki "anti-Festschriftis" esinevad ja varasemad kirjutajad) leiab, et inkongruents ja lahendus pole iseendast piisavad tingimused, et jõuda nimelt humoristliku elamuse tekkele, "since incongruity resolution is an ingredient in such unfunny phenomena as poetic metaphors, magic tricks, and the denouements of whodunit thrillers" (lk 424), ja ta on jätkuvalt veendunud, et naljas tekkivate skriptiopositsioonide lahendamiseks on kuulajal / lugejal mitmeid eri võimalusi, kuid ta valib nende hulgast (teadlikult? alateadlikult?) kõige solvavamad. Seepärast "a humor theory must not look to incongruities, but provide a social explanation for why we enjoy insulting others and why a feeling of social intimacy can arise

when this insult is licensed by the cooperative principle of joke-telling" (*ibidem*). Ning pisut alamal: "What is needed is not a logical mechanism as such, or a logic of oppositions, but a social logic that allows a theory to ground the interpretation in the specific concerns and prejudices of the listener as a social agent" (lk 424–425).

Veale ütleb John A. Pauloselt metafoori laenates, et mitmete naljade sihiks on tõesti juhtida kergeusklik kuulaja karidele, ja huumori spetsiifiline kooperatiivsprintsip ei takista tal ohtlikku teekonda jätkamast, ka kui ta võimalikke karisid ette aimab. Kuid paljude teiste naljade juures on sobivam kujutleda nii rääkijat kui ka kuulajat koostööaldiste konspiraatoritena, kes kujundavad narratiivile trajektoori, mis juhib karidele kellegi "kolmanda" – nalja objekttegelase – ja nende ühine "sotsiaalne loogika" määrab selle, kes karidele sattumist enim väärib ja millised "naljatrajektorid" üldse pakuvad enim rahuldust. "Our social conditioning means it is gratifying to see narratives where pomposity is deflated, excessive authority is thwarted, modesty is rewarded and arrogance is punished. It should not be surprising then to see a listener choose, when given the freedom, an interpretation with the most satisfying trajectory. Office jokes that poke fun at a dictatorial boss or a hopelessly inept colleague work best when we share the scorn of the speaker and thus jump directly to the most derisive interpretation" (lk 425–426).

Seega, arvab Veale, on Raskini ja Attardo skriptiteooriad ühitamatud huumori koostöise laadi ideega, kuna nad eeldavad, et huumorielamuse teke on sunniviisiline ja paratamatu, ning unustavad, et huumor kui selline on inimestele lihtsalt nauditav ja nad otsivad seda kõikjalt, kust võimalik. Lisaks täidab huumor tähtsat sotsiaalset rolli: me ei naera mitte abstraktsete struktuuriliste opositsioonide üle, vaid naljade mõistmist juhib rääkijate-kuulajate ühine ~ jagatud sotsiaalsete väärtuste süsteem. Senises GTVH-mudelil on komponendid "Situatsioon" ja "Narratiivne strateegia" õieti alles tühjad kohad, mis nõuavad detailsemat läbitöötamist. Võib-olla tuleks lisada nn teadmussressursside (KR-ide) hulka spetsiaalne "sotsiaalse loogika" moodul või tasand (lk 426–427).

Veale'i käsituse tagant kumab kaudne üleskutse: huumoriteooria peaks nihutama oma senist fookust skriptiopositsioonidelt ja loogilistelt

mehhanismidelt nalja sotsiaalseile aspektidele ja saama aru, et ka teiste teoorialiiikide (st üleoleku- ja halvustusteooriate, Freudi jt psühhoanalüütiliste teooriate jm) rüpest võrsunud seisukohtades ei puudu oma ratsionaalne tuum.

5.8. Kurt Feyaerts ja Geert Brône

Kurt Feyaerts on varem kujundkõnet, eriti metonüümiat uurinud kognitiivlingvist Leuveni ülikoolist ja Geert Brône samast ülikoolist kirjutab tema juhendamisel doktoritööd "on the cognitive construal of humorous texts".⁵⁷ Nende ühisartikkel (Brône ja Feyaerts 2004: 364–372) on sisult (kohati ka sõnastuselt) teatav kontsentratsioon ja väljavõte ICLA 8. konverentsi huumorisektsioonis peetud ettekande publikatsioonina esitatud pikemast kirjutisest (Brône ja Feyaerts 2003).

Autorid konstateerivad, et kuigi Raskini ja Attardo skriptipõhistes huumorimudelites nähtub mitmeid kognitiivlingvistikaga ühiseid teoreetilisi konstrukte, ei ole senine huumoriteooria siiski ära kasutanud kaugeltki kogu kognitiivlingvistikas väljatöötatud vahendite arsenalit ja teisalt on kognitiivlingvistid seni liiga vähe huvitunud huumorist kui uurimisainest.

Brône ja Feyaerts väidavad, et (*cognitive*) *construal* on üks kesksemaid kontsepte praeguses kognitiivlingvistikas, ja tutvustavad selle mõiste sisu – 2004: 362–364 üsna lühidalt, 2003: 11–17 aga üpris detailselt. Väide *construal*- mõiste kesksusest on paikapidav. *Construal* (nagu ka *skeem*, *freim*, *skript*, *domeen*, *mentaalne ruum*, *salientsus*, *mapping*, *blend* jpt) on üks neid kasutamispärasid polüseemiasse pürgivaid märksõnu, mille kaudu kognitiivne paradigma lingvistikas distantseeris end oma eellastest – antud juhul traditsioonilisest, "objektivistlikust" lingvistikast, või konkreetsemalt: kujutelmast, et "there is a one-to-one mapping of external world and linguistic structure" (2003: 11; 2004: 362–363). Kognitiivse, dünaamilise semantikakäsituse järgi seevastu tõlgendatakse situatsioone paljudel erinevail viisidel ja situatsiooni erinevad kodeeritusmoodused realiseeruvad erinevate mõtestustena. Väide *construal*-termini

kesksusest oleks aga ebatäpne: nt lakofiaanlikest metafoorikäsitlustest võrsunud haru esindajate töedes on see termin peaaegu olematu.⁵⁸

Brône ja Feyaerts (2003: 12) markeerivad William Crofti ja D. Alan Cruse'i (2004) *construal*-operatsioonide liigitusest need kategooriad ja allkategooriad, mis nende arvates väärivad kognitiivlingvistilises huumoriuurimises erilist tähelepanu:

I. **Attention/Saliency**: A. **Selection**: 1. **Profiling**. 2. **Metonymy**.

II. **Judgement/Comparison** (including identity image schemas):

B. **Metaphor**. C. **Figure/Ground**.

III. **Perspective/Situatedness**: A. **Viewpoint**.

2004. a kirjutises toonitatakse mõisteliste kujutus- e projitseerimisoperatsioonide (*conceptual mappings*), nagu metafoori, metonüümia ja nn sulandi (*blending*) kesksust kognitiivses lingvistikas ning nimetatakse mõnesid omaendi, Salvatore Attardo ja ta õpilaste, Rachel Giora, Seana Coulsoni, Tony Veale'i poolt tehtud uuringuid huumori inkongruentsis ja lahenduses osalevate mäpingunähtude spetsiifika kohta. Nende tõlgendusmehhanismide põikumine tavalisest, prototüüpselt kasutusest loob huumoris markeeritud tõlgenduse (*marked construal*), mis tekitab inkongruentsi-efekti ja inkongruentsi lahendamine kuulaja või lugeja poolt tähendab selle markeeritud tõlgenduse "lahtipakkimist" (*unpack the marked construal*) – seega on inkongruents ja selle lahendus õieti ühe ja sama kognitiivse konstruaali eri perspektiivid (lk 363). Brône ja Feyaerts leiavad, et Raskini ja Attardo mudelid (SSTH ja GTVH) püüavad kirjeldada naljade semantilist struktuuri ilma viiteta tavalisele keelekasutusele, kuna kognitiivlingvistiline silm näeks siin lihtsalt suhet "normaalse" ja "markeeritud" keelekasutuse vahel. Nad ei pea vajalikuks LM-komponendi olemasolu huumorimudelil, selle aset võiks täita tõlgendusoperatsioonide prototüübimudel, kus mitteprototüüpsed kasutused toovad kaasa võimalikke humoristlikke efekte (lk 364).

Edasi analüüsitakse (väidetavalt Crofti ja Cruse'i ning Langackeri poolt rajatud teoreetilistele sõrestikele tuginedes) kaheksat saksakeelset fraseologismi, mis kuuluvad nn verbaalsete solvangute (*verbal insults*) hulka ja on loomult metonüümilised hüperboolid – enamasti lolluse,

üks ka inetuse kohta. Kahes esimeses näites – *Er ist so dumm, dass ihn die Schafe beißen* ja *Sie ist zu dumm zu sterben* – on hüperbooli-tagajärje kõrval eksplitseeritud ka sihtmõiste-põhjus RUMAL ning nad esindavad struktuuritüüpe vastavalt *X on nii Y, et Z* ja *X on liiga Y selleks, et Z*.⁵⁹ Järgmises kahes näites – *Bei deiner Geburt ist wohl etwas Dreck ins Hirn geraten* ja *Sie weiß nicht, dass es zwei Arten von Menschen gibt* – pole lollus leksikaalselt eksplitseeritud, vaid väljendatud ainult metonüümiliselt: esimesel juhul oma põhjuse, teisel juhul tagajärje kaudu. Brône ja Feyaerts järgivad metonüümia olemuse seletamisel Langackeri hästituntud postulaati: metonüümia on n-ö parim sisenemispunkt kõneainesse, salientne ja kergesti kodeeritud? (*easily coded*) entiteet, viitepunkt, mis automaatselt evotseerib teise, sihtentiteedi, mis pakub vähem huvi või on raskem nimetada.⁶⁰ Huumori korral on metonüümiliste üksuste prototüüpne, rutiinne mõistmisprotsess häiritud, kuna viitepunktid on markeeritud, salientsed ning viitepunktistruktuurid moonutatud. Need moonutused ei tohi olla aga ka liiga suured, sest nali peab olema lõppeks ikkagi mõistetav. Lähtudes Rachel Giora nn markeeritud informatiivsuse nõudest (*marked informativeness requirement*) ja optimaalse innovatsiooni hüpoteesist (*optimal innovation hypothesis*), leiavad Brône ja Feyaerts, et humoristlikus üksuses peab kehtima olukord, mida võib nimetada balansseeritud töötlemisraskuseks (*balanced processing difficulty*). Töötlemisraskuse suurus on seejuures mõõdetav või korreleeritud kausaalse ahela pikkusega, s.o kausaalsete "sammude" arvuga, mille võrra metonüümiline manifestatsioon on eemaldatud sihtmõistest (*target concept*), mida ta on pandud esindama. Nii on kahes viimases näites kausaalse ahela pikkuseks ainult üks samm, seevastu fraas *Als dein Vater dich gesehen hat, hat er doch den Storch erschossen* nõuab kahe kausaalse, teineteisesse sahteldatud ahela ülesehitamist, "tegeliku kausaalse sündmustikuna" siis umbes nõnda: 'Kui laps on inetu, siis (kui isa näeb last, siis laseb ta kure maha)' (lk 366, vrd ka joonis 1 *ibidem*). Mõte, et metonüümilise lausungi mõistmiseks vajaliku "mentaalse töö" hulk on eri kordadel erinev, tundub intuiitselt paikapidavana, kuid on raske uskuda, et see hulk oleks mõõdetav diskreetselt loenduvate kausaalsete "sammude" kaudu.⁶¹ Ja ilmselt ei kätke tasakaalustatud tõlgendusraskuse kontsept vaikivat järelust, et mida pikem on mentaalne teekond metonüümia "leksikaalselt välispinnalt" ta

tegeliku mõtteni, seda intensiivsem on temast põhjustatud huumorielamus. Ja ilmselt kannab siinne lähenemisviis sama pahet, mida on palju ette heidetud ka nt lakofiaanlikule metafooriteooriale – see on “etümolooiline”, ei arvesta tegelike “onlain”-situatsioonide erinevusi, eelkõige seda, kas asjaomane kujundkõneüksus on vastuvõtjale eelnevalt tuntud või esmakuuldav. Kui kõne all on fraseologismide naljategemisvõime, muutub see distinktsioon eriti akuutseks. Puänteeritud nali (lühinarratiiv või kvaasi-keerdüksimus) on kaasaja inimeste teadvuses arvatavasti huumori prototüübiks ja sesse prototüüpi peaks siis ka esmakuuldavus olema *sine qua non* -eelingimusena sisse kirjutatud. Fraseologismid on aga igapäevase kõnekeele komponendid, mille “lahtikodeerimine” on reeglina automatiseerunud ning esmakuuldavus pigem suur erand. Paljud idioomid on leksikaalselt nii krüptilised ja motiveerimatud, et häireteta kommunikatsiooni tagamiseks peavad nende tähendused olema eelnevalt kätte õpitud ja mingist “balansseeritud töötlemisraskusest” pole juttugi. Muidugi teavad mõned inimesed ainult kõige triviaalsemaid kõnekäände, teised ka väga haruldasi. Muidugi toimub tegelikus kommunikatsioonis ka rohkesti kujundkõnelisi “onlain”-improvisatsioone ja tõenäoliselt püüavad improvisaatorid hoida mingit tasakaalu oma retooriliste leiutiste mõistetavuse ja huvitavuse (vaimukuse, naljakuse) vahel. Muidugi on ka fraseologismide loomulik tarvitajaskond võimeline hindama, kas ja kuivõrd on ühte või teise ütlusse kätketud n-ö humoristlikke kavatsusi – vt nt siin märkuses 45 toodud näiteid selgelt mittenaljakate ja selgelt naljakate eesti võrdluste kohta. *Läheb nagu koeral sibulasöömine* on kindlasti üsna haruldane (võib-olla kitsalt idaeestiline) võrdlus, mille esmakuulmiste arv võib olla keskmisest suurem ja ta võib ka taaskuulmisel luua koomilisi assotsiatsioone “inkongruentsesse” olukorda seatud koduloomast. Kuid see kõik on konnotatiivne lisaväärtus, mis ei maksa midagi, kui vastuvõtjal ei õnnestu ära mõistatada ütluse denotatiivset sisu ‘läheb aeglaselt ~ vaevaliselt ~ vastumeelselt’.

Kolm viimast fraasinäidet – *Er har nichts ~ Wasser im Kopf, Überlass das Denken den Pferden, die haben einen größeren Kopf* ja *Du hast wohl als Kind einen Schlag auf den Kopf bekommen?* – on eelmistest veelgi keerukama struktuuriga. Kõigis neis esineb pea kujund, mille kaudu räägitakse mõistusest. Domeenilisuse põhimõttest lähtuvad uurijad jagunevad sedalaadi

inimsomaatiliste kujundite (pea, silm, süda jne) kvalifitseerimisel kahte lehte: neile, kelle jaoks eksisteerivad eraldi domeenid MENTAALNE (INTELLEKTUAALNE, EMOTSIONAALNE, EETILINE jne) ja FÜÜSILINE (BIOLOOGILINE, FÜSIOLOOGILINE jne), on taolised kujundid metafoorid, need aga, kes käsitavad mõisteregiooni INIMENE või INIMLIK ühtse domeenina (või “domeenimaatriksina”), on nad metonüümiad. Brõne ja Feyaerts muidugi toetavad viimast vaatekohta: nende jaoks kolm viimast näidet “all instantiate the schematic metonymic pattern, according to which mental deviance is represented as some “abnormality of the head””; nad lisavad, et ka vahekord KONTEINER – SELLE SISU, mis tekib seeria kahes esimeses näites, on “an additional metonymic extension”, ja viimases näites tekiv VIGASTATUD KONTEINERI mõiste “is itself metonymically construed through the concept of some violent contact as the (possible) cause of the damage” (lk 366; kõik sõrendused minult. – A. K.). Need laiendused ongi kindlasti metonüümilised, kuid autorid lähevad vaikides mööda seigast, et KONTEINERIT ennast on kognitiivlingvistilises teoorias vist eranditult serveeritud metafoorina – st neis näidetes on tegu mitmete metonüümiliste ja metafoorsete operatsioonide liitega.

Viimased kaks analüüsivat näidet on jutud. Esimene neist on üles ehitatud ingliskeelse sõna *separate* metafoorsele polüseemiale: “Charles the Bald (emperor): What separates an Irisman from a fool? John Scotus (Irish philosopher): Just this table.” Selle dialoogi analüüsist (lk 368) on mulle mõistetavad need osad, kus väidetakse, et eeldatava filosoofilise vestluse kontekstis on *separate* teisene etümolooilis-metafoorne tähendus ‘eristama’ salientne ja otsetähendus ‘(füüsiliselt) eraldama’ insalientne ning Charles Kiilaspea poolt tegelikult silmaspeetud kvantifikatsioon ‘iga loll / iga iirlane (ja ühtlasi see iirlane siin)’, mitte aga ‘see iirlane siin / see loll siin’, ning et Scotus on need alltähendused ja kvantorid oma repartee konstrueerimiseks vaimukalt ära vahetanud. Kuid kas Langackeri eendi ja baasi mõisted on kohaldatavad sõna väljavalitud ja ignoreeritud alltähenduste vahekordadele, mis lubaks selles naljas näha *figure-ground reversal* -võtte esindajat, ja kui palju heuristilist kaalu lisab asjale Croftilit laenatud termini *changing perspective* kasutamine, jääb mulle ebaselgeks. Kõige viimane näide on jutt, kus kolm blondiini on sattu-

nud üksikule saarele; tuleb haldjas ja lubab täita igäihe soovi; esimene soovib saada arukamaks, ta muudetakse pruunijuukseliseks naiseks ja ujub saarelt minema; teine soovib saada veel arukamaks, ta muudetakse mustajuukseliseks naiseks, ehitab paadi ja purjetab saarelt minema; kolmas soovib saada veelgi arukamaks, ta muudetakse meheks ja astub üle silla saarelt minema. Selle analüüsiks pole Croftilt andnud laenata midagi peale termini *common ~ epistemic ground*, mis on “the shared knowledge, belief, and attitudes of the speech act participants” (lk 369), seega mõiste, mis peale huumori rakendub millele iganes. Siin konkreetselt nimetatakse sotsiaalseid stereotüüpe LOLL BLONDIIN ja MEES vs. NAINI, skripte ÜKSINDA INIMTÜHJAL SAAREL ja SOOVE TÄITEV HALDJAS ning kompositsioonivõtet 1-2-3-JÄRJEND, lisaks seda, et sõnastuslike trikkidega on jäetud kuulajale-lugejale kuni puändini teadmatuks seik, et saarelt viib maismaale ka sild.

Brône ja Feyaerts (lk 370) heidavad Raskinist lähtuvaile teooriaile (SSTH, GTVH) ette huumori unikaalse rolli ületähtsustamist keele “kõrval” või “peal”, kuna tegelikult paljud humoristlikud üksused seletuvad prototüüpia-, salientsus- ja markeeritusnähtudega, st ei nõua puhtkeeleliselt analüüsitandilt väljumist. Ometi meenutab kirjutus tervikuna pigem metonüümia kui huumori analüüsi, sh lihtsalt paljude asjade lihtsat ümbertõlkimist Langackeri ja Crofti terminitesse. Lugeja ei saagi selgelt aru sellest, kas autorid arvavad, et kõik fraasid, mis nõuavad pikemaid kausaalseid järelusahelaid või ilmutavad metonüümia keerukamaid liiteid metafooriga, peavad paratamatult resulteeruma huumorina, ükskõik kui tuntud nad ka poleks, või kas nt “värsked” metonüümilised improvisatsioonid saavad jääda ka mittehumoristlikeks. Kuid metonüümia kui humoriloometehnika esiletõst ise tundub seniste huumoriteooriate taustal väga innovatiivne, sunnib sügavamalt mõtlema inkongruentsi kui ühe baasmõiste tähenduse üle ja näib löövat tuntava mõra skriptikesksesse vaateviisi üldse, sest situatsioon “kaks teineteisega ühitamatut, kuid ühisosa omavat skripti” sarnaneb kangesti metafoorse vahekorra iseloomustusega, kuid seda on raske ühitada metonüümia loomulaadiga.

Pisut pessimistlik epiloog

2002. aastal avaldas Zoltán Kövecses raamatu “Metaphor: A Practical Introduction”. See on kompaktne ülevaade esmajoones lakofiaanliku koolkonna põhilistest uurimissuundadest ja saavutustest viimase veidi enam kui kahekümne aasta jooksul, ühtlasi kognitiivistliku kujundkõneteorie esimene ja esinduslik ülikooliõpik, mille peatükkide lõpul on ulatuslikud harjutustikud ja raamatu lõpus (lk 255–265) leiduvad harjutuste ja ülesannete õiged vastused. Raamatu esikaane süsimustal foonil põleb küünal, millest on näha ainult punane ülaosa ja valge leek. Küünal on loomulikult valguse metonüümia ning valgus on tarkuse, teadmiste, silmaringi metafoor. Küünal on seega valgustaja, valgusallika “metafotüümia”. See on asja referentsiaalne külg. Kuid mind on algusest peale kummitanud selle kujundi konnotatiivse sõnumi ebaselgus. Ma ei tea, kas küünal on pikk, alles äsja läidetud, alles hoogu võtmas ega ole veel jõudnud hajutada teda ümbritsevat pilkast pimedust, või ongi küünlast järel vaid nähaolev jupike ja leek valmistub viimseks agooniliseks ülesööstuks. Ma ei tea, kas Kövecsesi raamat on väge täis teooriahiu ajavõtt esimeses vahefinišis või lakofiaanliku kujundkõneteorie epitaaf. Kas George Lakoffi ja Mark Johnsoni “Philosophy in the Flesh” (1999) on kognitiivlingvistika “kehastunud meele” suuna epitaaf? Kas Gilles Fauconnier’ ja Mark Turneri “The Way We Think” (2002) on kognitiivlingvistika “kontseptuaalse integratsiooni” suuna epitaaf? Kas lakofiaanide kunagine juhttuumik suudab veel neist punktidest ette võtta avastusretki uutesse preeriatesse ja kus need peaksid asuma? Kuuldavasti on Lakoff pea igalt tribüünilt, mille jalameile Eesti lingvistid on suutnud viimastel aastatel oma emissare saata, prohvetihäälel kuulutanud, et ta enda ja kogu keeleteaduse tulevikulootused on köidetud neurolingvistika ja sellel põhineva neuro-metafooriteooria külge, kuid ta viimaste aastate ainus

uus raamat on “Don’t Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate” (2004) – Ameerika konservatiivide ja demokraatide poliitilise retoorika ja taktika võrdlev analüüs ning konservatiivide jätkuva valimisedu selgituskatse, ühtlasi sisuline jätk erineva alapealkirjaga raamatu(te)le “Moral Politics” (1996; 2002). Lakoffi isiklike neurolingvistikaalaste kirjutiste puudumine ei tähenda aga loomulikult selle suuna enda perspektiivtust või imaginaarsust.⁶² Ja kindlasti pole õige kujutada kujundkõne uurimist viimase 25 aasta jooksul nõnda, et Lakoffi, Turneri, Johnsoni jt 1980.–1990. aastate tööd olid tsunamilained, mis pühkisid oma teelt põrnu kõik senised teoreetilised rajatised. Lingvistikas on lakofiaanliku koolkonna mõjud kindlasti tugevaimad – olgu nende vormiks siis põhikaanoneile truuskjäävad konkretiseeringud ja kohaldused, lapselik-trotslikud vastuvaidlused üksikküsimustes (eriti mitmete Euroopa autorite töödes) või raevukalt-jäägitult eitav kriitika. Kuid kognitiivse jm suunitlusega kujundkõneuuringud on (eriti intensiivselt 1970. aastaist peale) jätkunud ka psühholoogia raames; siingi on kujunenud omad koolkonnad ja gurud, kelle vahel käivad lühemad või kestvamad dispuudid (üks kroonilisemaid näib olnuvat nt Dedre Gentneri ja Sam Glucksbergi rühmade vaheline vaidlus metafoori, võrdluse ja analoogia olemuse ja suhete ümber). Kognitivistlike autorite töödes on lingvistilised ja psühholoogilised (ja/või ka poeetikateoreetilised, filosoofilised, loogilised, tehisintellektilised vm) aspektid tihti nii sümbiootiliselt ühte sulanud, et neid on võimatu pidada ühe kindla “klassikalise” distsipliini esindajateks. Kuhu liigituvad selles plaanis nt Raymond W. Gibbs või Seana Coulson või Iisraeli uurijad Rachel Giora ja Yeshayahu Shen? Ilmunud tööde (kas või ajakirjas “Metaphor and Symbol” aastail 1986–2005 avaldatud artiklite) kogumass on nii suur ja mitmekesine, et on raske saada ülevaadet kujundkõne uurimise kaasaegsetest põhisuundadestki. Kuid kognitivistlik põhihoovus paistab läbi kogu selle divergentse tulva üsna selgesti välja.

Selle pika ja siinse töö kontekstis tarbetuna näiva ekskursi sihiks oli jõuda huumori(teooria) ja kujundkõne(teooria) sarnasuste juurde.

1. Kaasaegsete kujundkõneuuringute üldine divergents on suur, kuid nende tuumparadigma on kognitivistlik ja selle tuuma tuum on lakofiaanlik. Seniste huumoriuuringute kogumass ja nende intensiivsus täna-

päeval on kujundkõnega võrreldes märksa väiksem. Kuid nagu näitab ka Liisi Laineste (2003) oma eestikeelses lühiülevaates, on siin negi divergents kõikekokku suur ja siingi eristub teiste hulgast juhtiva(ima)na välja inkongruentsiteooriatest võrsunud “Raskini–Attardo paradigma”, millest käesolev töö püüdis linnulennulise ülevaate anda.

2. Kujundkõneteooria ja huumoriteooria uurimisainetel on palju sarnasusi ja ka otseseid löikepunkte (kalambuur, zeugma, malapropism, oksüümoron, paradoks, absurd, ironia, heake hulk fraseoloogiast), ootuspäraselt siis ka neid aineid kirjeldavalt teoreetilistel põhikonstruktsioonidel – nt kaks eri kogemusdomeenidest pärinevat, kuid mõistelist ühisosa omavat skeemi kontseptuaalses metafooris ning kaks inkongruentset, kuid ühisosa omavat skripti naljas. Seetõttu pole ime, et neid sarnasusi on märgatud ja eriti viimastel aastatel tänuväärse usinusega kaardistama asunud (vrd ka märkus 51 siin alamal).

4. Kövecsesi raamatu kaanepildi sümboolikast tuletatud küsimus polnud räme nali, mis pahatahtlikult kordas sõna “epitaaf”, vaid koletult tõsine ja tegelik, kuna see küsimus on põhimõtteliselt vastamatu – tegelikult pole üldse mingit mõistlikku kriteeriumi, mingit objektiivset taustsüsteemi, mille põhjal hinnata asjade globaalset hetkeseisu mingil humanitaarteadusalal või otsustada, kas selles juhtivaks kujunenud paradigma (nt lakofiaanlik metafooriteooria või attardolik huumoriteooria) on alles noorest nõrk või juba vanast väeti või just oma parimas õitseas. Seetõttu pole võimalik ennustada ka nende teooriate sümbioosist tekkivat “sünergilist” efekti, kuigi võib ennustada, et üsna pea muutub akuutseks küsimus “Kumb ruulib?”, mis vaikimisi kostab juba senistegi lähendamiskatsete tagant.

Attardo püstitab mitmes töös küsimuse oma teoreetiliste konstruktsioonide verifitseeritavuse kohta ja vastab sellele üldjuhul optimistlikult. Kuid ta näib käsitavat verifitseeritavust kuidagi puhtloogilise probleemina, kui teatavate postulaatide sobivust teatava aksioomide süsteemiga, mitte “loodusteaduslikult” või vähemalt psühholoogiliselt – kui teooria sobivust teatavate empiiriliste (spontaansete või eksperimentaalsete) töökadega. Sobivus katseandmetega suudab olla siiski vaid üsna “kohaliku” ja osalise suutlikkusega verifikaator. Ka keelelise teooria kehtivuse parim kontroll oleks “rakenduslik” – robot, kes teaks, mis on inimsuht-

lemine kui selline, räägiks vabalt vähemalt üht keelt, oskaks mõista ja tarvitada selle keele kujundlikke vahendeid, saaks aru selles keeles tehtud naljadest ja oskaks ka ise huumorit toota. Kardetavasti jäävad taolise roboti loomise šansid veel kauaks, kui mitte igaveseks ulme valdkonda: seda ei saaks realiseerida n-ö puhtarkvaraliste vahenditega, sest tal peaks olema ka õppimisvõime, sh õppimisvõime kokkupuudete põhjal füüsilise ja sotsiaalse väliskeskkonnaga, järelikult ka nimetamisväärsed sensomotoorsed võimed ja võime kogeda vahetuid (mitte intellektuaalseisse kategooriasse tõlgitud) emotsioone. Lühidalt öeldes, see peaks olema midagi sünteetilise inimolendi taolist.

2000. aasta sügisel lahkus Asta Õim Eesti Keele Instituudi direktori ametist ja sel puhul korraldati happening, millel osales ka toonane Eesti Teadusfondi Nõukogu esimees Ene Ergma ning teadusrahade jagamise igiaktuaalselt pinnalt hargnes diskussioon, mis kasvas üldisemaks vaidluseks täppis- ja loodusteaduste *versus* humanitaaria saavutuste, tähtsuse / tähtsusetuse, globaalsuse / lokaalsuse ja teiste samuti igiaktuaalsete asjade ümber. Selle kohati tuliseks paisunud mõttevahetuse käigus ütles Kristiina Ross lause, mille täpset sõnastust ma ei suuda meenutada, kuid mille mõte tundus mulle sel hetkel ühe filoloogi suust rabavalt ennekuulmatu ja mis mu meele tagamaadele alatiseks kumisema jäi: Jah, loodusteadustel on tõesti mõningaid tegelikke saavutusi, sellal kui humanitaaria on Aristotelesest peale keerlnud nagu orav rattas, otsides sel või teisel moel, kuid ikka edutult vastust ühele ja samale üliküsimusele: “Mis on Jumal?” Pikkamööda on mulle hakanud tunduma, et selle lause tegelik sisu oli lauspessimistlik, kuna lause teine pool humanitaaria kohta oli siiras ja sügav, lause esimene pool loodusteaduste kohta aga irooniline. Sest nn inimesele tänavalt, kes hindab asju just samal “rakendusliku verifikatsiooni” põhimõttel, pole erilist sooja ega külma DNA molekuli struktuurist ega genoomivalemist, kuni nende kaudu pole võimalik jõuda vähi- või aidsiravimiteni, veel vähem Suure Paugu, mustade aukude või universumi kargstruktuuri teoreetilisest tähtsusest. Tema peab inimkonna 20. sajandi suurimaiks saavutusteks tuumapommi ja elektronarvutit, kuigi teab võib-olla, et esimesed kaasaegsed “täiemõõdulised” elektronarvutid ehitati II maailmasõja lõpul selleks, et kiirendada kaugealaskerahurite mürsutrajektooride arvutamist, ja nende järgmine põhi-

rakendus oli kiirendada vesinikupommi loomiseks vajalikke arvutusi. Võib-olla on kõigi teadusalade geeniused tegelikult spontaansed juma-laotsijad ja vahe on vaid selles, et loodusteadlaste tulemused lasevad end hõlpsamalt rakendada saatana vankrite ette. Arvestades seda, et inimese mentaalne ja sotsiaalne tasand on Olemise Suure Ahela hierarhias kõrgeimad, mida tegelikesse metafoorseisse operatsioonidesse kaasa-takse, näib, et Jumalast rääkivaid ja/või tema nime nimetavaid lauseid pole võimalik üldse kvalifitseerida bukvaalseteks, metafoorseteks või absurdseteks. Seetõttu on ka küsitav n-ö tervemõistusliku endastmõistetavuse alusel nõustuda väitega, et Albert Einsteinile omistatav aforism “Der Herrgott ist schwierig, aber böse ist Er nicht” on lihtsalt ateisti metafoor looduse kohta ja ei midagi muud.

Märkused

1. Toome näiteks poolaka Bohdan Dziemidoki (1974) jaotuse põhi-liigid: 1) negatiivse omaduse teooria; 2) degradatsiooniteooria; 3) kontrastiteooria; 4) vasturääkivus- või vastuoluteooria; 5) normist kõrvalekalde teooria; 6) nn löikuvate motiivide teooriad. Iga teoorialiigi juures eristab Dziemidok veel objektivistlikke, subjektiivistlikke ja relatsionalistlikke alljuhte. Pole raske märgata, et Dziemidoki teooriatüübid sobivad üsna hästi klassikalise kolmikjaotuse alaliikideks: kontrasti-, vasturääkivus- ja normihälbeteooria inkongruentsiteooriate alla ning negatiivse omaduse ja degradatsiooniteooria halvustamisteooriate alla. Freudi ja teise tuntud psühhoanalüütiku Karl Grossi teooriad on Dziemidokil paigutatud löikuvate motiivide teooriate hulka kõrvuti Henri Bergsoni, Anatoli Lunatšarski ja mõnede poola autorite omadega; sel klassil näib üleüldse puuduvat selge identiteet ja ta näib olevat koostatud pigem n-ö ülejäakidest, mis mujale ei mahtunud.
2. “Laughter arises from the view of two or more inconsistent, unsuitable, or incongruous parts or circumstances, considered as united in one complex object or assemblage, or as acquiring a sort of mutual relation from the peculiar manner in which the mind takes notice of them.”
3. Millised protsessid selle kanali on uuristanud, see jääb küll lahtiseks. Koestler (1964: 59) tsiteerib Sigmund Freudi ontogeneetilist seletust, mille põhjal naerumiimika aluseks on see üliküllast rahuldust väljendav naeratus, millega imik eemaldab oma suu emarinna küljest (vrd aga ka teise psühhoanalüütilise autori Albert Rappi oletust, et kogu inimnaer põlvneb ürgse džungliduelli võitja triumfimõirgest – vt lähemalt märkus 53). Need kaks akti on oma emotsionaalse sisu poolest väga erinevad! Rapp, nagu Koestlergi, on seda meelt, et naeru üldine ajalooline arengutrend on suundunud tooremailt vormidelt humaansemate poole. Loodus on nähtavasti üldisemaltki häälestunud omamoodi vähima energiakulu printsiibile juba ammu enne inimese teket. G. A. Kennedy toob oma võrdleva retoorika käsitluses (1998: 13–14) äärmiselt kõneka näite veenmisvahendite gradatsioonist, mida punahirved rakedavad oma pulmaduellidel. Nad ei alusta sellega, et kohe sarved kokku lüüa, vaid röögivad esiteks tükk aega valjusti ja sugestiivselt teineteise peale; kui see ei sunni emba-kumba poolt taanduma, järgnevad ähvardavad žestid ja väljendusrikkad sõjatantsud. Need mittefüüsilised veenmiskatsed võivad vältida väidetavalt isegi tund aega, ja vaid u 30 protsendil juhtudest on vajalik viimane faas, kus parem selgitatakse otsese füüsilise võitluse teel.
4. Sellised metafoorid on peateemaks E. Sweetseri raamatus “From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure” (1990).
5. “Näiteks on joogikauss Dionysose suhtes samasugune nagu kilp Arese suhtes, niisiis võib joogikausi asemel öelda “Dionysose kilp” ja kilbi asemel “Arese joogikauss”. Või vanadus elu suhtes ja õhtu päeva suhtes: niisiis võib õhtu asemel öelda “päeva vanadus”, või [---] vanaduse asemel “elu õhtu” või “elu loojang”” (2003: 47); vrd ka netiversiooni:
<http://www.ut.ee/klassik/aristoteles/tekst21.html>
6. “Laughter is a reflex, but unique in that it serves no apparent biological purpose; one might call it a luxury reflex. Its only utilitarian function, as far as one can see, is to provide temporary relief from utilitarian pressures. On the evolutionary level where laughter arises, an element of frivolity seems to creep into a humourless universe governed by the laws of thermodynamics and the survival of the fittest. The paradox can be put in a different way. It strikes us as a reasonable arrangement that a sharp light shone into the eye makes the pupil contract, or that a pin stuck into one’s foot causes its instant withdrawal – because both the ‘stimulus’ and the ‘response’ are on the same physiological level. But that a complicated mental activity like the reading of a page by Thurber should cause a specific motor response on the reflex level is a lop-

sided phenomenon which has puzzled philosophers since antiquity” (Koestler 1964: 31).

7. Huumori olemise mõtte adekvaatsemaks seletamiseks pakub Pinker (1999 [1997]: 551–552) kolm omaenda “uut ideed”: 1) nn dominantsi ja staatuse kompleks, tänu millele huumor saab täita “dominantsivastase relva” (*anti-dominance weapon*) funktsioone; 2) naeru kollektiivse toime ja võimenemise idee: domineerija on tugevam igast domineeritavast omaette võetult, kuid mobiliseeritud jõuk on domineerivast indiviidist tugevam jne; 3) pragmaatikast tuntud “relevantsi printsiip” ehk “mõttekaks mõtestamise” püüe: iga lause mõtestamiseks võimalike taustteadmiste ja assotsiatsioonide koguhulk on tohutu, naljas peituv sõnum läheb hästi päralt, sest vastuvõtja on n-ö vaeva näinud ja selle omal jõul üles leidnud. Ükski neist ideedest ei tundu 1997. aastaks olemasolevas huumoriteoorias, tõsi küll, eriti uudsenä.
8. *Riddle* tähistab siin jt ingliskeelseis töödes tihti pigem keerdküsimust kui “klassikalist” tavamõistatust.
9. Latta ütleb, et tema vaade huumorile on “anti-essentsialistlik”: huumor pole oma sügavama olemuse poolest mitte mingi “üks asi”, vaid suur hulk erinevaid asju. Seetõttu pole huumori olemust võimalik suruda mingisse lühidasse koondvormelisse, definitiooni või üksiktunnusesse – selleks pole Bergsoni “elavale inkrusteeritud mehaaniline jäikus”, ka mitte Freudi “mõte mõttetuses”, samuti mitte üllatus ega inkongruents. Latta jagab huumoriteooriad “stiimulipoolseteks” ja “vastusepoolseteks” (siin on tugev analoogia nn objektivistlike ja subjektivistlike teooriarühmadega Bohdan Dziemidoki (1974: 12–50) liigituses). Kaasaegses huumoruurimises domineerivad stiimulipoolsed teooriad ja inkongruentsiteooriad on nende põhiliik (üleoleku- ja lõõgastusteooriad kuuluvad selles lõikes nähtavasti vastusepoolsete hulka). Adekvaatne teooria peaks aga olema “kogu protsessi teooria”, mis kätkeks ideed, et huumorikogemus tekib vaid siis, kui stiimuli- ja vastusepool koos “show a certain pattern” (Latta 1999: 8). Üks põhimõisteid Latta teoorias on siiski üsna essentsialistliku laadiga “huumori

põhiprotsess”: “...the expression “the basic humor process” shall refer to one specific psychological process such that if and only if it occurs, an experience of humor may be said to occur. The basic humor process, then, is the humor process in the universal class of particular experiences of humor” (*ibidem*, lk 6–7). Latta jagab huumoriprotsessi kolme astmesse. 1. astmel on subjekt “lõõgastamata” (*unrelaxed*; Latta ütleb (lk 37), et *unrelaxation* on sünonüümne muus kirjanduses kasutatud väljenditega *tension*, *arousal* ja *mobilization*, kuid neist eelistatavam).

Lk 44 summeerib Latta oma L-teooria niiviisi: “In response to stimuli which can take any of a virtually unlimited number of forms and can occur in any of a virtually unlimited number of combinations, the subject becomes unrelaxed to a greater or lesser extent in one or another combination of the many ways in which a person can become unrelaxed. Then, in response to a stimulus event or factor or complex of them, which too can take any of a virtually unlimited number of forms, he makes a rapid cognitive shift, as for instance in interpretation, orientation, expectation, or object of attention, a cognitive shift which might include just one step or fairly many and can take any of a virtually unlimited number of forms, but which, in context, increasingly at each step, leaves initial-stage unrelaxation without object, point, ground, or function to a certain extent, greater or lesser, in the typical case very clearly and unambiguously, all at once and most definitely. Then he relaxes rapidly or fairly rapidly through laughter, which can take any of various forms, to the extent to which his unrelaxation has been left objectless or pointless, and so on, or to a greater or lesser extent, and experiences, in the normal case if not invariably, the pleasure of humorous laughter, the fundamental pleasure of humor.”

10. Vt nt mitmeil kogumikus “The Psychology of Humor” (ed. by Jeffrey H. Goldstein and Paul E. McGhee) kirjutavail autoreil: D. E. Berlyne (lk 55), J. M. Suls (lk 95), J. H. Goldstein jt (lk 160), H. R. Pollio, R. Mers ja W. Lucchesi (lk 212 ja 213); samuti Holland (1982: 27–28).

11. “The Mirth of Nations”, tõsi küll, ei möödu Koestlerist haudvaikselt, vaid ta liigitatakse koos Hobbesi ja Gruneriga üleolekuteooria nõrga versiooni esindajate hulka (lk 12). Kuid mingit Mulkeyga analoogilist kriitikat Koestleri agressiivsuspostulaadi pihta, mis Daviese raamatu üldpaatost silmas pidades oleks ootuspärane, ometi ei tehta.
12. Analoogia on pühendatud nt interdistsiplinaarne koguteos “The Analogical Mind: Perspectives from Cognitive Science” (ed. by Dedre Gentner, Keith J. Holyoak, and Boicho N. Kokinov). Cambridge, Mass.–London, England: The MIT Press, 2001. Selles kogumikus on avaldatud ka Gentneri ja ta kaastöölise kirjutis “Metaphor is Like Analogy” (lk 199–253), Gilles Fauconnier’ artikkel “Conceptual Blending and Analogy” (lk 255–285) jpm huvitavat. Gentneri ja ta kaaslaste uuemaist töödest võib nimetada veel: Gentner ja Medina (1997; 1998); Gentner ja Namy (1999); Markman ja Gentner (2000); Wolff ja Gentner (2000); Gentner ja Wolff (2000); Gentner ja Bowdle (2001).
13. Raskin ei maini siin nõukogude esteetikas kehtinud jaotust, mille järgi huumorit ~ nalja ~ “mitte-elementaarset naeru” tähistav üldtermin oli “koomiline” (комическое), “satiir” (сатира) märkis koomilise teravamaid vorme, “huumor” (юмор) leebemaid. Kuna satiiri alla liigitusid ka ~ eelkõige sotsiaalseid vastuolusid jmt paljastavad koomikavormid, oli satiir märksa hinnatavam kui taoliseks sotsiaalseks relvaks sobimatu huumor.
14. Näiteks omistatakse vene anekdootides tšuktšile sõna *однако* sagedast kasutamist, juutidele sidesõna *и* kasutamist küsilause te alul jne. Eestlase ja soomlase kõnepruugi imitatsioonid on praktiliselt samased; on ära tabatud sõnaalguliste heliliste klusiilide hääldamine helituina, kuid eesti aktsendi põhilist tunnusjoont, nn susihäälikute puudumist ei näi olevat üldse märgatud (vt nt Šmeljova ja Šmeljov 2002: 53–54, 56–57, 77–78 jm).
15. Vt selles seoses ka Liisi Laineste kirjutist (2005), mis näitab, et 19.–20. sajandi vahetusel olid “siseetnilised” pilkeobjektid, st teatud

paikade, eriti perifeeriaste asukad eesti etnilises huumoris valdavalt domineerivad ja etniliste pilkeobjektide nimistu laienes sedamööda, kuidas tekkisid kontaktid ja avardusid teadmised naaber- ja kaugemate rahvaste kohta.

16. Kvantiteedi maksiimi rikkumine näib olevat väga valdav just keerdküsimuste konstrueerimisel: kuulajale antakse desorienteerivalt vähe infot õige vastuse äraarvamiseks ja lastakse tal meelega saada väär käsitus küsimuse sisust. Näiteks meil ja mujal hästintuntud küsimus *Millal hakkavad pardid ujuma?* peab nähtavasti sugereerima kuulajale, et *millal?* tähendab ‘millisel aastaajal?’ või ‘kui vanalt?’. “Õige” vastus *Siis, kui jalad enam põhja ei ulatu* eeldanuks, et kvantiteedi maksiimi järgides oleks küsimus pidanud olema sõnastatud umbes: *Millal hakkavad pardid ujuma, kui nad kaldalt vette lähevad?* Loomulikult minetaks nii korrektselt sõnastatud küsimus keerdküsimuse kvaliteedi.
17. Eri süsteemides on modaliteeditermineile antud järsult erinevaid tähendusi. See ambivalentsus puudutab sh termini *episteemiline* sisu. Lingvistikas tähistab see üldiselt modaalsuste ‘paratamatu / võimalik / võimatu’ komplekti. Modaalloogika alal seevastu termineeritakse sellesama sisuga modaliteetide komplektist lähtuvat loogikat *aleetiliseks* loogikaks, episteemiliseks loogikaks aga nimetatakse süsteeme, kus “ontoloogilisele” modaliteedile (‘on / ei ole tegelikult’) on pealistatud mingi “gnoseoloogiline” modaliteet (nt ‘teatakse, et...’, ‘arvatakse, et...’, ‘usutakse, et...’, ‘näib, et...’ vmt).
18. Kuna Victor Raskin ise toimetas 1990. aastate alul ja hiljem ajakirja “Humor”, kus artikkel ilmus, rakendati selle juures eriti ranget ja mitmekordset eelretsenseerimisprotseduuri: enne rutiinset anonüümset retsenseerimist telliti autoriseeritud siseretsensioonid mitmelt huumoriuurimise korüfeelt – Mahadev Aptelt, John Morrealilt ja Elliott Oringilt. Käsikirja lugesid vabatahtlikult ja loovutasid oma märkused veel Giovannantonio Forabosco ja Willibald Ruch (vt Attardo ja Raskin 1991: 331–333).

19. Katse kirjeldusest pole võimalik üheselt välja lugeda, mida kujutasid endast need 6 “relevantset paari”, mida iga katseisik hindamiseks sai – kas oli see mingi “teoreetiliste naabertekstide” valim igas seerias tekkivast 21-st võimalusest või baasteksti kombinatsioonid ülejäänud kuue tehistekstiga. Viimasele võimalusele näib vastu rääkivat märkus (lk 130), et tekstid olid eri seeriates järjestatud erinevalt, kuid iga katseisiku jaoks (st siis iga üksiku seeria piires?) samamoodi. Kuid tulemuste resümees öeldakse sõnaselgelt: “The present study concentrated on the mean deviation from the anchor jokes produced by variations in single KR’s” (lk 134; minu sõrendus. – A. K.). St igas paaris oli üheks võrreldavaks pooleks ikkagi baasnali?
20. Termin “verbaalne nali” (*verbal joke*) ei ole eriti õnnestunud ja Attardo kommenteerib selle kasutamist mööndusega, et tegelikult on igasugune keele kaudu tehtav nali “verbalized”. Niisama mitmemõtteline on traditsiooniline termin “sõnakoomika”, mis taotleb eristada teatavad koomikavormid nt situatsiooni- või kujukoomikast ja võib tähendada kas igasugust keele kaudu realiseeritud koomilist akti üleüldse (vastandina nt visuaalsetele või “praktilistele” naljadele) ja/või kitsamalt mõne tegelaskuju kõneste kätke- tud koomikat ja/või veelgi kitsamalt umbes sedasama, mida Attardo *verbal joke*, st eelkõige kalambuuri.
21. Ma ei tea, mis järjekorras siin viidatavad tööd ja nende osad on kirjutatud. Loodetavasti ei ole disjunktori ja konektori järgnevussuhteid puudutatav (kvantitatiivne) hüpotees lihtsalt tegelike testi- tulemuste tagasispeegeldus. Igatahes on Attardo enne hüpoteeside formuleerimist jõudnud teisel (1994: 99) kategooriliselt väita: “The disjunctors must necessarily follow the connectors.”
22. Olen püüdnud teisel (Krikmann 2003a: 173–175) eesti empiirika põhjal näidata, et narratiivse rahvahuuori jagunemine vane- maiks, puändita, ja nooremaiks, puändiga üksusteks pole päris selgelt kahevalentne ning ka “AT-naljandite” hulgas leidub rohkesti puändialgmetega juhte. Puändiga nali hakkas Eestis õieti kodunema alles 20. sajandi alul ajalehesabade jm trükiste vahen-

dusel ja puändilise struktuuriga nalja omaksvõtt ei toimunud koheselt ega valutult: meie arhiivmaterjalis leidub hulganisti tekste, kus üleskirjutajad on puäntrepliigile püüdnud lisada veel ka harjumuspärase “süžeelise” lahenduse, mis puändiefekti lahjendab ja rikub.

23. Attardo liigitas vaatab täiesti mööda asjaomaste märgijärjendite tähenduslikust vahekorra. Homofoonid ja homograafid osutu- vad siin homonüümide alaliikideks ja homonüümiat tavatähenduses (st kui juhuslikku kõlasamasust) pole võimalik eristada polüseemilisest kõlasamasusest. Nt lause *Mulle ei meeldi mu kodu- loomad: mu koer on üks vana koer, mu lehm on igavene lehm ja mu oinas on täielik oinas* taanduks lihtsalt homonüümiale. Teistel autoritel kohtab muidki erinevusi nende terminite mõtestamisel – nt Ahma- nova (1966: 288) loeb homofoonideks ainult erineva morfofono- loogilise koostisega sõnade (nagu vene *лут* ~ *лук*) samahääldus- likkust.
24. *Spoonerism* tuleneb anglikaani kirikutegelase ja Oxfordi õppejõu reverend William Archibald Spooneri (1844–1930) nimest. Spooner olevat alatasa öelnud metateetilisi lauseid, nagu *You have hissed all my mystery lectures; It is kistomary to cuss the bride; Yesterday our queer old dean gave an audience* jts. Millised neist ütlustest kuuluvad tegelikult Spoonerile ja millised on lihtsalt tema tuntud nimega seostatud folkloorsed leiutised, on problemaatiline. Mahadev Apte (1985: 183) arvab Spooneri kolleegidele ja õpilastele viidates, et ta ei öelnud neid üldsegi.
25. Kui kalambuuri ning enamikus kunstluulest on alliteratsioon marginaalne ja juhuslik, siis nt läänemeresoome vanemas rahva- laulukihis kuulub see poeetilisse koodi ja on ülisagedane. Eesti regilaulude statistiline analüüs (vt Krikmann 1994) näitab, et ideaa- lis taotletakse tõepoolest puhast vokaalikattuvust ja see juht (*mehed meilla; kullad kulutab; looja loogu; jäljed jäivad* vms) on tõepoolest statistiliselt domineeriv. Kuid ka konsonandikordusele järgnevad erinevad vokaalid ei paaritu sugugi juhuslikult, vaid korreleeru- vad mitme kihina foneetiliste tunnusjoonte kombinatsioonidega.

Näiteks mittemadalas vokaalikompleksis annavad (statistilise ootusega võrreldes) parima suhte vokaalid, mis erinevad ainult kõrguse poolest ($o + u$, $e + i$, $õ + ü$), paremuselt teise suhte need, mis erinevad ainult labiaalsuse poolest ($o + õ$, $e + õ$, $i + ü$), paremuselt kolmanda suhte nii kõrguse kui ka labiaalsuse poolest erinevad vokaalid ($u + õ$, $i + õ$, $e + ü$), neile järgnevad graviteedi (s.o ees-/tagavokaalsuse) poolest erinevad paarid ($e + õ$, $u + ü$, $o + õ$) jne. Madalate vokaalide (a ja $ä$) jaoks ongi madalus esimene eelistus, st kui puhas assonants pole võimalik, eelistavad nad liituda omavahel; tugevuselt teine eelistus on samagraviteetsus, tugevuselt kolmas samalabiaalsus jne.

26. Üsna analoogilisi kombinatsioone on mainitud ka Raskini (1985: 100–104) arutelus “mitte-heauskse kommunikatsiooni” ümber, kuid Attardo Raskinile ei viita.
27. Attardo vastandab siin kaks näidet: 1) “George Bush has a short one. Gorbachev has a longer one. The Pope has it, but does not use it, Madonna does not have it. What it is? A last name” ja 2) “The first thing that strikes a stranger in New York is a big car”. Esimesest arvab ta, et siin suudab väär praiming (*false priming*) kuulajat tõemeeli eksitada, teise aga paigutab juhtude hulka, kus “the hearer will be perfectly aware that he/she is violating a linguistic (or cognitive) rule in a “willing suspension of disbelief”” (lk 146). On täiesti usutav, et peenis ja selle pikkus on psühholoogiliselt tõhusam desorientiir kui New Yorgi hämmastavad vaatamisväärsused, kuid nii diametraalne vastandus tundub põhjendamatu.
28. Attardo mainib siin ka Wolfgang Köhleri tuntud katset aastast 1947, kus (saksakeelseile) katseisikuile näidati kaht joonist, üks neist teravnurkse ja teine sujuvkuurvilise kontuuriga, ning küsiti, kumb neist sobiks kandma nimetust *maluma* ja kumb nimetust *takete* (mõlemad tähenduseta pseudosõnad), ning vastajad seostasid üksmeelselt sujuvjoonelist figuuri kõlajärjendiga *maluma* ja teravnurkset järjendiga *takete*. Analoogilisi katseid on tehtud ka muukeelsete rääkijatega. Onomatopoeetilis-deskriptiivse lek-

sika “intermodaalsed” või “sünesteetilised” võimed näivad küündivat peale kõlade ja graafiliste kujutiste seostamise veel kõikjale mujalegi. Ramachandran ja Hubbard (2001: 18–23) on alles hiljuti esitanud koguni sünesteesiapõhise keeletekke-hüpoteesi. Kuna see võib väliselt meenutada omaaegseid “näm-näm”-, “uih-aih”- jts teooriaid, mille üle tõsimeelsetes lingvistilistes ringkondades ammu enam ironiseeridagi ei viitsita, on raske ennustada selle hüpoteesi retseptiooni ja edasist saatust keeleteaduses.

29. Motiveeritud keeli on ka tegelikult püütud luua. Steven Pinker (2000 [1999]: 10–12) nimetab valgustusaja mõtleja piiskop John Wilkinsi katset (“AN ESSAY Towards a REAL CHARACTER, And a PHILOSOPHICAL LANGUAGE”, 1668) luua kunstlikku filosoofilis-analüütilist universaalkeelt, mille häälikkoosseis pidi järgima referentmaailma enda hierarhilist struktuuri: nt *Z* tähistas elusolendeid, *i* neljajalgseid, *t* teatud Euroopa koerlasi, *a* nende koerlaste (taksonoomias esimest) liiki – *Zita* seega koeri. (Vt ka Borges [1965]; Wilkinsi traktaadi netiversioon (mis ei tööta brauseris Internet Explorer) on leitav aadressilt: <http://reliant.teknowledge.com/Wilkins/CleanText/parent.html>)
30. Vt nt Encyclopædia Britannica Online: “Object language – in semantics and logic, the ordinary language used to talk about things or objects in the world – as contrasted with metalanguage, an artificial language used by linguists and others to analyze or describe the sentences or elements of object language itself.” <http://www.britannica.com/eb/article?tocId=9056649>
Lahendatud küsimus pole nähtavasti seegi, milliseid keeli tuleb kvalifitseerida nimelt objekt- ja milliseid metakeelteks. Austria semiootik Günther Witzany (2000) arvab näiteks, et just tavakeel on loomuldasu ülimat järku metakeel: metakeele kontsept ise oli ajendatud vajadusest lahendada tavakeeles ilmnevaid paradokse; kuid paradoksid võivad tekkida ka metakeeltes ja neist vabanemiseks tuleb konstrueerida üha uusi “meta-meta-”, “meta-meta-meta-” j j astmete keeli. “This unavoidable gradation of metalanguages necessitated resorting to informal speech, developed in

the context of social experience, as the ultimate metalanguage. It provides the last instance for deciding on the paradoxes emerging from object- and metalanguages.”

31. Seetõttu pole siin ka ainsa sõnagagi kommenteeritud ajakirja “Journal of Pragmatics” 35. köites (2003) ilmunud huumori pragmaatikale pühendatud erinumbrist 5, kuna seal avaldatud kirjutised lähevad maksiiimirikkumise problemaatikast pea täiesti mööda.
32. Juba Attardo ja Raskin (1991: 301) mainivad põgusalt kvantiteedi maksiiimi (eiramise) fundamentaalset rolli mis tahes puändiefektide ülesehitamisel. Attardo (1994: 289–291) viib selle mõttekäigu selge ja resoluutse lõppjäreldeeni: kuna puändi olemusse kuulub see, et osa nalja mõistmiseks vajalikku infot jäetakse kuulajale verbalselt edastamata ja lastakse tal jõuda lahenduseni omapoolse kognitiivse jõupingutuse kaudu, siis on kvantiteedi maksiiimi rikkumine naljažanrile läbivalt omane ja obligatoorne *conditio sine qua non*. Selle tähtsa üldreegli tuvastamine aga ei anna iseendast vastust küsimusele, miks ainult osa kvantiteedi maksiiimi rikkumisi mõjuvad naljadena, teised aga tekitavad lihtsalt suhtlemishäireid, ega anna ka ülevaadet kvantiteedi maksiiimi rikkumise vormide tohutust mitmekesisusest tegelikus empiirilises naljafondis. Näiteks märkuses 16 arutletud keerdküsimus *Millal hakkavad pardid ujuma?* rikub kvantiteedi maksiiimi oma liiga üldiselt formuleeritud küsimusega (ning tõstatab ühtlasi probleemi kvantiteedi maksiiimi ja viisimaksiimi vahekordadest, sest viisimaksiimi üldformuleering Grice'il (1991 [1989]: 27) “Be perspicuous” lubaks mitut eri tõlgendust võimaldavaid küsimusi vaadelda ka viisimaksiimi rikkumistena). Attardo sinne kellaküsimisvormel seevastu on üks tuntumaid valvenäiteid nn kaudsete kõneaktide kohta, konkreetsemalt selle kohta, et viisakas ja heatahtlikus suhtluses on tavaks käskude, keeldude, nõuete, palvete jne edastamisel vältida imperatiivivorme ja asendada need küsimusvormidega (*Vabandage, kas te võiksite öelda, mis kell on? Palun, kas te saaksite ulatada mulle soolatoosi? Kas te ei tahaks mind veidi aidata?* jts) ning normaalseks reageeringuks neile küsimustele on öelda kellaega, ulatada

soola, võib-olla küsida, mis laadi abi vajatakse, jne, mitte aga vastata neile kui tavalistele kas-küsimustele. Seesugused “puhtsemanatilised” vastused tunduksid kvantiteedi maksiiimi rikkumistena ning näivad kinnitavat ühtlasi Umberto Eco kuulsat ja rohkelt tsiteeritud postulaati, mida ka Attardo (1994: 289) möödumisi mainib – et maksiiimide jm suhtlemisreeglite kasutamine naljategemiseks ongi võimalik vaid tänu sellele, et need reeglid istuvad inimestes nii juurdunult ja automaatselt, et me ei teadvusta üldse nende olemasolu, kuni neid ei rikuta. Kaudsetes kõneaktides ei vormistata küsimusteks mitte ainult sisult imperatiivseid, vaid ka muusuguseid lausungeid – nt neid, mis on “tegelikult” eitavad indikatiivid ja on sagedased ka vanasõnades (*Kaua koera kaelas vorst seisab?* või *Kes kassile kala annab?* vmt), aga ka tavakõnes (*Kas ma olen sind kunagi petnud?* tähendab “tegelikult” ‘Ma pole sind ju kunagi petnud’); samuti võidakse küsimuste kaudu väljendada etteheidet ja hukkamõistu (nt *Miks sa seda tegid?* võib paljudes kontekstides tähendada ‘Sa poleks pidanud seda tegema’ ~ ‘See on halb, et sa seda tegid’) jpm. Kõiki neid saab adressaat (pigem küll meelega kui kogemata) võtta kui tavaküsimusi ja reageerida neile nende “pragmaatilist mõõdet” eirates ning arvatavasti ongi taoliste reageeringute sihiks enamjuhul teha nalja – nt teeselda, et talle ei lausutud vanasõna (kus endas oli juba metafooride tarvita misega tegelikult rikutud kvaliteedi maksiiimi), vaid esitati keerdküsimus või küsiti siiralt prognoosi selle kohta, kui kaua võiks püsida ümber tegeliku koera kaela köidetud tegelik vorstirõngas, ja vastata “Paar-kolm minutit ikka seisab” või “See sõltub vorsti margist ~ rõnga diameetrist ~ koera mootorsetest võimetest ~ sellest, kui tühi on koera kõht” või “Kuni koer aru saab, et see pole kaelarihm” vmt moel. Kuid on raske määratleda, kas ja kui head naljad sel või teisel juhul tekiksid ning milliseid maksiiime sedalaadi vastused täpselt rikuksid – kas nt relevantusmaksiiimi (sest öeldi midagi mitte-teemakohast) või kvantiteedi maksiiimi “2. varianti” (sest pakuti tarbetut infot seal, kus seda üldse ei nõutud). Viimast varianti – liiga suure infokvantumi pakkumist naljades – peab Attardo (1993: 542) põhimõtteliselt võimalikuks ja toob

selle rikkumise näiteks nn karvase ~ pulstunud koera nalju (*shaggy dog jokes*). Selle naljarühma piirid on mulle ebaselged, kuid Briti leksikograaf, fraseoloog ja slängiuuriija Eric Partridge on kirjutanud neist uurimuse “The ‘shaggy dog’ story: Its origin, development and nature (with a few seemly examples)” (1953), kus ta leiab, et need jutud said laia leviku 1940. aastate algupoolel ja neid tähistav termin ise on ehk veelgi hilisem. Igatahes on need jutud, kus mõnesid ebaolulisi seiku on kirjeldatud absurdse detailsusega ja/või jutt lõpeb samuti absurdse, eelnevaga seostumatu puändiga. Jututarja prototüüpsemad ja ehk ka ajalisel varaseimad eksemplarid räägivad sellest, et keegi rikkur kuulutab välja konkursi maailma kõige sagrisema koera tiitlile või otsib asendajat oma hiljuti surnud ülikarvasele lemmikkoerale; keegi väga kaugel elav inimene otsustab reageerida kuulutusele; kirjeldatakse detailiselt ta vaevu pulstunuima koera leidmisel ja/või rohkeid ohte, raskusi ja seiklusi pikal teekonnal sihtkohta; lõpuks jõuab ta pärale ja konkursi korraldaja või majateener leiab, et koer pole siiski piisavalt pulstunud või siis on liiga pulstunud.

33. Relevantsusmaksimi sisu mõtestamisel on mitmesugustes eesti-keelseis õppematerjalides jm “breviaarides” (sh minu enda raamat (Krikmann 1997: 18) ja Raskini vastava raamatukoha (1985: 103) konspektis (<http://www.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/raskin.htm#42>)) tekkinud ebatäpsusi ja nihkeid, mis lähtuvad võõrsõnale *relevantne* antud vastetest ‘tähtis’, ‘oluline’ vist kõigis viimase aja eesti keele sõnaraamatuis, võimaldades mõista relevantsusmaksimi kui nõuet rääkida (ainult) olulisist asjust, st mitte ajada tühja loba. Grice’i originaalis on selle maksimi nimi *maxim of Relation* ja ta sisu annab edasi nõue “Be relevant” (1991 [1989]: 27). Arvestades ingliskeelsete originaalterminite sisuseoseid (*relevant to ≈ related to*) ning Grice’i essees toodud seletusi ja näiteid, tundub, et kõnealuse maksimi adekvaatseim eestikeelne nimi võiks ehk olla “asjakohasuse maksim” ja ta sisuks kõige pigemini “Püsi antud teema juures”, või siis “Räägi asjast”, nagu on pakunud Martin Aher ühes Tõnu Tamme loogikakursuse raames

peetud ettekandes (<http://www.cs.ut.ee/~tqnu/loog/Implikatuur.ppt#18>). Grice on ka ise möönud, et selle maksimiga seondub rida probleeme: millised võiksid olla erinevad relevant-sifookused ning kuidas neid suhtlusseansi kestel nihutatakse ja kõneainet “legitiimselt” muudetakse jm (*ibidem*). Igatahes peitub ka Attardo 2. näites päris võimas kaudne üldistus (mida ta, tõsi küll, eksplitsiitselt ei sõnasta): kõik absurdinaljad rikuvad relevantsusmaksimi.

34. Seega sugeneb veel kolmaski tugev implitsiitne üldistus: kõik kalambuurid rikuvad viisimaksimi.
35. Attardo viidet kronoloogilistele faktivigadele võib siin aktsepteerida vaid tinglikult. Carson transformeeris tõesti umbes nädalapikkuse lähituleviku lihtminevikuks, kuid Panama teema oli hetkel igati kuum: 20. detsembril 1989 oli USA viinud oma väed Panamasse ja kukutanud Manuel Noriega režiimi, sel sündmusel oli rohkesti negatiivset poliitilist vastukaja ning Quayle’i visiit Hondurasesse, Panamasse ja Jamaicale toimus 1990. a jaanuari lõpul (mõnedel netis leiduvail andmetel vahemikus 27.–29. jaanuarini), st tõepoolest ajal, mil n-ö madin oli juba möödunud. Pigem seisneb nalja kandev peamine maksimiriike siin ikkagi *why*-küsimuse sisu labastavas tõlgenduses. Nagu Raskingi on märkinud, kuulub ideaalse riigimehe skripti seksuaalsete vm inimlike nõrkuste täielik puudumine ja kui leidub põhjus küsida, ütleme, miks riigimees X eileõhtusel Oscarite galal suudles filmidiiva Y kätt, ja kõigile on ühtlasi teada, et Y oli üks Oscari laureaatidest, siis ometi on maksime järgiv vastus “sügava austuse ja imetluse märgiks” kahtlemata igavam kui mingi maksime rikkuv vastus, nt “sest jalga ta ei tihanud teiste nähes suudelda” vms.
36. *Second degree humor* on termin, mida ma pole kohanud ühegi teise huumoriteoreetiku töödes peale Attardo omade (lisaks siin vaadeldavale kahele vt ka nt 1988: 359–360). Attardo selgitab, et seda tüüpi huumor “consists of humorous texts which ‘fail to deliver’ the expected punch-line and become funny precisely because of

the failure to do so”, nagu nt “Have you heard the latest?” – “No? Well, neither have I” (1993: 549; 1994: 285), ning ütleb, et ka eelkõneldud “pulstunud koera jutud” võib siia rubriiki liigitada.

37. “Canned”-konditsioonil on kaks osalt teineteisesse sulavat aspekti, mille põhjal teda saab vaadelda (ja on tegelikult vaadeldudki) kahe eri opositsioonipaari komponendina: 1) kui “varust võetavat” nalja vastandatuna improvisatoorsele, *ad hoc* “loodavale” naljale; 2) kui konkreetse kommunikatiivse konteksti ja selle osalistega (lähedalt ja tihedalt) sidumata nalja vastandatuna sellest kontekstist otse ajenduvale ja sellele adresseeruvale naljale. Nt William Fry (1968 [1963]: 43) distinktsioonis *canned jokes / situation jokes* on esiplaanil viimane aspekt ning nn praktilised naljad on Fry jaoks situatsioonilised, kuna nad rakenduvad vahetult suhtlussituatsioonis osalejatele (kuigi nad on teisalt “konservid” selles mõttes, et nad pole enamasti kellegi improvisatoorne omalooming, vaid pärinevad mingist traditsioonilisest vembufondist). Fry täpsustab teisel (lk 73) ka oma käsitust “konservhuumori” koostisest: “Canned humor – such as jokes told by one person to another, funny movies, newspaper comics, vaudeville and burlesque, or humor as presented in the theater...”.
38. Grice ei lisa küll, et kvaliteedi maksimi ülitähtsusest hoolimata on valetamine, petmine ja kavaldamine looduses mitte ainult kõnevõimest, vaid ka inimliigist endast vanemad käitumisstrateegiad, mille selgeid algmeid nähtub juba kõrgemal primaatidel (vt nt De Waal 1982; 1988) ning mis on ka inimsuhtlemises mitte ainult äärmiselt sagedased ja eeldatavad, vaid ka vaikimisi aktsepteeritavad kõikjal, kus indiviidide või sootsiumide vahel toimub võitlus või võistlus (kas või sellistel tähtsatel tegevusaladel, nagu spionaaž, diplomaatia või reklaam). Ja huumoriteoorias pole vist üldse osutatud sellele, et valetamisel ja petmisel (seega siis kvaliteedi maksimi rikkumisel) on markantselt erinev staatus vanemas “švangilikus” ja uuemas puänteeritud naljakihis: kui viimases rikutakse tõemaksimi põhiliselt sedavõrd, kuivõrd mis tahes muuski narratiivses või retoorilises fiktsioonis, siis vanemais

naljandites on petmine ja valetamine ka väga sagedane puhtsisuline komponent ja sellega ka üks naljandite struktuurirühmi konstitueerivaist põhitunnustest (vrd ka Krikmann 2003a: 165–168, 171).

39. Huvitatus oma uurimisaine pragmaatilistest aspektidest on lingvistilises huumoriteoorias ja lingvistilises metafooriteoorias kujunenud üllatavalt erinevaks; ka kõnealune maksimikeskne temaatika on esimeses olnud päris aktuaalne ja teises täiesti marginaalne. Üks põhjusi on kindlasti selles, et metafoor sai lingvistikale probleemiks ligi paarkümmend aastat varem kui huumor – juba 1960. aastate alul, kui pragmaatikat keeleteadusliku alldistsipliinina polnud veel olemaski. Samuel Levin (1977) püüab küll juba eristada lausete puhtsemantilist anomaaliat pragmaatilisest, kuid kognitivistliku paradigma peatne võidulepääs pärssis suuresti metafooriteooria pragmaatika-suunalisi arenguvõimalusi, kuigi keeleteaduses üldiselt näib pragmaatika olevat semantika käest pidevalt positsioone hõivanud ja kuigi kujundkõne “onlain”-aspektid on jäänud vältimatult esiplaanile psühholoogide töödes. Laskumata siin üldistesse spekulatsioonidesse kujundkõne kõikvõimalike pragmaatiliste vaateviiside perspektiivkuse ümber, pole raske näha Grice’i maksimikeskse vaateviisi kahetisust. Kujundkõnenähtuste käsitamine eriliste *flouting*-tüüpi maksimirikumistena on põhjendatud sedavõrd, kuivõrd see taotleb markeerida kujundkõne kommunikatiivset eristaatust mingi mõeldava “ideaalselt kooperatiivse” suhtluslaadi taustal. Teisalt on küsitav, kas nt metafoori käsitamine pragmaatilise veana (nt kvaliteedi maksimi rikkumisena) on midagi põhimõtteliselt adekvaatsemat kui metafoori käsitamine puhtsemantilise veana (nn distributsioonireeglite ja selektsioonikitsenduste rikkumisena) Chomsky-järgses semantikeoorias. Eri kujundkõneliikide üksühene sidumine teatud kindlate maksimide rikkumisega tundub intuiitiivselt lihtsustav, kuid kujundkõneüksuste (nagu ka naljade) ja maksimirikumiste süstemaatilise suhestamise katsed ähvardavad maksimide mittediskreetse loomulaadi tõttu manduda “soojus-

surmalisteks” postulaatideks à la “Iga metafoor rikub eranditult igat maksimi”. Nt Samuel Levini raamatut (1977) läbiv valvenäide *Kivi suri* (*The stone died*) rikub räigelt kvaliteedi maksimi sellega, et esitab ilmselt vääralt väite (kuna elutud asjad pole teatavasti võimalised surema). Ta rikub lisaks aga ka kvantiteedi maksimi: kui me ka mõistame, et meile öeldi n-ö midagi metafoorset, siis ei saa me ikkagi piisavalt infot selle kohta, mis täpselt kiviga juhtus – kas ja mil moel ta hävis, või ta veeres ja seejärel jäi liikumatuks vmt. Kuna lausel puudub sisuline koherentsus, võib öelda, et rikutakse ka relevantsusmaksimi. Ja printsiibis iga mõistukõneline väljend rikub samuti viisimaksimi allmaksimi “Avoid ambiguity”. Attardo on kardetavasti vääralt mõistnud Grice’i *violating- ja flouting*-terminite mõtestusi, öeldes: “...essentially, flouting is violating a maxim that is salvaged by the fact that the speaker is fulfilling another maxim” (1993: 539), ning seejärel oma nelja naljanäidet kommenteerides: “...what is being claimed is that the above texts do not flout or exploit the maxims, but that they violate them” (1994: 542).

40. Esimene etteheide on aktsepteeritav, kuid olnuks põhjust mainida teisalt ka Raskini kontseptsiooni innovaatilist külge – kooperaatiivsusprintsiibi ja maksimide esmakordset “mitmekihilist” käsitust huumoriteoorias ja seeläbi ka kommunikatsiooni enda senisest laiemat pragmaatilist mõtestust. Teine etteheide on minu meelest alusetu: Raskin ei absolutiseeri naljale üleminekut signaalseerivate otsevihjete tähtsust nalja mõistmisel, nagu Attardo pisut karrikeerivalt püüab näidata, vaid arutab lihtsalt küsimust, kuidas humoristliku akti tulemus võiks sõltuda sellest, kas rääkija teeb nalja kavatsuslikult või tahtmatult ja kas adressaat on valmis nalja ootama või mitte.
41. Selle lõigu lõpetab Attardo aga taas mitmeti problemaatilise klausliga: “It should be emphasized that this claim is different from Grice’s “flouting” of the maxims: one flouts a maxim when one follows another maxim; here one violates a maxim because one follows a different CP” (1994: 287). Esiteks (vrd ka märkust 39

eelnevas) Grice tõesti ei käsita *violating- ja flouting*-situatsioonide vahekorda niimoodi. Teiseks riputatakse siin õhku skolastilisevõitu küsimus CP-tasandite ja (neile vastavate) maksimikomplektide suhetest. Grice’i esseest jääb mulje, et maksimirikumuste vorme on mitu, kuid kõik nad suhestuvad konversatsiooniliste implikaatuuride vahendusel kuidagi “ühe ja üldise” CP-tasandi raames; kuid kui eeldatakse ka “teiseste” CP-tasandite kaasamängu, siis kas neil tasandil kehtivad reeglistikud peavad tingimata olema Grice’i nelja lähtemaksimi vasted või derivaadid, nagu Raskin (1985: 103) on oletanud?

42. Olin teatud algelise variandi sellest jalgrattast enda jaoks leiutanud juba ammuilma, saanud sellele tuge Juri Lotmani (1964: 172 jj) kontseptsioonist kahe põhimõtteliselt erineva esteetikatuubi – nn samasuse esteetika (*эстетика тождества*) ja vastandumise esteetika (*эстетика противопоставления*) kohta ning sõandasin selle hiljuti mingil viisil ka sõnastada: “Vanem nali põhineb seega sündmustiku kaasanautimisel ja sama juttu kestab kuulata ka korduvalt. Uuem nali põhineb uudsusel ja üllatusel ning teda saab tõeliselt nautida vaid üks kord – esmakuulmisel” (vt Krikmann 2002: 842).
43. Ka näiteks lakofiaanlikus kognitiivses metafooriteoorias kasutatakse nn kontseptuaalsete metafooride identifitseerimiseks analoogilisi A ON B -tüüpi lühitähiseid, mis peavad markeerima lihtsalt metafoorseid “trasse”, st mõistevälju, millede vahel metafoor talitleb, mitte aga metafoorides kohatavaid verbaliseeritud üksusi. Näiteks TIME IS MONEY on kontseptuaalse metafoori tähis, mis viitab pelgalt sellele, et ajadomeenist pärinevat tavatsetakse mõistestada rahadomeenist pärineva terminites, ja vanasõna *Time is money* on lihtsalt üks selle kontseptuaalse metafoori võimalikest realisatsioonidest.
44. De Palma ja Weiner tõlgendavad sööva (inim) *suu* ja mittesööva (jõe) *suu* vahekorda lihtsalt polüseemiana, nende tekke etümoloogilistest seikadest huvitumata. Kujundkõnetes teoorias tavatsetakse just selliseid füüsilise ja/või funktsionaalse sarnasuse alusel moo-

dustunud liitsõnu või sõnaühendeid – õieti nende järelkomponente – nimetada “surnud” metafoorideks (nt *jõesuu*, *potikõrv*, *lauajalg*, *kapsapea* jne). On üldiselt teada, et suur osa polüseemiat tekibki metafoorsel või metonüümilisel alusel. Olenevalt asjade taandumisest või aktualiseerumisest keelevälises reaalsuses võivad sõnade algselt metafoorsed (raskemini kättesaadavad) tähendused “neutraliseeruda”, muutuda “kontekstivabadeks”. Võib arvata, et praegusel arvutiajastul tähendab nt *hiir* “esmaselt” pigem pikasabalist klikkimisseadet arvutiekraanil toimuva ohjamiseks ja ainult spetsiifilisemais zooloogilistes või olmelistes kontekstides väikest närilist, ning *viirus* vastavalt eelkõige arvuti tööd häirivat parasiitprogrammi ja ainult spetsiifilistes meditsiinilistes ja/või bioloogilistes kontekstides rakku tunginud ja haigusi põhjustavat geneetilist parasiiti. Sõna etümoloogiliselt teisene metafoorne tähendus võib keele diakroonilise arengu tulemusel saada sõna ainsaks tähenduseks ja etümoloogiliselt algne tähendus keelest hoopis kaduda – nt tänapäeva eesti keeles tähendab *kõrend* eba-proportsionaalselt pikka ja peenikest inimolendit (eelkõige vist meessoost mürsikut), mitte aga enam pikka peenikest teivast või latti, *kirg* passiooni ja mitte enam tulesädet, *nilbe* midagi tülkalt obstsöönset ja mitte enam libedat või limast jne.

45. Mõned näited Jüri Viikbergi “Anekdoodiraamatust” (1997): “Kaks loodet ajavad juttu ja tõmbavad suitsu” (lk 383); “Laps kukub pilvelõhkuja aknast alla” (lk 383); “Naine kuuleb koridorist lärmi ja läheb vaatab, milles asi. Naabril on tütar jalgupidi käes ja lööb teda vastu seina” (lk 385); “Mehele tuleb sõber vastu, mõlemad kõrvad söestunud” (lk 387); “Mees onaneerib lillepotti” (lk 390); “Mees teeb tervisejooksu ja näeb, et üks hull jookseb talle järele, nuga peos” (lk 394); “Hull kõnnib järve ääres ja pomiseb: 27, 27, 27, 27, 27...” (lk 395); “Hull tuleb tuppa, verine kirves käes” (lk 396); “Hull istub vanni serval ja õngitseb” (lk 400); “Hull istub põrandal ja saeb aatomipommi” (lk 401).
Nii *accessibility* ~ *availability* kui ka *salience* kodunesid psühholoogiliste terminitega vist 1970ndate lõpupoolel (Jüri Alliku suulist

kinnitust mööda eelkõige Amos Tversky ja Daniel Kahnemani tööde kaudu) ja jõudsid peagi ka psühholoogide poolt viljeldavasse metafooriteooriasse – vt nt Andrew Ortony kirjutist (1979) salientsuse tasakaalustamatuse (*salience imbalance*) ja võrdluse pööratavuse / mittepööratavuse kohta; ta mõttekäigud näivad samahästi kohalduvat ka metafooridele. Ortony vaatleb väga lihtsaid *A on nagu B* -tüüpi struktuure, kus vastavad *A* ja *B* on substantiivid. Igale substantiivile, ütleb ta, on omane teatud hulk tunnuseid (predikaate). Mõned predikaatidest on teatud *A* või *B* jaoks väga tunnuslikud ~ silmatorkavad ~ “eenduvad” (*high-salient*), teised ebaolulised ~ silmatorkamatud (*low-salient*). Võrdluste “lahendamisalgoritm” on umbes selline: 1) avame võrdlusvahendi (ehk *vehicle*-komponendi), s.o substantiivi *B* sisu nõnda, et kujutleme ta mõningaid meie arvates tunnuslikke predikaate; 2) kontrollime järele, kas neidsamu predikaate esineb ka *A*-l (s.o võrreldaval, *tenor*-komponendil) ja kui tähtsal kohal nood tema predikaatide skaalal meie meelest asuvad; 3) vastavalt võime saada kolm põhimõttelist lahendit (Ortony ütleb, et ta ei pea neid välistuvaiks, vaid üleminekud on libisevad): a) *B*-tähtsad predikaadid on ka *A*-tähtsad – seda lahendit tajutakse psüühiliselt otsese võrdlusena; b) *B*-tähtsad predikaadid on *A*-vähetähtsad – seda lahendit tajutakse metafoorse võrdlusena; c) *B*-tähtsaid predikaate ei leidu *A*-l üldse – seda lahendit tajutakse tõlgendamata (mõistatusena, totrusena). Laiema empiirika taustal tundub Ortony skeem pigem mingi üldisema skeemi erijuhuna. Näib, et folkloori lühivormidest võib leida katet ka Ortony “salientsus”-osuti sellistele kaldevariantidele, mis ei vasta mingeile võrdlustele ega metafooridele ning mida Ortony üldse ei maini, nagu nt kombinatsioon ‘vähetunnuslikult vähetunnuslikule’. Selle konfiguratsiooni korral nõuab ühisosa leidmine nupukust ja tekib koomilisi efekte, nagu traditsioon on taotlenudki. Juhtu esindavad näiteks kaks mitmetes folkloorides üsna produktiivset keerdküsimuste või “pausiga lühianekdootide” tsükli:

- 1) “Mida ühist on asjadel *A* ja *B*?” (miilitsal ja fekaalil? – mõlemad pärinevad siseorganitest; trammil ja poisil? – ootad veidi, tuleb

uus, ootad kauem, tuleb vana tagasi; lesel ja kartulil? – mõlemal on munad mullas; kalmistul ja WC-l? – kui tuleb minna, siis tuleb minna);

2) “Mida erinevat on asjadel *A* ja *B*?” (hapukurkidel ja välistrepil? – kurgid tehakse sisse, välistrepp välja; vasikal ja joodikul? – üks röögib enne joomist, teine pärast; koeral ja kirbul? – koeral võivad olla kirbud, kirbul koeri ei ole; kotletil ja pioneeril? – kotletti peab praadima, pioneer on alati valmis).

Need näited kuuluvad kindlasti kõik huumorisse, kuid päris ilmselt pole neis “lineaarselt võttes” mingit liikumist triviaalsemalt erilisele, avalikumalt varjatule, väheminformatiivselt informatiivsemale, mittemarkeeritult markeeritule jne – võrreldavate asjade esitamise järjekord pole siin üldse oluline.

Edasi, Ortony A ON (NAGU) B -vormilised näited on üldistavad, “Iga *A* on nagu iga *B*” laadi. Kuid rahvapärastele võrdlustele näib palju omasem olevat vorm, kus võrreldav (*A*-komponent) on mitte-üldistav, tähistatud deiktikuga (“ta”, “see” vmt) või üldse leksi-kaalselt manifesteerimata (eesti folkloorsete võrdluste struktuuri-komponentide manifesteeritus- ja pikkusvahekordadest leidub veenev statistiline ülevaade Katre Öimu monograafias (2003: 60–64)). Sel juhul otsustatakse salientsus- ~ informatiivsus- ~ markantsusvahekorrad nn võrdlusaluse ja võrdlusvahendi (mille lähendavasteteks I. A. Richardsi (1936) metafoorteoorias on *ground* ja *vehicle*) semantiliste suhete põhjal, st *A* ja *B* ühisomadusena pakutud predikaadi ja *B*-komponendi kui n-ö sisulise terviku suhete põhjal, tihti siis leksi-kaalselt eriliigiliste sõnade sisusuhete või ka nt adjektiivide ja *B*-pooles mingit situatsiooni või tegevust esitava sõnaühendi sisusuhete põhjal või loogilises plaanis vaadatuna (järelkult ka) *B*-poole argumentide kvantifikatsiooni põhjal. Ja siin vaatab meile vastu kõigis neis jm plaanides kirevalt mitmekesine aines, millest osa kuulub selgesti ka huumorisse, osa kindlasti mitte, osast aimub praeguseks juba läbikulunud humoristlik minevik.

Triviaalvõrdlustes, nagu *kuum kui tuli, külm kui jää, valge kui lumi, must kui süsi* jts pole huumorist jälgegi, nende *B*-komponentidel

pole ka mitte metafoorsete kujundite kvaliteeti, vaid nad toimivad hüperboolidena ja tähendavad lihtsalt ‘väga kuum ~ külm ~ valge ~...’, igatahes aga kasutame me nendegi võrdluste mõtestamiseks “entsüklopeedilisi teadmisi”, mida võib vormistada terminoloogiliselt erinevaiks, kuid sisult lähedasteks väideteks, nt: “Tuli on prototüüpsest kuum”, “Kuumus on tule salientne omadus”, “Iga tuli on kuum” vmt.

Skaala teises otsas on võrdlusi, mis kahtlemata kuuluvad huumorisse: *palja peaga nagu kanavaras*; [elav, kärsitu] *nagu elava kala neelaja*; *pisike nagu kilgikohija*; *hädas nagu koer keskmise julga peal*; *rinnad eest lahti nagu hiireimetajal*; *läheb* [visalt] *nagu koeral sibulasöömine* jms. Selliste *B*-komponendiks pole reeglina mitte üksiksõna/-mõiste, vaid mingit stseeni, situatsiooni, sündmust esitav sõnaühend. *Kanavarga*-kujundil on ehk raskesti avastatav, kuid ilmne sisuline motivatsioon: varastatav kana rappis vargal tiibadega mütsi peast ja too põgenes sündmuskohalt paljapäi. Üldiselt aga ei seo siin *A*- ja *B*-maailmu enam ühisomadusena mõtestuv predikaat, nagu triviaalvõrdluste mõtestuses, nt ‘See siin on kuum, nii nagu iga tuli on (prototüüpsest ~ salientselt ~ tunnuslikult) kuum’. Ühelegi *B*-poole argumendile ei sünni manustada üldisus- ega ka mitte eksistentsikvantorit, sest *B*-maailma ennast õieti polegi, ta on “konditsionaalne”. Kujundlik stseen on pandud kokku ilmselt inkongruentsetest osadest: ükski inimene ei imeta tegelikult hiiri, ei neela elavaid kalu ega kohitse kilke (kuigi *B*-komponendis esinevad tegijanimed teesklevad, et nende ees on üldisuskvantor, st et nad on kui mitte just elukutsed, siis igatahes mingid püsiroolid); keegi ei loe koera julki, ja väidet, et tal just keskmise julga väljastamisel peaksid tekkima erilised raskused, ei kinnita mingi tõsi-eluline kogemus; on raske kujutleda motiivi, mis peaks sundima koera sibulat sööma jne. Vahel tekitatakse jäme huumor triviaalvõrdlustele parodeerivaid ~ dissoneerivaid ~ üllatuslikke ~ inkongruentseid jätke lisades, nt *Õpeta nagu oma last jätkega aiateiba otsa ~ leede sitale*. Igal juhul kinnitavad sellised võrdlused suurepäraselt Giora jt teooriaid, et nali tavatseb suunduda liiaselt informatiivsele.

46. 1950ndate lõpul – 1960ndate alul, kui informatsiooni ja entroopia mõisteid käsitati alles “Shannoni vaimus”, neid igas võimalikus suunas laiendamata ja lahjendamata, ja lingvistikas (sh NSV Liidus, sh Eestis) puhkes infoteooria ja sellel põhineva keelestatistikaga seonduvate masintõlke-alaste jm illusioonide buum, avaldas eelkõige loogikuna tuntud Leningradi uurija F. Limantov (1962) ühes TRÜ toimetiste filosoofiavihus artikli huumori – või “koomilise kujundi” (*комический образ*), nagu ta seda ise nimetas – infoteoreetilise mõtestamise võimaluste kohta. Kui jätta märkamata selle ühiskonna ja aja jaoks kohustuslik terminoloogiline ja ideoloogiline mimikri, sh viited marksismi-leninismi klassikutele, kriitika formalistide ja Lääne teoretikute aadressil jmt, on see marksistliku esteetika kontekstis üllatav, käibeparadigmadest väljas ja omast ajast ees olev kirjutis. Kui Attardo (lk 403–404) probleemitseb selle ümber, kas ja kuivõrd Giora ja teiste psühholoogilised infokäsitused ühituvad Shannoni puhtmatemaatilise infoteooriaga, siis Limantov on varajase “hirmutamata loomana” üsna reservatsioonitult optimistlik. Ta mõonab, et seni on koomilisele iseloomulikku üllatuse või ootamatuse efekti püütud seletada mitmesuguste tautoloogiliste sünonüümide abil, infoteooriast on aga loota abi nende efektide kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete külgede sügavamaks mõistmiseks: “Прежде всего следует отметить, что в познавательном отношении комический образ, как и всякий художественный образ, является разновидностью сообщения, он всегда означает познание новых, ранее неизвестных связей и отношений, его восприятие связано с изменением степени неопределенности. При этом не является препятствием и то обстоятельство, что теория информации основана на применении вероятностных методов исследования. Напротив, именно такой подход может существенно облегчить рассмотрение диалектики ожидаемого и неожиданного. Ведь понятие о предмете можно рассматривать как результат многократно повторяющихся сообщений, как знание о наиболее вероятных состояниях предмета. Совершенно естественно, что человек ждет дальнейшего

подтверждения многократно произведенных наблюдений и каждое новое испытание, идущее вразрез с ними, производит впечатление неожиданности. Раз исходное понятие можно рассматривать как результат многократных испытаний, дававших однозначный результат, то фиксация совершенно новой связи может означать лишь то, что следовало наблюдение события, вероятность которого очень мала. С точки зрения теории информации сообщение о подобном событии включает в себе наибольшее количество информации. Именно теория информации может, следовательно, помочь в оценке степени неожиданности, присущей комическому” (lk 147–148). Limantov märgib: selleks, et tekiks koomiline efekt, on vaja asjast ~ aimest midagi teada ja midagi mitte teada, ja efekt tekib teatava ja uue (mitteteatava) kõrvutusest (lk 146). Häired infoedastuskanalis viivad üldjuhul infokadudeni, kirjutab Limantov. Kuid koomika loob taolisi häireid teadlikult ja kasutab neid nt kalambuurides teiseste infoplaanide tekitamiseks, nagu nt Gorki *кочка зрения*: “...в случае комического это особого рода искажение, искажение глубоко осмысленное, не уменьшающее, а резко увеличивающее количество информации. Здесь перед нами тот случай, когда новая информация рождается в результате взаимодействия сообщений, на пересечении двух информационных рядов” (lk 149). “Inforead” on ilmselt sisuvasted hili-semaile termineile – Greimase ja Attardo isotoopiatele, Raskini skriptidele, Seana Coulsoni (1997) freimidele, kognitiivses lingvistikas ja psühholoogias, nn neuroteaduses ja mujal käibivatele skeemidele jm terminitele, mida on vahel võetud sünonüümidenä, vahel püütud üksteisest eristada ning mille mõistelised vahekorrad on tänini segased. Tõsi, oma aja lapsena paneb Limantov (lk 150) ka koomiliste üllatuste hindamiseks liialdatult suuri lootusi puhtkvantitatiivsele liiasuse- ja entroopia-arvutustele, mida too-nases tekstianalüüsis laialt harrastati, kuid mis ei suutnud anda eriti sisukaid tulemusi.

47. Vt ulatuslikke bibliograafiaid internetis, nt aadressidel: <http://www.humor.ch/buecher/buchirony.htm>

<http://www.otus.oakland.edu/english/showcase/satbib.htm>
(Brian A. Connery)

<http://home.thirdage.com/education/ralphdavid/ironybib.html>
(Ralph Dumain)

48. Need on: a) differential potency mappings; b) similar potency substitutions; c) consequence; d) implied consequence; e) juxtaposition; f) sequence; g) mediating script; h) obvious error; i) exaggeration; j) exchange of roles; k) mirrored roles; l) negation; m) recursion of roles.
49. Lisatud LM-ide liigitus on järgmine: 1) correct reasoning: reasoning from false premises; (valid) analogy; missing link; coincidence; parallelism; implicit parallelism; proportion (double parallelism); 2) faulty reasoning: ignoring the obvious; false analogy; exaggeration; field restriction; 3) verbal humor: referential ambiguity; 4) meta-humor; 5) vicious circles.
50. Obstsöonsustega võib juhtumisi kokku puutuda mitmeis folkloorižanrides, eriti tihti mõistatustes, keerdküsimustes, naljades, spuu-nerismides jm metateetilisi vahetusi kasutavais vormelites. Obstsöonsuste menetlemiseks on folklooris (ning ka keeles ja retoorikas üldisemalt) kaks põhimeetodit, mis töötavad põhimõtteliselt samamoodi nagu metafoor: 1) midagi tegelikult mitteobstsöönset lastakse näida obstsöönseks; 2) midagi tegelikult obstsöönset lastakse näida mitteobstsöönseks (vrd Krikmann 2002: 847; need vastassuunalised operatsioonid kumavad ka Raskini erinevate seksskripti-tüüpide (1985: ptk 5) tagant, kuid Raskini skriptiliigitus pole rajatud sellele erisusele).
51. Kui ka Attardo (1997: 405, 416) leiab, et huumori suhted metafooriga on süstemaatiliselt läbi uurimata, ei tähenda see, et sarnasusi nende vahel poleks üldse märgatud. Neid sarnasusi on raske mitte märgata ja neile on korduvalt osutatud ka käesoleva kirjutise eelnevais peatükkides – nt seoses Koestleri bisotsiatsiooniteooriaga ja sellele antud hinnangutega, mitmete Raskini raamatus (1985) leiduvate viidetega, Attardo jt katsetega rakendada Greimase iso-

topia-mõistet huumorile jne. Eriti intensiivselt näib olevat silda skriptipõhise huumoriteooria ja kognitiivlingvistilise kujundkõneteorია vahele asunud mõlemalt kaldalt ehitama viimastel aastatel. Näiteks VIII rahvusvahelisel kognitiivse lingvistika konverentsil 20.–25. juulil 2003 Hispaanias (Logroño, La Rioja ülikool) töötas eraldi teemasektsioon “Cognitive-Linguistic Approaches to Humour”, kus esinejate hulgas olid Seana Coulson, Graeme Ritchie, Tony Veale, Kurt Feyaerts, Geert Brône jt. Enamiku sektsiooni kolmel istungil peetud ettekannete täistekstid, mis pakuvad ka rohkesti kasulikke viiteid varasemaile sellesuunalistele katsetele, on leitavad aadressilt:

<http://wwwling.arts.kuleuven.ac.be/iclc/Participants.htm>

52. Väljend “manipulation of meaningless formal symbols” läbib Lakoffi intervjuud punase niidina. Ta ütleb, et “esimese põlvkonna kognitiivteadus” 1970. aastatel kasvas välja Hilary Putnami funktsionalistlikust filosoofiast, mis ei rajanenud mingil empiirilisel tõendusmaterjalil. Putnami filosoofia kvintessentsi ja selle vastavusi mitmeis tolleaegseis teadusharudes valitsenud paradigmatel iseloomustab Lakoff niiviisi: “The mind can be studied in terms of its cognitive functions – that is, in terms of the operations it performs – independently of the brain and body. The operations performed by the mind can be adequately modeled by the manipulation of meaningless formal symbols, as in a computer program. This philosophical program fit paradigms that existed at the time in a number of disciplines. In formal philosophy: The idea that reason could be adequately characterized using symbolic logic, which utilizes the manipulation of meaningless formal symbols. In generative linguistics: The idea that the grammar of a language can be adequately characterized in terms of rules that manipulate meaningless formal symbols. In artificial intelligence: The idea that intelligence in general consists in computer programs that manipulate meaningless formal symbols. In information processing psychology: The idea that the mind is an information-processing device, where information-processing is taken as the manipulation of meaning-

less formal symbols, as in a computer program” (kõik sõrendused minult. – A. K.).

53. Siin on taas põhjust meenutada passust psühhoanalüütilise huumoriteoreetiku Albert Rappi raamatust (1951), mis läheb mitte ainult verbaalse, vaid i gasuguse huumori ajalooliste lätete otsingul veel palju sügavamale minevikku: “What is the first source from which all modern forms of wit and humor developed? One answer makes sense; one answer, and one answer alone, unifies and pulls together the subject of wit and humor. The answer is simply this: the single source from which all modern forms of wit and humor have developed is *the roar of triumph in an ancient jungle duel*. Two naked, hairy, sub-human savages, battling ferociously with long agile arms; and the uncontrolled blood-curdling laugh of the winner: when you sit quietly around your radio and chuckle at the inanities of Mortimer Snerd, it may be hard to believe that *this* is responsible...” (Rapp 1951: 21). Rapp arvab, et huumori üldine arengutrend on kulgenud tooremailt ja elementaarsemailt vormidelt humaansemaile ja rafineeritumaile: algsed füüsilised džungliduellid vahetati välja verbaalsete duellidega, mille vormideks Rapp peab ka nt mõistatusi, keerdküsimusi ja kalambuure; arengu lõppjärgus tekib leebe huumor ja võime naerda iseenda üle (vrd sellest ka Raskini referaadis, ptk 2.1).
54. Toon Morrealli-väliselt ühe imekauni näite Dr. Seussi loomingust, mida Steven Pinker on tsiteerinud oma raamatus “The Language Instinct” (1995 [1994]: 330):

And NUH is the letter I use to spell Nutches
Who live in small caves, known as Nitches, for hutches.
These Nutches have troubles, the biggest of which is
The fact there are many more Nutches than Nitches.
Each Nutch in a Nitch knows that some other Nutch
Would like to move into his Nitch very much.
So each Nutch in a Nitch has to watch that small Nitch
Or Nutches who haven't got Nitches will snitch.

55. Olen kuulnud analoogilist eestikeelset Läänemaa kohanimede sisutul parallelismil põhinevat üksust: “Kullamaal pole kulda ja Märjamaal pole märga ja Vigalas pole viga midagi.” Ma ei tea, kas selle autor on teada.
56. Üldiselt kuuluvad malapropismid ilmselt huumorisse, nad tekivad enamasti spontaanselt, rääkija häbeneb neid ja nende üle naeratakse. Nähtavasti konstrueeritakse neid küll ka meelega ja mitmed sellistest võivad jääda püsima folkloorsesse traditsiooni: isegi kui jätta mängust välja äsjamainitud “üleolekulised” impulsid (“Näed, ta ajas segi võõrsõnad, mida mina poleks ajanud!”) ja lihtsalt püüda kujutleda bibliograafiat, kus leidub palju musti auke, või ettevõtmist, mis lõppes freskoga, on tulemus vist enam-vähem igäihe jaoks naljakas. Koomikat võivad süvendada kindlasti ka malapropismide juhuslikud suhestumised mingite üldisemate sotsiaalsete, poliitiliste vmt seikadega. Keegi mu tuttavaist ei juhtunud kahjuks vaatama mõned aastad tagasi Tallinna Politseikolledži ülemaga tehtud hilisõhtust teleintervjuud, mis oli ajendatud mingist kolledžiga seonduvast pressiskandaalist ja mille ülem lõpetas umbes järgmise imekauni kolmekihilise malapropismiga: “Olen veendunud, et iga Tallinna Poliseikolledži kasvandik on võimeline toime tulema igas eksperiment-... puhh! igas ekskrement-... puhh! igas EKSTREMAALolukorras.” Nali võimendus märksa seeläbi, et kolledž viibis sel hetkel tõesti üsna suures “ekskrementaalolukorras”. See-eest kandus mõneks ajaks rahvasuhtu ja sai üldiseks naeruaineks malapropism, mille tegi Lembit Annus ühel ENSV Ülemnõukogu istungil 1980. aastate lõpul, mil Eestis oli juba tekkinud poliitiline opositsioon: “Olen veendunud, et EKP on praegu ainus intrigeeriv jõud Eestis.” John Morreall (vrd ülal) peaks ilmselt revideerima oma seisukohta, et keelelised lapsused ei saa kätkeda “skriptiopositsiooni” ega kuuluda näiteks (ehk küll spontaantekkelise, aga ikkagi) poliitilise huumori hulka.
57. <http://wwwling.arts.kuleuven.ac.be/chil/members-Geert.html>
58. Ma ei suuda ega püüagi siin jälgida, millal ja kelle tööde kaudu *construal* sugenes lingvistikasse ja milline on olnud sestpeale ta

semantiline käekäik. Kognitiivsest lingvistikast kui sellisest on ta igatahes varasem – nt Samuel Levini raamatus “The Semantics of Metaphor” (1977) esineb *construal* süstemaatilisel ja tähendab seal umbes sedasama, mida enamikus mulle kättesaadavais netisõnastikes: ‘an interpretation of the meaning of something; the act of construing’. William Crofti ja D. Alan Cruse’i kognitiivse lingvistika õpiku (2004) 3. peatüki moodustab *construal*-operatsioonide tüpoloogia, mille põhikomponendid ka Brône ja Feyaerts (2003: 12) üles loevad. Seda liigitust kui ka raamatu ülejäänud osade sisu silmas pidades jääb mulje, et lingvistikas peale *construal*-nähtuste muid huviobjekte suurt enam polegi.

59. Need ja järgnevad näited tõendavad liigne kord, et hüperbooli-fraaside struktuuriline tüpoloogia tervikuna vajab täpsustamist, sh on empiirilises materjalis tihti raske eristada neid hüperbooli-liike, mida soome-eeesti termintraditsioonis on harjutud nimetama konsekutiiv-, kontsessiiv- ja eitav-intensiivistavateks fraasideks (vt nt Kuusi 1971: 63 jj; Baran 2003: 40–42 ja 44–45).
60. See postulaat on omakorda kongeniaalne Roschi prototüübi ideega ning Sperberi ja Wilsoni nn relevanti printsiibiga, mille kohaselt kommunikatsioonis järgitakse optimaalset vahekorda (maksimaalse) efekti ja (minimaalse) kognitiivse ponnistuse vahel (seda sugulust täheldavad ka Brône ja Feyaerts 2003: 21). Teine, lakofiaanliku haru kognitivistide vaatekoht eristab metafoori ja metonüumiat domeenilisuse põhimõttel: metafooris projitseeritakse ühest mõistedomeenist pärit skeem ~ mentaalne ruum mõnest teisest domeenist pärinevale, metonüumia aga talitleb ühe ja sama skeemi ~ mentaalse ruumi (siis ka sama mõistedomeeni) piires, esindades skeemi mõne komponendi kaudu teist komponenti ~ teisi komponente ~ skeemi tervikuna. Need vaatekohad pole põhimõtteliselt ühitamatud ning G. Raddeni ja Z. Kövecsesi definitsioon, mida ka Brône ja Feyaerts (2003: 18; 2004: 365) tsiteerivad, püüabki haarata metonüumia neid mõlemaid aspekte: “Metonymy is a cognitive process in which one conceptual entity, the vehicle, provides mental access to another conceptual entity,

the target, within the same domain, or ICM ~ within the same idealized cognitive model” (Kövecses ja Radden 1998: 39 ~ Radden ja Kövecses 1999: 21). Tuntud vene lingvisti Nina Arutjunova (1979) järgi täidab (keeleline) metafoor kommunikatsioonis eelkõige predikatiivset, individualiseerivat funktsiooni, metonüumia aga identifitseerivat, referentsiaalset funktsiooni. Seegi lähenemisenurk on eelmistega omal viisil sünonüümne. Näiteks Lakoff ja Johnson oma esimeses, ülituntuks saanud raamatus “Metaphors We Live By” (1980: 36) räägivad metafoori ja metonüumia suhetest alles hämmastavalt “mitteterminoloogilises” ja üldarusaadavas keeles: “Metaphor is principally a way of conceiving of one thing in terms of another, and its primary function is understanding. Metonymy, on the other hand, has primarily a referential function, that is, it allows to use one entity to stand for another” (minu sõrendused. – A. K.). Brône ja Feyaerts (2003: 19; 2004: 365) ütlevad, et nad ei hülga päriselt ka külgnévuse (*contiguity*) mõistet, mida on kasutatud metonüumia traditsioonilistes määratlustes – eeldusel, et mõeldakse kontseptuaalset külgnévust (*conceptual contiguity*). (Millist muusugust külgnévust võidaks siin üldse silmas pidada, jääb mulle arusaamatuks, nagu ka üldisemalt see, mida tähendab alatasa korduv sõnaühend “mere words”, mida lakofiaanlikud kognitivistid kasutavad traditsioonilisi kujundkõneteoriasid kritiseerides: sõnast ilma ta tähenduskomponendita oleks ju absurdne rääkidagi!)

61. Kas või viimase näite kausaalses mõtestuses puudub veel ilmselt last ja kurge siduv lüli – kvaasiuskumus, et kured toovad lapsi. Siit puudub terve hulk teisi aksioloogilisi jm “entsüklopeedilisi teadmisi”, millele see mõistmisprotsess toetub: et inimesed eelistavad ilusaid lapsi ~ naisi ~ mehi ~ asju ~ ... inetule; et seotus inetute olenditega ~ inetute asjade omamine ~ ... vihastab ja kurvastab inimesi; et kellegi mahalaskmine võib mõtestuda konkreetsest kontekstist sõltuvalt mitmel erineval viisil – nt legaliseeritud karistusena, või mõrvana, st kriminaalkuriteona, või mingist negatiivsest afektist ajendatud spontaanse teona, või ka toidu hanki-

misena jahipidamise teel; et kui mahalaskmine on karistus, siis on seda põhjustanud kuritegu olnud väga raske, jne jpm. Joonis 1 (lk 366) ei peegelda ka metonüümia tegelikku lahenduskaiku, kus kuulajale antud ja sellest tuletatavas infos on läbisegi nii prognostilisi kui ka seletavaid komponente: oletatakse, et kui isa last nägi, siis ta laskis kure maha – miks? sest ta oli ilmselt kure peale vihane ja soovis kurge karistada – mille eest? kuna eelnevalt oli juttu lapsest ja kurg teatavasti toob lapsi – järelikult pidi toodud laps millegi poolest ebakvaliteetne olema – mille poolest? mahalaskmisakt ajendus lapse nägemisest – järelikult siis võis laps olla nt vigane või inetu – aga kumb? vigane oleks liiga tõsine ja traagiline, et selle kulul nalja teha – pigem siis oli ta inetu.

62. California Berkeley ülikooli poolt kureeritav projekt “Neural Theory of Language” tundub oma veebisaidi (<http://www.icsi.berkeley.edu/NTL/>) põhjal mitte ainult tegelik, vaid ka potentne ja paljutöötav: selles osalevad peale Lakoffi enda sellised tuntud uurijad, nagu Jerome A. Feldmann, Srini Narayanan, Lokendra Shastri, Eve Sweetser, Terry Regier, suur hulk kraadiõppureid mitmelt maalt. Analoogilisi koldeid on ka muude keskuste juures. John A. Barnden Birminghami ülikoolist ja ta tööühm on juba kaua tegelnud tehisintellekti alaste uuringutega, sh metafooride kompuuteranalüüsiga (ATT Meta Project jt). Ka Tony Veale (University College Dublinis) on tehisintellekti ekspert, kes pikka aega töötanud oma metafoorikeskse SAPPER-projekti kallal (ma ei oska hinnata selle projekti edukust ega tea, millistesse teistesse projektidesse selle tulemused praeguseks on sulandunud). Siin juba mainitud (vt ptk 1.2 ja märkus 12) psühholoog Dedre Gentner, kes oma tiimiga töötab ka analoogia ja metafoori kallal, kasutab samuti nende objektide automaatmodelleerimiseks juba 1980. aastate lõpul väljatöötatud ja hiljem korduvalt täiustatud süsteemi SME (*The Structure-mapping Engine*). Analoogilisi süsteeme on veel mitmeid muidki.

Kirjandus

- Ahmanova, Olga 1966. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Советская Энциклопедия.
- Apte, Mahadev 1985. *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Aristoteles 2003. *Luulekunstist (Poetika)*. Vanakreeka keelest tõlkinud ja kommenteerinud Jaan Unt. Toimetanud Ain Kaalep. Tallinn: Keel ja Kirjandus.
- Arutjunova, Nina. 1979. Языковая метафора (Синтаксис и лексика). *Лингвистика и поэтика*. Ответственный редактор В. П. Григорьев. Москва: Наука, lk 147–173.
- Attardo, Salvatore 1988. Trends in European humor research: towards a text model. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 1-4, lk 349–369.
- Attardo, Salvatore 1993. Violation of conversational maxims and cooperation: The case of jokes. *Journal of Pragmatics*, 19-6, lk 537–558.
- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Attardo, Salvatore 1997. The semantic foundations of cognitive theories of humor. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 10-4, lk 395–420.
- Attardo, Salvatore 1998. The analysis of humorous narratives. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 11-3, lk 231–260.
- Attardo, Salvatore 2001. *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Attardo, Salvatore 2004. Preface. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 351–352.
- Attardo, Salvatore ja Raskin, Victor 1991. Script theory revis(it)ed: joke similarity and joke representation model. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 4-3/4, lk 293–347.
- Attardo jt 1994 = Attardo, Salvatore, Attardo, Donalee Hughes, Baltes, Paul ja Petray, Marnie Jo. The linear organization of jokes: analysis of two thousand texts. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 7-1, lk 27–54.
- Attardo jt 2002 = Attardo, Salvatore, Hempelmann, Christian F. ja Di Maio, Sara. Script oppositions and logical mechanisms: Modeling incongruities and their resolutions. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 15-1, lk 3–46.
- Austin, John Langshaw 1971 [1962]. *How to Do Things with Words: The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. London–Oxford–New York: Oxford University Press.

- Banc, C. ja Dundes, Alan 1990. *You Call This Living? A Collection of East European Political Jokes*. Athens–London: The University of Georgia Press.
- Baran, Anneli 2003. Fraseoloogilise materjali analüüsivõimalustest. *Uurimusi folkloori lühivormidest*. Reetor 1. Tartu: EKM, EKFK, lk 9–51.
- Barthes, Roland 1967. *Elements of Semiology*. Transl. by A. Lavers, C. Smith. London: Jonathan Cape.
- Berger, Peter L. 1997. *Redeeming Laughter: The Comic Dimension of Human Experience*. New York–Berlin: Walter de Gruyter.
- Black, Max 1962. Metaphor. *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press, lk 25–47.
- Black, Max 1979. More About Metaphor. *Metaphor and Thought*. Ed. by Andrew Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, lk 19–43.
- Borges, Jorge Luis [1965]. The Analytical Language of John Wilkins
<http://www.crockford.com/wrrrld/wilkins.html>
<http://www.alamut.com/subj/artiface/language/johnWilkins.html>
- Brock, Alexander 2004. Analyzing scripts in humorous communication. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 353–360.
- Brône, Geert ja Feysaerts, Kurt 2003. The cognitive linguistics of incongruity resolution: Marked reference-point structures in humor. [8th International Cognitive Linguistics Conference: July 20–25, 2003, University of La Rioja, Spain. Theme session: Cognitive-Linguistic Approaches to Humour]
<http://www.ling.arts.kuleuven.ac.be/iclc/Papers/BroneFeysaerts.pdf>
- Brône, Geert ja Feysaerts, Kurt 2004. Assessing the SSTH and GTVH: A view from cognitive linguistics. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 361–372.
- Coulson, Seana 1997. *Semantic Leaps: The role of frame-shifting and conceptual blending in meaning construction*. PhD Thesis. University of California, San Diego.
- Croft, William ja Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies, Christie 1990. *Ethnic Humor Around the World: A Comparative Analysis*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Davies, Christie 1998. *Jokes and their Relations to Society*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Davies, Christie 2002. *The Mirth of Nations*. New Brunswick–London: Transaction Publishers.
- Davies, Christie 2004. Victor Raskin on jokes. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 373–380.

- De Palma, Paul ja Weiner, E. Judith 1992. Riddles: Accessibility and Knowledge Representation. [Proc. of COLING-92, Nantes, Aug. 23–28, 1992] Siin viidatud netiaadressilt:
<http://acl.ldc.upenn.edu/C/C92/C92-4176.pdf>
- De Waal, Frans 1982. *Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes*. London: Jonathan Cape.
- De Waal, Frans 1988. Chimpanzee Politics. *Machiavellian Intelligence: Social Expertise and the Evolution of Intellect in Monkeys, Apes and Humans*. Ed. by R. Byrne, A. Whiten. Oxford: Clarendon Press, lk 122–131.
- Dienhart, John M. 1998. A linguistic look at riddles. *Journal of Pragmatics*, 31-1, lk 95–125.
- Dmitrijev, Anatoli 1998. *Социология политического юмора*. Москва: РОССПЭН.
- Draitser, Emil 1998. *Taking Penguins to the Movies: Ethnic Humor in Russia*. Detroit: Wayne State University Press.
- Dziemidok, Bohdan 1974. *О комическом*. Москва: Прогресс.
- Erelt jt 2003 = Erelt, Mati, Erelt, Tiiu ja Veldi, Enn. *Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Fauconnier, Gilles 2001. Conceptual Blending and Analogy. *The Analogical Mind: Perspectives from Cognitive Science*. Ed. by Dedre Gentner, Keith J. Holyoak, and Boicho N. Kokinov. Cambridge, Mass.–London, England: The MIT Press, lk 255–285.
- Fauconnier, Gilles ja Turner, Mark 1994. *Conceptual Projection and Middle Spaces*. Department of Cognitive Science Technical Report 9401. San Diego: University of California, San Diego
= http://hci.ucsd.edu/cogsci/tech_reports/faculty_pubs/9401.pdf
- Fauconnier, Gilles ja Turner, Mark 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Fry, William F., Jr. 1968 [1963]. *Sweet Madness: A Study of Humor*. Palo Alto: Pacific Books.
- Fry, William F. 2002. Humor and the brain: A selective review. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 15-3, lk 305–333.
- Gentner, Dedre ja Bowdle, Brian F. 2001. Convention, Form, and Figurative Language Processing. *Metaphor and Symbol*, 16-3/4, lk 223–247.
- Gentner, Dedre ja Medina, Jose 1997. Comparison and the Development of Cognition and Language. *Cognitive Studies: Bulletin of the Japanese Cognitive Science Society*, 4-1, lk 112–149.

- Gentner, Dedre ja Medina, Jose 1998. Similarity and the development of rules. *Cognition*, 65-2/3, lk 263–297.
- Gentner, Dedre ja Namy, Laura L. 1999. Comparison in the Development of Categories. *Cognitive Development*, 14-4, lk 487–513.
- Gentner, Dedre ja Wolff, Phillip 2000. Metaphor and Knowledge Change. *Cognitive dynamics: Conceptual change in humans and machines*. Ed. by E. Dietrich and A. Markman. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Assoc., lk 295–342.
- Gentner jt 2001 = Gentner, Dedre, Bowdle, Brian F., Wolff, Phillip ja Boronat, Consuelo. Metaphor is Like Analogy. *The Analogical Mind: Perspectives from Cognitive Science*. Ed. by Dedre Gentner, Keith J. Holyoak, and Boicho N. Kokinov. Cambridge, Mass.–London, England: The MIT Press, lk 199–253.
- Gibbs, Raymond W., Jun. 1994. *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. New York–Melbourne: Cambridge University Press.
- Grice, Paul 1991 [1989]. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass.–London, England: Harvard University Press.
- Gruner, Charles R. 2000 [1997]. *The Game of Humor: A Comprehensive Theory of Why We Laugh*. New Brunswick–London: Transaction Publishers.
- Hamnett, Ian 1967. Ambiguity, Classification and Change: The Function of Riddles. *Man (New Series)*, 2-3, lk 379–392.
- Hempelmann, Christian F. 2000. *Incongruity and Resolution of Humorous Narratives – Linguistic Humor Theory and the Medieval Bawdry of Rabelais, Boccaccio, and Chaucer*. Youngston State University. Magistritöö käsikiri, leitav inernetist nt aadressil:
<http://www.ohiolink.edu/etd/view.cgi?ysu999635318>
- Hempelmann, Christian F. 2003. *Paronomasic Puns: Target Recoverability Towards Automatic Generation*. PhD Thesis. Purdue University, Indiana.
- Hempelmann, Christian F. 2004. Script opposition and logical mechanism in punning. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 381–392.
- Holland, Norman N. 1982. *Laughing: A Psychology of Humor*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Johnson, Ragnar 1976. Two Realms and a Joke: Bisociation Theories of Joking. *Semiotica*, 16-3, lk 195–221.
- Keith-Spiegel, Patricia 1972. Early Conceptions of Humor: Varieties and Issues. *The Psychology of Humor: Theoretical Perspectives and Empirical Issues*. Ed. by Jeffrey H. Goldstein, Paul E. McGhee. New York–London: Academic Press, lk 3–39.
- Kennedy, George A. 1998. *Comparative Rhetoric: An Historical and Cross-Cultural Introduction*. New York–Oxford: Oxford University Press.

- Knuuttila, Seppo 1992. *Kansanhuumorin mieli: Kaskut maailmankuvan aineksena*. Helsinki: SKS.
- Koestler, Arthur 1964. *The Act of Creation*. London: Hutchinson & Co.
- Krikmann, Arvo 1994. Vokaalide suhetest eesti alliteratsioonis. *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 650–659.
- Krikmann, Arvo 2002. Sissejuhatavat humorist ja rahvanaljast: ained, mõisted, teooriad. *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 833–847.
- Krikmann, Arvo 2003a. Puändita naljandite struktuurist. *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 161–177.
- Krikmann, Arvo 2003b. Arthur Koestler, humoriteooria “kodutu meel”. *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 805–814.
- Krikmann, Arvo 2003c. Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiase. *Uurimusi folkloori lühivormidest*. Reetor 1. Tartu: EKM, EKFK, lk 52–144.
- Krikmann, Arvo (koost) 2004. *Netinalju Stalinist – Интернет-анекдоты о Сталине – Internet Humour About Stalin*. Tartu: EKM, EKFK.
- Kuusi, Anna-Leena 1971. *Johdatusta suomen kielen fraseologiaan*. Helsinki: SKS.
- Kövecses, Zoltán 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltán ja Radden, Günther 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics*, 9-1, lk 37–77.
- Laineste, Liisi 2003. Suunad huumori uurimises. *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 793–804.
- Laineste, Liisi 2005. Tegelased eesti etnilises huumoris. *Mäetagused*, nr 28, lk 9–76.
- Lakoff, George ja Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago–London: Chicago University Press.
- Lakoff, George ja Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Latta, Robert L. 1999. *The Basic Humor Process: A Cognitive-Shift theory and the Case against Incongruity*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter [© 1998].
- Lanham, Richard A. 1991. *A Handlist of Rhetorical Terms*. Second Edition. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- Levin, Juri 1982. Фольклор ставит эксперимент. *Знание – сила*, nr 10.
- Levin, Samuel R. 1977. *The Semantics of Metaphor*. Baltimore–London: The John Hopkins University Press.
- Lévi-Strauss, Claude 1967. *Structural Anthropology*. New York: Anchor Books.
- Limantov, Feliks 1962. О гносеологической природе комического образа с точки зрения теории информации. *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, vihik 124: *Труды по философии* VI. Tartu: TRÜ, lk 145–153.

- Lotman, Juri 1964. *Лекции по структуральной поэтике*. TRÜ toimetised 160. Tartu: TRÜ.
- Markman, Arthur B. ja Gentner, Dedre 2000. Structure mapping in the comparison process. *American Journal of Psychology*, 113-4, lk 501–538.
- McGhee, Paul E. 1972. On the Cognitive Origins of Incongruity Humor: Fantasy Assimilation versus Reality Assimilation. *The Psychology of Humor: Theoretical Perspectives and Empirical Issues*. Ed. by Jeffrey H. Goldstein, Paul E. McGhee. New York–London: Academic Press, lk 61–80.
- McGhee, Paul E. 1979. *Humor: Its Origin and Development*. San Francisco: W. H. Freeman and Company.
- Milner, George Bertram 1972. Homo Ridens: Toward a Semiotic Theory of Humour and Laughter. *Semiotica* 5-1, lk 1–30.
- Morreall, John (ed.) 1987. *The Philosophy of Laughter and Humor*. New York: State University of New York Press.
- Morreall, John 2004. Verbal humor without switching scripts and without non-*bona-fide* communication. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 393–400.
- Mulkay, Michael 1988. *On Humour: Its Nature and Its Place in Modern Society*. Cambridge–Oxford–New York: Polity Press.
- Norrick, Neal R. 1993. *Conversational Joking: Humor in Everyday Talk*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Norrick, Neal R. 2004. Non-verbal humor and joke performance. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 401–409.
- Oring, Elliott 1992. *Jokes and Their Relations*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Ortony, Andrew 1979. The Role of Similarity in Similes and Metaphors. *Metaphor and Thought*. Ed. by Andrew Ortony. London–New York–Melbourne: Cambridge University Press, lk 186–201.
- Paulillo, John C. 1998. Gary Larson's *Far Side*: Nonsense? Nonsense! *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 11-3, lk 261–290.
- Perlmutter, Daniel D. 2002. On incongruities and logical inconsistencies in humor: The delicate balance. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 15-2, lk 155–168.
- Pinker, Steven 1995 [1994]. *The Language Instinct*. New York: HarperPerennial.
- Pinker, Steven 1999 [1997]. *How the Mind Works*. New York–London: W. W. Norton & Company.
- Pinker, Steven 2000 [1999]. *Words and Rules: The Ingredients of Language*. New York: Perennial.

- Priebe, Richard 1971. The Horses of Speech: A Structural Analysis of the Proverb. *Folklore Annual of the University of Texas Folklore Association*. No. 3, lk 26–32.
- Propp, Vladimir 1976. *Проблемы комизма и смеха*. Москва: Искусство.
- Provine, Robert R. 2000. *Laughter: A Scientific Investigation*. New York: Viking.
- Radden, Günther ja Kövecses, Zoltán 1999. Towards a Theory of Metonymy. *Metonymy in Language and Thought*. Ed. by Klaus-Uwe Panther, Günther Radden. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 17–59.
- Raju, Alison 1991. Decoding the Comic. *Spoken in Jest*. Ed. by Gillian Bennett. Sheffield: Sheffield Academic Press, lk 69–82.
- Ramachandran, V. S. ja Hubbard, E. M. 2001. Synaesthesia – A Window Into Perception, Thought and Language. *Journal of Consciousness Studies*, 8-12, lk 3–34.
- Rapp, Albert 1951. *The Origins of Wit and Humor*. New York: E. P. Dunton & Co Inc.
- Raskin, Victor 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht–Boston–Lancaster: D. Reidel Publishing Company.
- Raskin, Victor 2004. Afterword. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 429–436.
- Raskin, Victor ja Attardo, Salvatore 1994. Non-literality and non-*bona-fide* in language. *Pragmatics and Cognition*, 2-1, lk 31–69.
- Richards, Ivor Armstrong 1936. *The Philosophy of Rhetoric*. London–Oxford–New York: Oxford University Press.
- Ritchie, Graeme 2001. Current Directions in Computational Humour. *Artificial Intelligence Review*, 16-2, lk 119–135.
- Ruch jt 1993 = Ruch, Willibald, Attardo, Salvatore ja Raskin, Victor. Toward an empirical verification of the General Theory of Verbal Humor. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 6-2, lk 123–136.
- Russell, Roy E. 2000. Humor's close relatives. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 13-2, lk 219–233.
- Seitel, Peter 1981 [1969]. Proverbs: A Social Use of Metaphor. *The Wisdom of Many: Essays on the Proverb*. Ed. by Wolfgang Mieder and Alan Dundes. Madison: The University of Wisconsin Press, lk 122–139.
- Suls, Jerry M. 1972. A Two-Stage Model for the Appreciation of Jokes and Cartoons: An Information-Processing Analysis. *The Psychology of Humor: Theoretical Perspectives and Empirical Issues*. Ed. by Jeffrey H. Goldstein, Paul E. McGhee. New York–London: Academic Press, lk 81–100.

- Sweetser, Eve 1990. *From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šmeljova, Jelena ja Šmeljov, Aleksei 2002. *Русский анекдот: Текст и речевой жанр*. Москва: Языки славянской культуры.
- Taub, Sarah 1996. How Productive are Metaphors? A Close Look at the Participation of a Few Verbs in the STATES ARE LOCATIONS Metaphor (and Others). *Conceptual structure, discourse and language*. Ed. by Adele E. Goldberg. Stanford, California: CSLI Publications, lk 449–462.
- Triezenberg, Katrina 2004. Humor enhancers in the study of humorous literature. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 411–418.
- Turner, Mark 1987. *Death is the Mother of Beauty: Mind, Metaphor, Criticism*. Chicago: Chicago University Press
= <http://www.wam.umd.edu/~mturn/WWW/DMB.WWW/dmbfront.html>
- Turner, Mark 1991. *Reading Minds: The Study of English in the Age of Cognitive Science*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Turner, Mark 1996. *The Literary Mind: The Origins of Thought and Language*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Turner, Mark 1998. Figure. *Figurative Language and Thought*. Albert N. Katz, Cristina Cacciari, Raymond W. Gibbs Jr., Mark Turner. Oxford–New York: Oxford University Press, lk 44–87.
- Veale, Tony 2004. Incongruity in humor: Root cause or epiphenomenon? *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 17-4, lk 419–428.
- Viikberg, Jüri 1997. *Anekdoodiraamat: Naeruga eilsest: Eesti anekdoot 1960–1990*. Kogunud, valinud ja süstematiseerinud Jüri Viikberg. Tallinn.
- Weeks, Mark C. 2002. Laughter, desire, and time. *HUMOR: International Journal of Humor Research*, 15-4, lk 383–400.
- Witzany, Günther 2000. Reduction of biological phenomena? Deficits of systems theory and the alternatives. [*Sign Processes in Complex Systems*. Proceedings of the 7th International Congress of the International Association for Semiotic Studies, Dresden 1999. Ed. by Walter Schmitz. Berlin–New York: Mouton de Gruyter]. Siin viidatud netiaadressilt:
<http://www.mitdenker.at/life/life05.htm>
- Wolff, Phillip ja Gentner, Dedre 2000. Evidence for Role-Neutral Initial Processing of Metaphors. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 26-2, lk 529–541.
- Õim, Katre 2003. *Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast*. Reetor 2. Tartu: EKM, EKFK.